

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ – ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**ΕΠΟΠΤΕΣ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ: Ν. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ
Ν. ΦΑΡΑΚΛΑΣ
Α. ΜΙΣΣΙΟΥ**

**Κατάληψη του χώρου στο νησί της Χίου
κατά τους αρχαίους ιστορικούς χρόνους**

ΑΝΤΩΝΙΟΣ Σ. ΠΙΤΣΙΚΟΥΛΗΣ

ΑΘΗΝΑ 2009

Περιεχόμενα

Περιεχόμενα	1
Εισαγωγή	2
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	
Γεωγραφική περιγραφή - Οικιστικές περιοχές της Χίου	
α. Οικιστική περιοχή 1	4
β. Οικιστική περιοχή 2	8
γ. Οικιστική περιοχή 3	12
δ. Οικιστική περιοχή 4	15
ε. Οικιστική περιοχή 5	18
στ. Οικιστική περιοχή 6	21
ζ. Οικιστική περιοχή 7	25
η. Οικιστική περιοχή 8	28
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	
Κατάλογος αρχαίων θέσεων της Χίου	30
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	
Πίνακες αρχαίων θέσεων της Χίου	118
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4	
<u>I. Πρωτογεωμετρική – Γεωμετρική εποχή</u>	
α. Ιστορικό περίγραμμα	126
β. Κατάληψη του χώρου	130
<u>II. Αρχαϊκή Εποχή</u>	
α. Ιστορικό περίγραμμα	131
β. Κατάληψη του χώρου	135
<u>III. Κλασική εποχή</u>	
α. Ιστορικό περίγραμμα	137
β. Κατάληψη του χώρου	142
<u>IV. Ελληνιστική εποχή</u>	
α. Ιστορικό περίγραμμα	145
β. Κατάληψη του χώρου	146
<u>V. Ρωμαϊκή εποχή</u>	
α. Ιστορικό περίγραμμα	149
β. Κατάληψη του χώρου	153
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5	
Γενικά Συμπεράσματα	156
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	157

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία, με θέμα την *Κατάληψη του χώρου στο νησί της Χίου κατά τους αρχαίους ιστορικούς χρόνους*, εκπονήθηκε στα πλαίσια του α΄ κύκλου μεταπτυχιακών σπουδών του προγράμματος Κλασικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Η χρονική περίοδος, στην οποία εντάσσεται, ορίζεται από τη στιγμή κατά την οποία υπάρχουν μαρτυρίες για την εγκατάσταση ελληνικών πληθυσμών στο νησί της Χίου έως την ύστερη αρχαιότητα, κατά την οποία ο θεσμός της πόλεως-κράτους χάνει την πολιτική του ισχύ και όλοι οι πολίτες των παλαιότερων πόλεων αναγνωρίστηκαν ως πολίτες της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Η συγκεκριμένη μελέτη βασίστηκε στη θεμελιώδη μεθοδολογική αρχή ότι κάθε αρχαία πόλη, κάθε πόλις-κράτος ήταν ένας ανεξάρτητος και αυτάρκης πολιτικός σχηματισμός. Εκτός από το οργανωμένο οικιστικό κέντρο, το άστυ, που ήταν ο απαραίτητος διοικητικός πυρήνας, η πόλις ολοκληρωνόταν με την επικράτεια, δηλ. την υπαίθρο χώρα, η οποία ανήκε μόνο στους πολίτες της και εξασφάλιζε τα απαραίτητα προϊόντα για την επιβίωση τους. Η τυπική γεωγραφική δομή της πόλης-κράτους πάντα περιελάμβανε τη γεωργική περιοχή της, πέρα από τα όρια της πόλης, η οποία προστίθετο στο οικιστικό κέντρο και την τειχισμένη περιοχή, αν η πόλη διέθετε τείχη. Αυτή η εκτός των τειχών περιοχή της επικράτειας περιλάμβανε συνήθως χωριά ή άλλες εγκαταστάσεις. Τα χωριά αυτά, οι κώμες, ήταν εξαρτημένα από την κεντρική εξουσία της πόλης-κράτους, στην επικράτεια της οποίας ανήκαν. Η πόλις-κράτος είναι ένα κράτος στο οποίο η πόλη είναι πολιτικά υπεράνω όλων των εγκαταστάσεων της επικράτειας. Η πόλις κατείχε έδαφος-γη που ήταν απαραίτητο συστατικό του κράτους.

Για την παρούσα προσπάθεια μελέτης του νησιού της Χίου πρωταρχικός σκοπός ήταν ο εντοπισμός των οικιστικών περιοχών που συνιστούσαν τις παραγωγικές ζώνες του νησιού, όπως υποδεικνύονται από την φυσική γεωγραφία. Τα σύνορα των οικιστικών περιοχών καθορίζονται από την γεωγραφία του τόπου και από το αντικειμενικό μοίρασμα των νερών της βροχής, έτσι όπως αυτά οδηγούνται στα ποτάμια και τα ρέματα, υποδεικνύοντας τα όρια $\omega / \delta \tau \pi \nu \rho \alpha \Leftrightarrow$ ¹. Με βάση τα παραπάνω κριτήρια το νησί διαιρέθηκε σε 8 οικιστικές περιοχές. Η προσέγγιση της φυσικής γεωγραφίας και η διάκριση των επιμέρους ζωτικών περιοχών βασίστηκε στην ανάγνωση του αναγλύφου που παρουσιάζεται στο πρώτο κεφάλαιο. Για τη λεπτομερή γεωγραφική περιγραφή χρησιμοποιήθηκαν 4 φύλλα από ακριβείς χάρτες της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού (ΓΥΣ) σε κλίμακα 1:50.000 που έχουν εκδοθεί το 1972².

Ο όρος «Κατάληψη» του τίτλου αφορά στον εντοπισμό και τη μελέτη της κατανομής οικοδομημάτων και άλλων κατασκευών, δημόσιων και ιδιωτικών, που λειτουργούσαν στις επιμέρους ιστορικές περιόδους. Στο κεφάλαιο 2 συγκεντρώθηκαν σε κατάλογο ανά οικιστική περιοχή όλες οι αρχαίες θέσεις στις οποίες έχουν εντοπιστεί οικιστικά κατάλοιπα, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία ή τα χρονικά των σωστικών ανασκαφών. Καταγράφονται όλων των ειδών τα κατάλοιπα, ακόμα κι αν αυτά αφορούν

¹ IP 37, 107

² Χρησιμοποιήθηκαν τα φύλλα ΧΙΟΣ – ΒΡΟΝΤΑΔΟΣ, ΧΙΟΣ – ΘΥΜΙΑΝΑ, ΜΕΣΤΑ, ΒΟΛΙΣΣΟΣ.

απλές συγκεντρώσεις οικοδομικών υλικών ή δεν χρονολογούνται με ακρίβεια ως αποτελέσματα επιφανειακών ερευνών ή προφορικών μαρτυριών. Πρέπει να σημειωθεί ότι στη βιβλιογραφία για αρκετές θέσεις συναντάται είτε απουσία είτε ασάφεια χρονολογήσεων ή εκτιμήσεων για τη λειτουργία των εντοπισμένων οικιστικών καταλοίπων. Τέτοιες περιπτώσεις επισημαίνονται στους πίνακες του κεφαλαίου 3 και στις στήλες που αφορούν τη χρονολόγησή τους εισάγεται ένα ερωτηματικό όπου η χρονολόγηση δεν είναι σαφής και όπου επικρατεί ασάφεια σχετικά με τη χρήση της θέσης.

Στο κεφάλαιο 4, παρουσιάζεται ανά εποχή ένα σύντομο ιστορικό περίγραμμα και γίνεται προσπάθεια να συναχθούν τα πρώτα συμπεράσματα για την κατάληψη και τη χρήση του χώρου της κάθε οικιστικής περιοχής, σε αυτή την αρχική προσέγγιση της οικιστικής ιστορίας του νησιού της Χίου κατά τους αρχαίους ιστορικούς χρόνους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Γεωγραφική περιγραφή - Οικιστικές Περιοχές της Χίου

α. Οικιστική περιοχή 1

Βρίσκεται στο κέντρο του Α τμήματος του νησιού. Βρέχεται Α από την θάλασσα. Περιλαμβάνει την παράκτια πεδιάδα Β από την πόλη της Χίου μέχρι την Δασκαλόπετρα (Β άκρο Βροντάδου) και την μεγάλη πεδιάδα του Κάμπου και των Καμποχώρων στα Ν μέχρι Μέγα Λιμνιώνα. Είναι το πιο εύφορο και πυκνοκατοικημένο τμήμα του νησιού.

Στα Β συνορεύει με την οικ. περ. 8 και το όριο ξεκινά από τον Μελιγκά και φτάνει μέχρι τον Τσούμπο. Από τον Τσούμπο αρχίζει το ΒΔ όριο μεταξύ της οικ. περ. 1 και της οικ. περ. 4, με κατεύθυνση Α-ΔΝΔ περνά από την κορυφή Βίγλα (786μ.), την Σπηλακιά (929μ.), την κορυφή 807 και καταλήγει στην κορυφή του Προβατά (829μ.).

Προς ΝΔ η οικ. περ. 1 συνορεύει με την οικ. περ. 2 και το όριο ξεκινά από τον Προβατά, ακολουθώντας την υδροκριτική γραμμή πάνω στο ΝΝΑ πρόβολο του περνά από την ράχη Σταυλίστρια και φτάνει στην Κακιά Ράχη. Με κατεύθυνση Ν περνά από την κορυφή 474 διασχίζει τον αυχένα ακριβώς Α από το χωριό Αγ. Γεώργιο Συκούση και καταλήγει στο ύψωμα Ίσια (534μ.).

Από τα Ίσια συνεχίζει το όριο με την οικ. περ. 2, κατευθύνεται προς Α, περνά από την κορυφή 505, όπου το εκκλησάκι Προφ. Ηλίας, ακολουθώντας την υδροκριτική περνά ΒΒΑ από το Θολοποτάμι και φτάνει ως το λόφο 253, Δ από το Νεοχώριο. Συνεχίζει ως την κορυφή του λόφου, όπου βρίσκεται η Μονή του Αγ. Μηνά, και με κατεύθυνση ΝΑ καταλήγει στα ΝΔ του Μέγα Λιμνιώνα.

Ανάγλυφο οικιστικής περιοχής 1

Η περιγραφή αρχίζει από το Β τμήμα της οικ. περ. 1, τις ράχες Τσούμπος και Κέναγρος, απ' όπου περνάει το όριο με την οικ. περ. 8. Οι Α πλαγιές του Κέναγρου κατέρχονται σχετικά απότομα, αλλά από τα 400 ως τα 300μ. εκτείνεται μια αρκετά ομαλή και ευρεία περιοχή ο Αστυφιδόλακκος. Το έδαφος Α του Αστυφιδόλακκου πέφτει απότομα στη θάλασσα αλλά προς ΒΑ διαμορφώνεται βαθύς ορμίσκος Ν του Μελιγκά. Στην πλαγιά Δ του ορμίσκου λειτουργεί σύγχρονο λατομείο.

Ν του Αστυφιδόλακκου υψώνεται η Μύτη Βουνού (395μ.). Οι Α πλαγιές της Μύτης Βουνού πέφτουν πολύ απότομα στη θάλασσα. Σε μια βραχώδη απόληξη πάνω από τη θάλασσα είναι κτισμένη η μονή της Παναγίας Μυρτιδιώτισσας Μερσινιδίου. Οι ΝΑ πλαγιές της Μύτης Βουνού καταλήγουν απότομα στο Β τμήμα της παραλίας της Δασκαλόπετρας, ενώ οι Ν πλαγιές της σβήνουν απότομα στο ρέμα Ράκτης που εκβάλλει στη Δασκαλόπετρα.

ΝΑ του Κέναγρου σχηματίζεται η σχετικά ομαλή ράχη Βορόσκεπο που σβήνει απότομα στο ρ. Ράκτης. Ν του Βορόσκεπου απλώνεται σε υψομ. άνω των 300μ. το υψίπεδο Αίπος (482μ.). Οι ΑΝΑ πλαγιές του Αίπους πέφτουν πολύ απότομα, ωστόσο

από αυτές ανεβαίνει ο σύγχρονος δρόμος Χίου-Βολισσού. Στους πρόποδες του από υψόμε. 150μ. και μέχρι τη θάλασσα είναι κτισμένη η κωμόπολη Βροντάδος.

N του Τσούμπου, A της Βίγλας και ΒΑ της Μισοράχης σχηματίζεται σχετικά ομαλό υψίπεδο που στενεύει ΝΑ στη ράχη Κακοζύγων (551μ.). ΒΑΑ περιτρέχει το υψίπεδο το ρέμα Λαγκάδι, το οποίο στη χαράδρα μεταξύ Κακοζύγων και Αίπους συναντά το ρ. Ανήλιος. Αυτά τα δύο ρέματα σχηματίζουν το ρ. Αρμένης.

Αμέσως ΝΔ από τη Μισοράχη υψώνεται σχετικά απότομα ο ορεινός όγκος της Σπηλακιάς (929μ.). Η Σπηλακιά είναι το ψηλότερο βουνό στο κέντρο του νησιού. ΝΔ της Σπηλακιάς σχηματίζεται το διάσελο που την συνδέει με το βουνό Προβατάς (829μ.). Πριν από τον Προβατά, τρέχει από το διάσελο προς ΒΑ στενή ράχη, η Τσικουδιά που διευρύνεται στον Τρούλλο (790μ.). Ανάμεσα στη Σπηλακιά και τις ράχες Τσικουδιά, Τρούλλο σχηματίζεται στενή ορεινή κοιλάδα που διασχίζεται από το ρ. Ανήλιος, το οποίο με κατεύθυνση αρχικά ΝΔ-ΒΑ, στρέφει προς Α στη χαράδρα ΒΑ του Τρούλλου και Ν του Κακοζύγων για να συμβάλλει με το ρ. Λαγκάδι δημιουργώντας το ρ. Αρμένης. Επιπλέον, αυτό το ρέμα συλλέγει νερά από τις ΒΑ πλαγιές του Τρούλλου και τις ΝΔ πλαγιές του Αίπους κατευθύνεται ΒΔ-ΝΑΑ, διασχίζει την μικρή κοιλάδα της Κλειδούς, περνάει Ν από το Βροντάδο και εκβάλλει λίγο πιο Ν από την παραλία και το λιμανάκι στους Μύλους.

Οι ΑΝΑ πλαγιές του Τρούλλου κατέρχονται πολύ απότομα μέχρι την ισοϋψή των 200μ. ΑΝΑ της κορυφής του σε υψόμε. 300-350μ. είναι κτισμένο το χωριό Καρυές. Κάτω από τα 200μ. τρέχουν προς Α τέσσερις στενοί πρόβολοι παράλληλοι μεταξύ τους που σβήνουν σύντομα σε πιο μαλακά εδάφη Ν του Βροντάδου και Β της πόλης της Χίου. Ανάμεσα στους δύο πρώτους από Β προβόλους δημιουργείται το ρ. Κουφός που με πορεία Δ-Α εκβάλλει στην παραλία λίγο πιο Ν από την εκβολή του Αρμένη. Ο δεύτερος πρόβολος σχηματίζεται Α από τις Καρυές. Κάτω από την ισοϋψή των 100 το έδαφος κατεβαίνει σχετικά απότομα, διακόπτεται από μικρό ρέμα, με πορεία ΒΔ-ΝΑ, και υψώνεται σχηματίζοντας τον χαμηλό λόφο Λατόμι (111μ.). Η σχετικά πεδινή παράκτια περιοχή ΑΒΑ από το Λατόμι μέχρι το Βροντάδο ονομάζεται Λιβάδια.

Ο τέταρτος πρόβολος εκτείνεται ΝΑ από τις Καρυές και περιτρέχει τον χαμηλό λόφο με το εκκλησάκι Αγ. Δημήτριος. Α του τρέχει η χαμηλή ομαλή ράχη Κοφινάς¹ που φτάνει στο ΒΔ άκρο της πόλης της Χίου. Μικρά ρέματα από τις Ν πλαγιές του δεύτερου προβόλου και τις Β πλαγιές του τέταρτου σχηματίζουν το ρ. Αγ. Ειρήνης που έχει φορά ΒΔ-ΝΑ και εκβάλλει στην περιοχή Ταμπάκικα με τα εργόστασια βυρσοδεψίας.

Ν της Τσικουδιάς υψώνεται απότομο ύψωμα με επίπεδη κορυφή στα 600μ. όπου βρίσκεται η μονή Αγ. Μάρκου. Στο πλάτωμα Δ και Ν της μονής σώζονται εκτεταμένα κατάλοιπα μεσαιωνικής εγκατάστασης. Στην απότομη Α πλαγιά του Αγ. Μάρκου σε υψόμε. 400μ. είναι κτισμένη η μονή Κουρνά. Το έδαφος ΝΑ του Αγ. Μάρκου κατεβαίνει σχετικά απότομα και σχηματίζει το ομαλό και ευρύ ύψωμα Κεφαλοβούνι (285μ.) και πιο Ν τον λόφο 220. Μικρά ρέματα και πηγαία ύδατα από τις πλαγιές Ν από τις Καρυές, από τις Ν πλαγιές του Τρούλλου, τις Α πλαγιές του Αγ. Μάρκου και τις υπώρειες Β από το Κεφαλοβούνι και το λόφο 220 συλλέγονται από το ρ. Παρθένης. Κατευθύνεται ΒΔ-ΝΑ,

¹ Κόφινας στον χρτ. Γ.Υ.Σ

περνά ΝΔ από την πόλη, διασχίζει το Βαρβάσι, Ν προάστειο της πόλης και εκβάλλει στην ακτή π. 1χλμ. Ν από το λιμάνι.

Όπως έχει αναφερθεί ΝΔ της Τσικουδιάς υψώνεται το βουνό Προβατάς (829μ.). Οι πλαγιές Α της κορυφής του πέφτουν πολύ απότομα, ωστόσο στις Α υπώρειες του, σε μικρό ωοειδή πρόβολο των 400μ. είναι κτισμένη η Νέα Μονή, μοναστήρι του 11ου αι. Ν της κορυφής του Προβατά σχηματίζεται ράχη στην ισοϋψή των 700μ. που στρέφει προς ΝΑ και μετά από στενό αυχένα συναντά το Β τμήμα της Σταυλίστριας (π.740μ.). Α της Σταυλίστριας εκτείνεται σχετικά ευρύ υψίπεδο άνω των 600μ., το οποίο στενεύει και διακλαδώνεται προς ΝΔ στην Κακιά Ράχη (707μ.) και προς ΒΑ στην Κακιά Σκάλα (675μ.). ΒΒΔ της Κακιάς Σκάλας το έδαφος κατεβαίνει σχετικά απότομα και σχηματίζει τη μικρή ράχη Ξιώνη, ΝΑ της Νέας Μονής. ΝΔ της Τσικουδιάς, Α του Προβατά, ΒΑ της Σταυλίστριας και ΒΔ της Κακιάς Σκάλας σχηματίζεται η ημιορεινή κοιλάδα της Νέας Μονής, η οποία συλλέγει τα μικρότερα ρέματα από τα παραπάνω ρέματα και τα πηγαία ύδατα Β και ΒΑ της Νέας Μονής και τα διοχετεύει προς Α στον Κακό Ποταμό μέσα από τη ρεματιά ΒΑ της Ξιώνης και ΝΔ του Αγ. Μάρκου. Ο Κακός Ποταμός κατευθύνεται ΝΑ διασχίζει σχετικά ομαλά εδάφη, περιρρέει Ν το Κεφαλοβούνι και στρέφει προς Β ανάμεσα στο λόφο 220 και τον Β πρόβολο του Κορακάρη, τον λόφο 243, για να συναντήσει τον Παρθένη λίγο πριν το ενετικό υδραγωγείο της Κόρης το Γεφύρι.

Οι Α πλαγιές της Κακιάς Σκάλας πέφτουν απότομα μέχρι τα 300μ., ενώ πιο χαμηλά γίνονται πιο ομαλές. ΝΑ της κορυφής της 675 σε υψομ. 200-300μ. είναι κτισμένο το χωριό Δαφνώνας. Στις ΒΑ ομαλές υπώρειες της Κακιάς Σκάλας απλώνεται η εύφορη περιοχή Παμφυλίδα, ΝΔ από το Κεφαλοβούνι. Α από την Παμφυλίδα σχηματίζεται το ευρύ και ομαλό ύψωμα Κορακάρη (397μ.), το οποίο χωρίζει την οικ. περ. σε Β και Ν τμήμα, τα οποία συνδέονται με την παράκτια πεδινή ζώνη Α του Κορακάρη και Ν της πόλης της Χίου.

Οι Ν πλαγιές του Κορακάρη κατέρχονται ομαλά και σβήνουν στο Β τμήμα του Κάμπου. Στις Ν υπώρειες του Κορακάρη είναι κτισμένα δύο χωριά, το Βασιλειώνικο και 1 χλμ. ΒΔ το Χαλκειός. Ο Κορακάρης διασχίζεται από το ρ. Καράμουσας που κατευθύνεται ΝΝΑ, περνά Α από το Βασιλειώνικο και συμβάλλει στο ρ. Κοκκαλάς στην περιοχή Κλούβα.

Όπως έχει αναφερθεί ΝΔ της Κακιάς Σκάλας τρέχει η Κακιά Ράχη (707μ.). Οι Α πλαγιές της Κακιάς Ράχης πέφτουν απότομα μέχρι τα 200μ. και συνεχίζουν σε ομαλά μαλακά εδάφη. Στις Α υπώρειες της βρίσκεται το χωριό Βερβεράτο, 1χλμ. Δ από το Χαλκειός και π. 2χλμ. ΝΑ του Δαφνώνα. π. 1χλμ. ΝΔ από το Βερβεράτο είναι κτισμένο το μικρό χωριό Ζυφιάς.

Η Κακιά Ράχη τρέχοντας προς Ν σχηματίζει το ύψωμα 474 και έπειτα δημιουργείται ευρύς αυχένας, απ' όπου περνάει το όριο, Δ του οποίου βρίσκεται το χωριό Αγ. Γεώργιος Συκούσης, το οποίο ανήκει στην οικ. περ. 2. Ν του αυχένα το έδαφος υψώνεται σχηματίζοντας το ύψωμα Ίσια (534μ.) και προς ΝΑ το ύψωμα 505 με το εκκλησάκι Προφ. Ηλίας. Οι πλαγιές ΒΑ από τα Ίσια και το 505 κατεβαίνουν σχετικά ομαλά και σβήνουν σε πεδινά εδάφη Δ από το χωριό Βαβίλοι.

Στη σχετικά απότομη πλαγιά ΝΑ του Προφ. Ηλία είναι κτισμένο το Θολοποτάμι, το οποίο ανήκει στην οικ. περ. 2, αφού το όριο, ακολουθώντας την υδροκριτική γραμμή περνά Β από το χωριό και συνεχίζει Α πάνω σε πολύ στενή ράχη στην ισοϋψή των 200μ.

που ορίζεται Δ και Α από δύο ερειπωμένους ανεμόμυλους. Α του δεύτερου μύλου η ράχη γίνεται λίγο ευρύτερη και τρέχει προς ΒΑ μέχρι τον λόφο 253. Στις ΒΑ υπώρειες του βρίσκεται το Νεοχώριο, στο Ν τμήμα του Κάμπου.

ΝΑ από το Νεοχώριο υψώνεται ο σχετικά απότομος αλλά χαμηλός λόφος (π.180μ.) με το μοναστήρι του Αγ. Μηνά στην κορυφή. ΝΑ του Αγ. Μηνά τρέχει σχετικά ομαλή ράχη που τελειώνει σε βραχώδη ακτή στο ΝΔ άκρο του όρμου του Μέγα Λιμνιώνα με άνοιγμα προς ΝΑ. Α της ράχης του Αγ. Μηνά και Β του Μέγα Λιμνιώνα εκτείνεται μικρή κοιλάδα, η οποία ΑΒΑ κλείνεται από το χαμηλό λόφο (π.100μ.) με την μονή Αγ. Αναργύρων στην κορυφή του. Στη σχετικά απότομη ΒΔ πλαγιά του και στους πρόποδες είναι κτισμένο το μεγαλύτερο χωριό του Κάμπου, τα Θυμαριά.

Α του λόφου των Θυμαριών υψώνεται ο ομαλός λόφος Πλάκα 129. Ανάμεσα στους δύο λόφους σχηματίζεται πολύ μικρή στενή κοιλάδα που στο τελείωμα της στα ΝΑ διαμορφώνεται η παραλία με το θέρετρο Αγ.Ερμιόνη. Η Α απόληξη του λόφου 129 σχηματίζει το ακρ. Κατωμέρι¹. Β της Πλάκας δημιουργείται ακόμη ένας σχετικά απότομος αλλά χαμηλός λόφος (96μ.), Α του διαμορφώνεται η μεγάλη αμμώδης παραλία Καρφάς με άνοιγμα στα Α. Β του λόφου 96 υψώνεται άλλος ένας χαμηλός λόφος (Φραγκοβούνι) με τη μονή Αγ. Κωνσταντίνου στην κορυφή. Η Α του απόληξη σχηματίζει το ακρ. Αγ. Ελένης. Η παραπάνω χαμηλή λοφοσειρά κλείνει από ΝΑ τον Κάμπο.

Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι μπορεί όλα τα παραπάνω χωριά αυτής της πεδιάδας να ονομάζονται Καμπόχωρα, ωστόσο ο καθεαυτού Κάμπος με τα αρχοντικά και τα τοιχογυρισμένα περιβόλια εσπεριδοειδών μπορούμε να πούμε ότι εκτείνεται Ν και Α από το Βασιλειώνικο, Α από τους Βαβίλους, Β από το Νεοχώριο και Β από τα Θυμαριά. Ο Κάμπος διασχίζεται από το ρ. Κοκκαλάς που με φορά ΝΔ-ΒΑ εκβάλλει στην περιοχή Κοντάρι. Ο Κοκκαλάς συλλέγει όλα τα μικρά ρέματα που ξεκινούν από τον Κορακάρη, την Κακιά Ράχη, την Κακιά Σκάλα, τα Ίσια και τα άλλα χαμηλότερα υψώματα. Τέλος όλη αυτή η πεδινή περιοχή είναι διάσπαρτη από αναρίθμητα πηγάδια.

¹ Πούντα στον χρτ. Ζολώτα.

β. Οικιστική περιοχή 2

Η οικιστική περιοχή 2 εκτείνεται Ν από την οικ. περ. 1 και Δ από την οικ. περ. 3 καταλαμβάνοντας κυρίως το ΝΑ τμήμα του νησιού. Πρόκειται για μια μεγάλη σχετικά ομαλή έκταση που απλώνεται σε χαμηλές ράχες και λοφοσειρές από το κέντρο του νησιού μέχρι τη θάλασσα προς Α και Ν, οι οποίες διαμορφώνουν μαλακές κοιλάδες στο ΒΑ τμήμα της και πεδιάδες τόσο στο εσωτερικό όσο και στο παράκτιο Ν τμήμα της οικ. περ. 2.

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να διευκρινισθεί ότι ήταν ιδιαίτερα δυσχερής ο καθορισμός των ορίων σε αυτό το τμήμα του νησιού εξαιτίας της ομαλότητας του εδάφους και των χαμηλών λόφων. Σύμφωνα με την αρχή της συλλογής των υδάτων διαιρούνται τα πεδινά εδάφη γύρω από το χωριό Πυργί. Ακολουθώντας αυστηρά την παραπάνω αρχή μπορεί να συμπεριληφθεί στην οικ. περ. 2 η κοιλάδα ΒΔ από τον Αγ. Γεώργιο Συκούση που διασχίζεται από το ρ. Αμουδαριά. Αυτό το ρέμα ξεκινά ΝΔ από τη Σταυλίστρια και Δ από τα Ίσια χύνεται στο ρ. Καρτερά που με κατεύθυνση Ν χύνεται στο ρ. Κατράρης, το οποίο διασχίζοντας τον Κάμπο της Καλαμωτής εκβάλλει στην Κώμη. Προκύπτει λοιπόν μια μεγάλη οικ. περ., η οποία ξεκινά κεντρικά από τις Ν υπώρειες του Προβατά και της Σταυλίστριας και φτάνει μέχρι το ακρ. Ουρά στο πιο Ν άκρο του νησιού.

Προς τα Δ συνορεύει με την οικ. περ. 3 με το όριο από Β να ξεκινά από τη ράχη Άλωνα, κατευθύνεται προς ΝΔ και περνά από τις κορυφές 519 και 533. Από την τελευταία στρέφει προς ΝΑ, διασχίζει την ράχη Λακκί, ακολουθώντας την υδροκριτική, περνά από το Παγόβουνο (525μ.), την κορυφή Φούρνοι (507μ.) ως την κορυφή 524. Έπειτα το όριο στρέφει προς ΝΔ, περνά από την κορυφή 463 (Β από το Στρογγυλό), διασχίζει την κοιλάδα Ν από το χωριό Βέσσα, περνά από τα υψώματα 318, 300, το Γιαννακόβουνο (315μ.) και καταλήγει στον Τράχωνα (382μ.). Μετά ακολουθώντας τη υδροκριτική στρέφει προς ΝΑ, περνά από τη ράχη Μαλλίδι, το ύψωμα 201 ως το ύψωμα 151 Β από το Πυργί. Στρέφει προς ΝΔ περνά από δύο υψώματα 201 και από το ύψωμα 267 συνεχίζει προς ΝΑ, διασχίζει το Πλατύ, περνά από τις ράχες Κουλάς, Σελλάδι, Αχλάδα, Τράχωνας και καταλήγει στον δυτικό πρόβολο του όρμου Αυλωνιά.

Ανάγλυφο οικιστικής περιοχής 2

Η περιγραφή ξεκινά με το ΒΑ τμήμα της οικ. περ. 2 όπου, όπως έχει αναφερθεί, το όριο με την οικ. περ. 1 ξεκινά από το ύψωμα 505 (Προφ. Ηλίας) περνά πάνω στη στενή ράχη ΒΑ από το Θολοποτάμι, τον λόφο 253, τον Αγ. Μηνά και καταλήγει ΝΔ του Μέγα Λιμνιώνα. Οι πλαγιές Ν από το όριο κατεβαίνουν σχετικά ομαλά. Ν του 253 σε υψομ. 160-120μ. είναι κτισμένο το χωριό Καλλιμασιά. Οι πλαγιές Α του χωριού κατεβαίνουν σχετικά ομαλά προς τη θάλασσα και διαμορφώνουν με την Ν απόληξη του λόφου του Αγ. Μηνά την βοτσαλωτή παραλία της Αγ. Φωτεινής. ΝΝΔ της Καλλιμασιάς τρέχει χαμηλός πρόβολος που σβήνει ομαλά.

ΝΑ του 505 είναι κτισμένο το χωριό Θολοποτάμι. ΝΑ από το Θολοποτάμι εκτείνεται ο ομαλός λόφος Πατέλα (289μ.). Ανάμεσα στην Πατέλα και τον παραπάνω

χαμηλό πρόβολο σχηματίζεται μικρή κοιλάδα που συλλέγει τα νερά και τα διοχετεύει ΝΝΑ στο παραλιακό χωριό Καταρράκτης. Ν του 505 σχηματίζεται ράχη, μεταξύ της οποίας και της Πατέλας σχηματίζεται ρεματιά. Στη ΝΔ πλαγιά της Πατέλας, σε υψομ. 220-260μ., πάνω από τη ρεματιά βρίσκεται το χωριό Μυρμήγκι. Η ράχη που τρέχει προς Ν σχηματίζει το λόφο 283. Στην Α πλαγιά του 283 σε υομ. 180-200μ. βρίσκεται το χωριό Έξω Διδύμα και 1 χλμ. ΒΔ η Μέσα Διδύμα. ΑΝΑ των δύο χωριών κατέρχονται μαλακοί πρόβολοι που σβήνουν στο Δ τμήμα της μικρής κοιλάδας του Καταρράκτη. ΝΑ του 283 σχηματίζεται πολύ στενό διάσελο των 200μ. που τον συνδέει με τον λόφο 255. ΒΑ του 255 βρίσκεται το χωριό Παγίδα σε υομ. 140-160μ. ΝΑ της Παγίδας βρίσκεται το ερειπωμένο χωριό Παλιός Καταρράκτης.

ΝΑ του 255 τρέχει ομαλή ευρεία ράχη κάτω από τα 200μ.. Ν του 255 σε υομ. 180-200μ. είναι κτισμένο το χωριό Κοινή. Περίπου 1 χλμ. ΝΑ της Κοινής βρίσκεται το χωριό Βουνός και 1 χλμ. Ν του Βουνού συναντάται το μικρό χωριό Φλάτσια. Η ομαλή ράχη υψώνεται λίγο προς ΝΑ, στο λόφο Μεροβίγλια (208μ.). Σε ομαλό έδαφος Β από τα Μεροβίγλια είναι κτισμένο το μεγάλο χωριό Νένητα. Β από τα Νένητα τρέχει ομαλός πρόβολος που σβήνει στο Ν τμήμα της κοιλάδας του Καταρράκτη. Ανάμεσα σε αυτόν τον πρόβολο και τις Α πλαγιές του 255 σχηματίζεται η κοιλάδα του Παλιού Καταρράκτη που συλλέγει τα νερά από Ν και τα διοχετεύει προς ΒΒΑ για να χυθούν Ν του μικρού λιμανιού του σύγχρονου Καταρράκτη.

Α από τα Μεροβίγλια η ομαλή ράχη στενεύει και κάτω από τα 100μ. απολήγει σχετικά απότομα στη θάλασσα. Ν από τα Μεροβίγλια τρέχει η ομαλή ράχη Βάσταγας, της οποίας η ΝΑ απόληξη σχηματίζει το ακρ. Γρίδια. ΝΑ από τα Μεροβίγλια και Α από τον Βάσταγα εκτείνεται μικρής έκτασης ομαλή περιοχή, με την ονομασία Ποντίσματα, κάτω από τα 100μ. μέχρι την ακτή.

ΝΔ από τον 255 και Δ της Κοινής είναι ο λόφος 259, Ν του οποίου τρέχει ράχη σχετικά ομαλή που περνά από τον λόφο 269, κατεβαίνει στην ομαλή περιοχή Ατονισιές, στενεύει σταδιακά, σχηματίζει τον λόφο 109 και καταλήγει στη θάλασσα διαμορφώνοντας την παραλία Αγ. Ιωάννης με άνοιγμα προς Ν. Α της τελευταίας ράχης (από 259 μέχρι 109) και Δ από τα Μεροβίγλια και τον Βάσταγα σχηματίζεται επιμήκης κοιλάδα που διασχίζεται από ρέμα που συλλέγει τα νερά από τα γύρω υψώματα και με κατεύθυνση Β-Ν εκβάλλει στο Α άκρο της παραλίας Αγ. Ιωάννης.

Από τις Ν πλαγιές του 505 (Προφ. Ηλίας) και από τις Δ πλαγιές της ράχης 283 σχηματίζεται κοιλάδα που διοχετεύει τα νερά της στο ρ. Κατράρης, στο οποίο καταλήγουν και τα νερά από την κοιλάδα μεταξύ των Ν πλαγιών του 283 και των ΒΔ πλαγιών του 255. Επίσης οι Δ πλαγιές από τις ράχες 259 και 269 κατεβαίνουν ομαλά προς τον Κάμπο της Καλαμωτής και μικρά ρέματα ενισχύουν από Δ το ρ. Κατράρης στη διαδρομή του μέσα στον Κάμπο. Ν από το χωριό Πατρικά Δ από τις Ατονισιές και Α από τις Πλακωτές σχηματίζεται κοιλάδα που διασχίζεται από το ρ. Λάμανος που εκβάλλει στην παραθαλάσσια περιοχή Λιλικάς.

Το Β τμήμα της οικ. περ. 2 συνίσταται από τις ημιορεινές κοιλάδες ΒΔ και ΝΝΔ του χωριού Αγ. Γεώργιος Συκούσης. Οι ΝΔ πλαγιές από τη Σταυλίστρια και την Κακιά Ράχη κατέρχονται σχετικά απότομα και καταλήγουν στο ρ. Αμουδαριά, στο οποίο επίσης κατεβαίνουν σχετικά απότομες προς Α οι πλαγιές από τις κορυφές 519, 533, την περιοχή Λακκί και το Παγόβουνο. Από το Παγόβουνο συνεχίζει προς Ν φαρδύς πρόβολος με τις

κορυφές Φούρνοι , 524 και Στρογγυλό. Οι Α πλαγιές τους σβήνουν απότομα στο ρ. Καρτεράς, στο οποίο καταλήγουν και οι Δ απότομες πλαγιές από τα Ίσια.

Από το Στρογγυλό εκτείνεται προς Δ στενός πρόβολος (από όπου περνά το όριο με την οικ. περ. 3), ο οποίος προς Ν διερνύεται αρχικά ομαλά και μετά υψώνεται στο Λυκούρι (576μ.). Μεταξύ Στρογγυλού και Λυκουρίου σχηματίζεται η κοιλάδα Πετροκοτσιφιές. ΝΑ της κοιλάδας υψώνεται ο σχετικά ομαλός λόφος Πρινιάς (352μ.). Οι Δ πλαγιές από το Λυκούρι σβήνουν σχετικά απότομα προς το ρ. Βαθύς Ποταμός. Από το Λυκούρι προς Ν κατέρχεται πρόβολος και στο πλάτωμα της Ν απόληξης του έχει κτιστεί το μεσαιωνικό κάστρο των Απολιχνών¹ ΒΔ από το χωριό Αρμόλια. Οι πλαγιές του προβόλου βαθμιδωτά εκδίδουν σε ομαλά εδάφη που εκτείνονται Δ και Ν από τα Αρμόλια.

ΒΑ και Α από τα Αρμόλια βρίσκονται οι σχετικά χαμηλοί λόφοι Κόφινας (316μ.) και 303. Οι Α σχετικά απότομες πλαγιές τους σβήνουν στο ρ. Κατράρης ενώ προς Ν καταλήγουν ομαλά στον Κάμπο της Καλαμωτής. Στο ΒΑ άκρο της εύφορης πεδιάδας βρίσκεται το χωριό καλαμωτή. Τα ομαλά εδάφη συνεχίζονται προς Ν και καταλήγουν στη θάλασσα όπου βρίσκεται η Κώμη, επίγειο της Καλαμωτής. Η πεδιάδα διασχίζεται από Β προς Ν από δύο ρέματα τον Κατράρη (Α τμήμα) και το ρ. Φανοπύργων (Δ τμήμα).

Στο ΒΔ και Δ τμήμα της οικ. περ. 2 (στα όρια με την οικ. περ. 3) τα εδάφη είναι λοφώδη και σχετικά ομαλά. Στο ΒΔ τμήμα , Δ από το Λυκούρι, βρίσκεται το σχετικά ομαλό ύψωμα 318. Οι Α πλαγιές του 318 καταλήγουν στον Βαθύ Ποταμό. Προς Ν βρίσκονται τα σχετικά ομαλά υψώματα Γιαννακόβουνο (από περνά το όριο) και το Πετάσι (346μ.). Ν από το Πετάσι εκτείνεται εκτείνεται η ομαλή περιοχή Πόδαρος. Οι Α πλαγιές από το Πετάσι κατεβαίνουν ομαλά προς τον Βαθύ Ποταμό.

ΝΔ από τον Πόδαρο το έδαφος σχετικά ομαλά ανεβαίνει στο ύψωμα Σκήτωνα (345μ.). ΒΔ από τον Σκήτωνα και ΝΔ από το Γιαννακόβουνο υψώνεται ομαλά ο Τράχωνας (382μ.) και ανάμεσα στους τρεις παραπάνω λόφους σχηματίζεται η κοιλάδα Αρμοβέσα με έξοδο προς Ν προς την κοιλάδα που διασχίζεται από ΒΔ προς ΝΑ από το ρ. Λαγκάδα. Οι Ν πλαγιές του Τράχωνα και του Σκήτωνα κατεβαίνουν αρχικά απότομα και κάτω από τη ισοϋψή των 200μ. εκτείνονται σε πιο ομαλό έδαφος που διασχίζεται από το ρ. Λαγκάδας, το οποίο συλλέγει τα νερά και από τις ΒΑΑ πλαγιές της ομαλής χαμηλής ράχης Μαλλίδι (από όπου περνά το όριο με την οικ. περ. 3).

ΝΑ από το Μαλλίδι υψώνεται ο λόφος 201 και ο Πευσάς (206μ.). Μικρά ρέματα από τις Β και ΒΑ πλαγιές των δύο λόφων ενισχύουν το ρ. Λαγκάδας. Ν από τον Πευσά βρίσκεται ο λόφος 151 και πιο ΝΔ ο λόφος 201. Στο διάσελο μεταξύ 151 και 201 έχει κτιστεί το χωριό Πυργί. Πιο ΝΔ συναντάται το ύψωμα 267. Οι Α πλαγιές από τους λόφους 267 και 201 κατεβαίνουν ομαλά και σχηματίζοντας ομαλή περιοχή Ν από το χωριό Πυργί.

Στο ΝΔ τμήμα της οικ. περ. 2 υψώνονται οι ράχες Κουλάς, Σελλάδι, Αχλάδα και Τράχωνας (από όπου περνά το όριο με την οικ. περ. 3). Οι Β πλαγιές του Κουλά (284μ.) αρχικά κατεβαίνουν σχετικά απότομα μέχρι την ισοϋψή των 200μ. αλλά στη συνέχεια το έδαφος γίνεται σχετικά ομαλό και σχηματίζει το ΝΔ τμήμα του κάμπου του χωριού Πυργί. Από τον Κουλά προς ΒΑ σχηματίζεται πρόβολος σχετικά ευρύς και ομαλός. Το

¹ Κάστρο Ωριάς στο χάρτη Γ.Υ.Σ.

έδαφος υψώνεται στη Ράχη που έχει κατεύθυνση ΝΔ-ΒΑ. Από τη Ράχη ξεκινούν δύο πρόβολοι σχεικά ομαλοί προς Β και ΒΑ. Από τη Ράχη προς ΒΔ το έδαφος κατεβαίνει ομαλά προς τον κάμπο του Πυργίου. Ο Β πρόβολος της Ράχης σχηματίζει τον ομαλό λόφο 179 που υψώνεται ΒΑ από το Πυργί. Ο ΒΑ πρόβολος της Ράχης σχηματίζει τη ράχη Περδίκι (187μ.). Μεταξύ του λόφου 179 και της ράχης Περδίκι σχηματίζεται η κοιλάδα Νύφιος με κατεύθυνση ΝΔ-ΒΑ. Τα νερά από τις Β πλαγιές της Ράχης, από τον λόφο 179 και από τις ΒΒΔ πλαγιές της ράχης Περδίκι συγκλίνουν στο σημείο συνάντησης του Βαθύ Ποταμού με το ρ. Λαγκάδας. Β από το Περδίκι υψώνεται το σχετικά απότομο ύψωμα Ταύρος (232μ.) που κλείνει από ΝΝΔ τον κάμπο του χωριού Αρμόλια.

Οι Α πλαγιές του Ταύρου και της ράχης Περδίκι κατεβαίνουν σε πιο ομαλά εδάφη σχηματίζοντας το Δ τμήμα του κάμπου της Καλαμωτής. Το ρ. Φανοπύργων, που συλλέγει τα νερά από τον Βαθύ Ποταμό και το ρ. Λαγκάδας, διαρρέει από Β προς Ν το Δ τμήμα του Κάτω Κάμπου της Καλαμωτής και εκβάλλει στο Δ άκρο της παραλίας της Κώμης.

ΝΑ από την Ράχη σχηματίζεται η ομαλή Κάτω Ράχη που σβήνει μαλακά προς Ν προς την εσωτερική κοιλάδα του Εμπορειού που διασχίζεται από το ρ. Καλαμούρου. Αυτό το ρέμα συλλέγει τα νερά από τις Α πλαγιές των ραχών Κουλά, Σελλάδι, Αχλάδα και από τις ΒΒΑ πλαγιές του Τράχωνα. Αυτά τα υψώματα κλείνουν από τα δυτικά την κοιλάδα, η οποία διασχίζεται από Δ προς Α από το ρ. Καλαμούρου που εκβάλλει στο φυσικό λιμάνι του Εμπορειού, επινείου του χωριού Πυργί. Β από το Εμπορειό και Δ της Κώμης υψώνεται ο σχεικά απότομος λόφος του Προφ. Ηλία.

Στο νοτιότερο τμήμα της οικ. περ. 2 απλώνεται ο κάμπος Δώτια¹. Οι ΑΝΑ πλαγιές του Τράχωνα κατεβαίνουν σχετικά ομαλά και ορίζουν από Δ την κοιλάδα των Δωτίων. Από Α η κοιλάδα ορίζεται από την στενή ράχη Κεφάλια η οποία προς Β σχηματίζει τον Έξω Ψάρωνα που κλείνει από ΒΑ τα Δώτια. Οι Β πλαγιές του Ψάρωνα κατεβαίνουν στην κοιλάδα του Εμπορειού, ενώ οι Α πλαγιές καταλήγουν στη θάλασσα, όπως οι Α πλαγιές της ράχης Κεφάλια. Η Ν απότομη απόληξη της ράχης Κεφάλια σχηματίζει το Ακρ. Ουρά που ορίζει από Α τον όρμο Βρουλίδια με άνοιγμα προς Ν. Στις Ν πλαγιές του Τράχωνα που καταλήγουν στη θάλασσα σχηματίζεται ο όρμος Αυλωνιά.

¹ Δώτια στο χάρτη Γ.Υ.Σ.

γ. Οικιστική περιοχή 3

Η οικ. περ. 3 περιλαμβάνει τμήμα από το Δ κεντρικό τμήμα του νησιού αλλά εκτείνεται κυρίως στο ΝΔ τμήμα του νησιού. Όπως έχει αναφερθεί Α συνορεύει με την οικ. περ. 2 και το όριο με αυτήν έχει περιγραφεί. Προς τα Β συνορεύει με την οικ. περ. 4 και το όριο από τη ράχη Άλωνα ακολουθώντας την υδροκριτική προς τα Δ περνά από το Λεπρό (608μ.) και στρέφει ΒΔ περνά από τη ράχη Τσαγκάρι και καταλήγει ΒΔ στη μικρή χερσόνησο Τραχήλι.

Ανάγλυφο οικιστικής περιοχής 3

Η περιγραφή αρχίζει από το Β τμήμα της οικ. περ. 3. Από τα Άλωνα ΝΔ υψώνεται το Λεπρό, σχετικά ομαλή ράχη με άξονα Δ-Α, και προς ΒΔ σχηματίζεται η ράχη Τσαγκάρι. Η ΔΒΔ απόληξη από το Τσαγκάρι σχηματίζει τη μικρή χερσόνησο Τραχήλι με έναν όρμο προς Β προς την οικ. περ. 4 και έναν όρμο προς Ν προς την οικ. περ. 3. Οι Δ πλαγιές από το Τσαγκάρι και το Λεπρό κατεβαίνουν σχετικά απότομα και κάτω από την ισοϋψή των 100 καταλήγουν πολύ απότομα στη θάλασσα.

Οι ΝΝΔ πλαγιές από το Λεπρό καταλήγουν σχετικά απότομα στο Στενόρρεμα. Όπως έχει αναφερθεί Ν από την ράχη Άλωνα βρίσκεται το ύψωμα 519 και αμέσως ΝΔ το ύψωμα 533. Από το ύψωμα 533 το έδαφος προς Δ κατεβαίνει απότομα προς το Ρεματάκι και στη συνέχεια υψώνεται η ράχη Βουνό (515μ.) με άξονα ΒΑ-ΝΔ. Ν από το Λεπρό, Δ από ύψωμα 519, ΒΔ από ύψωμα 533 και Β από το Βουνό σχηματίζεται μικρή κοιλάδα που διασχίζεται από το Στενόρρεμα που καταλήγει στη θάλασσα στο Α τμήμα του όρμου Λιθίου που έχει άνοιγμα προς Β. Οι Δ πλαγιές του Βουνού αρχικά κατεβαίνουν σχετικά απότομα ως την ισοϋψή των 100 όπου είναι κτισμένο το χωριό Λιθί και ακολουθούν πιο ομαλά εδάφη που σχηματίζουν κοιλάδα, η οποία έχει άξονα ΝΑ-ΒΔ και καταλήγει στον όρμο Λιθίου. Από ΝΔ η κοιλάδα ορίζεται από τις χαμηλές ράχες Τραχώνι (243μ.) και Αλιφιοί (247μ.). Τα εδάφη ΒΒΔ από το Τραχώνι είναι σχετικά ομαλά. Ο χαμηλό πρόβολος Παήορι (53μ.) καταλήγει στη θάλασσα σχηματίζοντας το ακρ. Μύτικας που ορίζει από Δ τον όρμο Λιθίου. Τα εδάφη ΒΔ από το Τραχώνι διασχίζονται από το ρ. Καλαθά που κατευθύνση Ν-Β εκβάλλει στον όρμο Καμινάκι ΝΔ από το Παήορι. Ν από το ύψωμα 533 σχηματίζεται πάνω από την ισοϋψή των 400 ομαλό πρόβολος προς Ν που φτάνει ως το Στρογγυλό. Η περοχή Ν από το ύψωμα 533 ονομάζεται Λακκί. ΝΔ από το Λακκί βρίσκεται η ράχη Ξυβούνι (492μ.), της οποίας οι Δ σχετικά απότομες πλαγιές όπως και οι ΝΑ πλαγιές του Βουνού καταλήγουν στο ρ. Σταυρολάγκαδα που ενισχύεται από ΒΑ από το Ρεματάκι. Το ρ. Σταυρολάγκαδα, ενώ κατευθύνεται προς ΝΔ, στρέφει προς ΒΔ εκεί όπου καταλήγουν οι ΒΑ υπώρειες από το Τραχώνι και οι ΝΔ πλαγιές από το Βουνό, διασχίζει την κοιλάδα του χωριού Λιθί και εκβάλλει στο Δ άκρο του όρμου Λιθίου.

Οι ΝΔ πλαγιές από το Ξυβούνι κατεβαίνουν σχετικά ομαλά ως την κοιλάδα που κλείνει ΒΔ από το Τραχώνι. Στο ΝΑ άκρο της κοιλάδας έχει κτιστεί το χωριό Βέσσα. Ν από το Ξυβούνι, Δ από το Παγόβουνο, τη Βίγλα, τους Φούρνους, το ύψωμα 524 και ΒΔ από το Στρογγυλό το έδαφος είναι σχετικά ομαλό. Η περιοχή Β από τον Δ πρόβολο του

Στρογγυλού και Α από το χωριό Βέσσα φέρει την ονομασία Κάμπος. Τα νερά από τις παραπάνω πλαγιές καταλήγουν σε ρέμα που διασχίζει την κοιλάδα Β από τη Βέσσα. Αυτό το ρέμα συνιστά το ΝΔ τμήμα του ρέματος που καταλήγει στον όρμο Λιθίου.

Δ από τη Βέσσα βρίσκεται το ύψωμα 320, πιο Ν το ύψωμα 318, το Γιαννακόβουνο κι ο Τράχωνας (απ' όπου περνά το όριο με την οικ. περ. 2). Στον ΒΔ πρόβολο του Γιαννακόβουνου βρίσκεται το χωριό Ελάτα. Από τον Τράχωνα σχηματίζεται προς ΒΔ σχετικά ομαλός πρόβολος που συνεχίζει στη ράχη Ανεμολογάς (229μ.) και σχηματίζει το Δ τμήμα του όρμου Ελάτας. Το Α τμήμα του όρμου σχηματίζεται από ομαλό πρόβολο, τη Βίγλα, που ξεκινά ΒΑ από τους Αλιφιούς. Β από το χωριό Ελάτα εκτείνεται σχετικά ομαλή περιοχή, η οποία ορίζεται Β από τους Αλιφιούς και το Τραχώνι και από Α από τα υψώματα 320 και 318. Αυτό το τμήμα συλλέγει τα νερά του στο ρ. Μυρσινιάς. Δ από το χωριό Ελάτα εκτείνεται ομαλή περιοχή που ορίζεται ΝΑ από το Γιαννακόβουνο, Ν από τον Τράχωνα και Δ από τον Ανεμολογά. Τα νερά συλλέγονται στο Στακτόρεμα που συναντά το ρ. Μυρσινιάς και εκβάλλει στον όρμο Ελάτας.

Οι ΒΔ πλαγιές από τον Τράχωνα και οι Δ πλαγιές του Ανεμολογά κατεβαίνουν σχετικά ομαλά στο ρ. Βαθύς Ποταμός. Δ από τον Τράχωνα υψώνεται η ράχη Καμηλάς. Οι ΒΑ πλαγιές του Καμηλά κατεβαίνουν ομαλά προς το ρ. Βαθύς Ποταμός. Β από τον Καμηλά σχηματίζεται ομαλός πρόβολος, η ράχη Ανευριτούρες, η οποία διακλαδώνεται σε δύο επίσης ομαλούς προβόλους. Ο ΒΑ πρόβολος ονομάζεται Τραχώνι και σχηματίζει το Α τμήμα του όρμου Διδύμας και ο ΒΔ πρόβολος ονομάζεται Τρούλλος και σχηματίζει το Δ τμήμα του όρμου Διδύμας και το Α τμήμα του όρμου Μεστών (Πασά-Λιμάνι ή Λιμένας Μεστών). ΒΔ από τον Καμηλά ξεκινά ευρύς ομαλός πρόβολος που περνά από τις ράχες Κορσούλι (192μ.) και Βιγλιά (232μ.). Η ΒΑ απόληξη από τα Βιγλιά, η ράχη Λιβιάδια κλείνει από Δ τον όρμο Μεστών, στον οποίο καταλήγει κοιλάδα που ορίζεται Δ από τις ράχες Κορσούλι και Βιγλιά και Α από τη ράχη Ανευριτούρες. Στις Δ υπώρειες του Καμηλά και στις Β υπώρειες του Τρύπανου (261μ.) σε ομαλό έδαφος βρίσκεται το χωριό Μεστά.

Δ από την ομαλή έκταση των Μεστών σχηματίζονται δύο ομαλοί πρόβολοι. Ο πρώτος προς ΒΔ σχηματίζει τις ράχες Στρογγυλόβουνο (235μ.) και Τσιμιντούλι, συνεχίζει Δ στον Κόφινα (201μ.) και στρέφει προς ΝΔ στο Κασιδοβούνι για να καταλήξει στον Κάβο Πέτασο. Οι πλαγιές Δ από τον Κόφινα και το Κασιδοβούνι καταλήγουν απότομα σε βραχώδη ακτή. Αντίθετα οι ΒΑ πλαγιές του Κόφινα και οι ΒΒΔ πλαγιές από το Τσιμιντούλι κατεβαίνουν ομαλά και διαμορφώνουν τον όρμο Μερικούντας με άνοιγμα προς ΒΔ. Στον όρμο καταλήγει από Α κοιλάδα που ορίζεται Α από το Κορσούλι, Β από τα Βιγλιά και Ν από το Τσιμιντούλι.

Ο δεύτερος πρόβολος ΝΔ από τα Μεστά σχηματίζει τη ράχη Μεροβίγλι (355μ.). Οι Δ πλαγιές από το Μεροβίγλι κατεβαίνουν σχετικά ομαλά και διαμορφώνουν τον όρμο Αποθήκα με άνοιγμα προς Ν με Δ όριο του όρμου να είναι ο Κάβος Πέτασος. ΝΔ από το Μεροβίγλι ξεκινά ομαλός πρόβολος που περνά από τη ράχη Παντώνης και σχηματίζει τη Δ απόληξη του όρμου Αυλωνιά με άνοιγμα προς Ν.

Ν από τον Τρύπανο αρχίζει ομαλός πρόβολος προς ΝΔ σχηματίζοντας τις ράχες Μύδωνας και Χαλικόπετρα. Στενός πρόβολος ΝΔ της Χαλικόπετρας σχηματίζει το Α

τμήμα του όρμου Αυλωνιά και το Δ από το Τραχήλι¹. ΝΔ από τον Τρύπανο, Δ από τον Μύδωνα και τη Χαλικόπετρα, Ν από το Μεροβίγλι και Α από τον Παντώνη σχηματίζεται κοιλάδα που διασχίζεται από το ρ. Αυλωνιάς που εκβάλλει στον ομώνυμο όρμο. ΝΑ από τη Χαλικόπετρα σχηματίζεται η ράχη Καλυβάτα. Οι ΝΔ πλαγιές της ράχης Καλυβάτα καταλήγουν στο ρ. Βαθύ Λαγκάδι και η ΝΔ απόληξη της διαχωρίζει τον όρμο Αγγέλια από τον Σαλάγωνα.

ΝΔ από τον Τράχωνα (από όπου περνά το όριο με την οικ. περ. 2) σχηματίζεται η ράχη Βίγλα. Οι Δ πλαγιές της Βίγλας κατεβαίνουν ομαλά προς την κοιλάδα στο κέντρο της οποίας έχει ιδρυθεί το χωριό Ολύμποι. Η ράχη Βίγλα στο Ν τμήμα της διακλαδώνεται προς Δ στη ράχη Κορυφή (208μ.) και προς Ν στη ράχη Δάφνη (237μ.). Προς ΝΔ σε πιο χαμηλό έδαφος σχηματίζεται η ομαλή ράχη Τρούλλος που κατευθύνεται προς ΝΔ και μετά την ομαλή περιοχή Καμπιά καταλήγει σε βραχώδη ακτή. Η κοιλάδα του χωριού Ολύμποι ορίζεται: Β από τον Καμηλιά, ΒΔ από τον Τρύπανο, Δ από τον Μύδωνα, ΑΒΑ από την Βίγλα και ΝΝΑ από την Κορυφή. Τα νερά από τα παραπάνω υψώματα συλλέγονται στο ρ. Βαθύ Λαγκάδι στο ΝΔ άκρο της κοιλάδας. Ν αυτής της κοιλάδας σχηματίζεται μια μικρότερη κοιλάδα που ορίζεται Β από την ράχη Κορυφή και Ν από τη ράχη Τρούλλος. Διασχίζεται από το ρ. Κουκουρά, το οποίο συμβάλλει στο ρ. Βαθύ Λαγκάδι και χύνεται στη θάλασσα στην παραλία Σαλάγωνα.

ΝΑ από τη ράχη Βίγλα υψώνονται οι ράχες Κακοπετριά και Μαλλίδι (από όπου περνά το όριο με την οικ. περ. 2). Οι Ν πλαγιές από τις παραπάνω ράχες όπως επίσης οι Ν πλαγιές από τις ράχες Δάφνη και Τρούλλος κατεβαίνουν ομαλά σε μαλακά εδάφη που εκτείνονται ΔΝΔ από το χωριό Πυργί. Η κοιλάδα από ΝΑ και Ν ορίζεται από τους λόφους 151, 201, τον Τρούλλο (275μ.), τη ράχη Μανουράς και τον Νέπαγο, που καταλήγει στο ακρ. Φιλαδελφεία. Στην έξοδο της κοιλάδας προς ΝΔ διαμορφώνεται ο όρμος Κάτω Φανά με άνοιγμα προς ΝΔ. Τα νερά από τα υψώματα που περικλείουν την κοιλάδα, κατευθύνονται προς ΝΔ και χύνονται στην αμμώδη παραλία των Κάτω Φανών.

Η ράχη Μανουράς έχει άξονα ΒΑ – ΝΔ. Οι Ν πλαγιές του κατεβαίνουν σχετικά ομαλά και καταλήγουν στο Λαγκάδι του Αρμενού. Οι ΝΔ πλαγιές του Μανουρά καταλήγουν στη θάλασσα και διαμορφώνουν από Β τον όρμο Καρύντας με άνοιγμα προς Δ.

Στο ΝΑ τμήμα της οικ. περ. 3 υψώνονται οι ράχες Κουλάς, Σελλάδι, Αχλάδα και Τράχωνας (από όπου περνά το όριο με την οικ. περ. 2). ΝΔ του Κουλά σχηματίζεται η ράχη Δισσακάς (223μ.). Οι Δ πλαγιές του Κουλά και οι Β και Δ πλαγιές του Δισσακά κατεβαίνουν ομαλά προς του Αρμενού το Λαγκάδι. Ο Δ πρόβολος του Δισσακά διαμορφώνει το Ν βραχώδες τμήμα του όρμου Καρύντας.

Ν του Δισσακά, Δ της ράχης Σελλάδι και της Αχλάδας εκτείνεται ομαλή περιοχή, τα Λακκιά που προς τα Δ καταλήγει σε βραχώδη ακτή, ενώ προς Ν σχηματίζεται ο μικρός όρμος Τρυπητή με άνοιγμα προς ΝΔ. Οι ΝΔ πλαγιές της Αχλάδας κατεβαίνουν απότομα και καταλήγουν στου Αγ. Νικήτα το Λαγκάδι. Οι ΝΔ πλαγιές του Τράχωνα κατέρχονται απότομα σε βραχώδη ακτή.

¹ Δεν αναφέρεται τοπωνύμιο στο χάρτη Γ.Υ.Σ. Πρόκειται για τον όρμο Δ από όρμο Αγγέλια.

δ.Οικιστική περιοχή 4

Η οικιστική περιοχή 4 εκτείνεται στο δυτικό και κεντρικό τμήμα του νησιού. Πρόκειται για μια ημιορεινή περιοχή που ξεκινά Ν από το Πεληναίο και Δ από την Σπηλακιά και τον Προβατά. Αν και το παράκτιο τμήμα της περιορίζεται από το ακρ. Πάρι μέχρι το Τραχήλι, διαθέτει ένα καλό φυσικό αγκυροβόλιο στον όρμο Ελίντας. Συνορεύει Α με την οικ. περ. 1 και Ν με την οικ. περ. 3 και το όριο με αυτές τις περιοχές έχει περιγραφεί. ΔΒΔ γειτνιάζει με την οικ. περ. 5 με το όριο να ξεκινά από την κορυφή 1126 του Πεληναίου, στρέφει προς ΝΔ, διέρχεται από την κορυφή 898 (ΒΔ από τις Πλάκες) και με κατεύθυνση Ν ακολουθώντας την υδροκριτική περνά από την Μικρολίμνη (704μ.). Από εδώ στρέφει ξανά ΝΔ, περνά από το ύψωμα 550 Α της Κατάβασης, συνεχίζει ΝΑ διερχόμενο από το ύψωμα Καλόγηρος (547μ.) φθάνει στην ΒΑ κορυφή του Κουκουδότσουμπο (496μ.) και στρέφει πάλι προς ΝΔ διασχίζοντας τον Κουκουδότσουμπο, το λόφο Πρόπουλο (337μ.) για να καταλήξει στο ακρ. Πάρι, στο Δ άκρο του όρμου της Ελίντας. Η οικ. περ. 4 συνορεύει ΒΑ με τις οικ. περ. 7 και 8. Το όριο με την οικ. περ. 7 ξεκινά από την κορυφή 1157 του Πεληναίου και κατευθύνεται ΝΝΑ ακολουθώντας την κορυφογραμμή του ΝΑ προβόλου που σχηματίζει την κορυφή Σκόνη (1002μ.). Από την Σκόνη κατεβαίνει το όριο προς ΝΝΑ τρέχοντας πάνω στην κορυφή του Ν προβόλου της Σκόνης, Α από το ρέμα Ψαρού Λάκκος, στρέφει προς Α και φθάνει στην κορυφή 665. Το όριο μεταξύ της οικ. περ. 4 και της οικ. περ. 8 ξεκινά από την κορυφή 665, κατευθύνεται προς Ν, περνά από την κορυφή 769, Δ από την περιοχή Κουμά Λάκκοι, ακολουθεί την υδροκριτική γραμμή, φθάνει στο Μαραδόβουνο (790μ.), στρέφει Α και καταλήγει στον Τσούμπο.

Ανάγλυφο οικιστικής περιοχής 4

Η περιγραφή αρχίζει από το ΒΒΔ τμήμα της οικ. περ.4. Από την κορυφή 1126 του Πεληναίου όρους και την κορυφή 898 σχηματίζεται προς ΝΔ πρόβολος που συνεχίζει στη ράχη Μικρολίμνη και φθάνει στην κορυφή 530, όπου στρέφει προς ΝΑ και υψώνεται η ράχη Καλόγηρος. Ακολουθεί αυχένας και Ν υψώνεται ο Κουκουδότσουμπος. Ο ΝΝΔ πρόβολος του Κουκουδότσουμπο σχηματίζει τη ράχη Πρόπουλο και προς Ν καταλήγει σχετικά απότομα στο Ακρ. Πάρι, στο Δ άκρο του όρμου της Ελίντας που έχει άνοιγμα προς ΝΔ.

Οι Ν πλαγιές της Μικρολίμνης κατεβαίνουν αρχικά απότομα και έπειτα πιο ομαλά διαμορφώνοντας το Β τμήμα της ημιορεινής κοιλάδας που διασχίζεται από το ρ. Αρίων. Η κοιλάδα ορίζεται ΒΔ από την ράχη 530 και ΔΝΔ από τις σχετικά απότομες ΒΑ πλαγιές του Καλόγηρου. Οι Α πλαγιές του Καλόγηρου, του αυχένα 496 και του Κουκουδότσουμπο κατεβαίνουν απότομα προς το ρ. Ελίντας. Οι ΝΝΑ πλαγιές του Κουκουδότσουμπο και οι Α πλαγιές από το Πρόπουλο κατεβαίνουν σχετικά απότομα προς το ΝΔ ευρύτερο και παράκτιο τμήμα της κοιλάδας της Ελίντας, όπου απλώνεται βοτσαλωτή παραλία με αμμώδη βυθό.

Ν από την κορυφή 1126 του Πεληναίου διαμορφώνεται σχετικά ομαλά η ράχη Πλάκες (912μ.), με πρόβολο προς ΝΑ που σχηματίζει την κορυφή 812 και καταλήγει

σχετικά ομαλά στην κορυφή 476. Οι ΝΔ πλαγιές από τον πρόβολο των Πλακών κατεβαίνουν σχετικά ομαλά και καταλήγουν στο ρ. Αρίων. Οι ΒΑ πλαγιές του προβόλου καταλήγουν στο ρ. Ψαρού ο Λάκκος και οι Α πλαγιές του προβόλου σχετικά απότομα ορίζουν από ΔΒΔ στενή ημιορεινή κοιλάδα, η οποία συλλέγει τα νερά και από το ρ. Ψαρού ο Λάκκος που διερύνεται προς ΝΔ και Ν από την κορυφή 476 συναντά το ρ. Αρίων.

ΝΑ από την κορυφή 1126 σχηματίζεται η ράχη Σκόνη. Οι ΝΔ πλαγιές της Σκόνης καταλήγουν σχετικά ομαλά στου Ψαρού τον Λάκκο και οι Ν πλαγιές της διαμορφώνουν το ΒΑ μαλακό τμήμα της ημιορεινής κοιλάδας Β του Αγ. Ισιδώρου, την οποία ορίζουν από Α οι ομαλές Δ πλαγιές από τις κορυφές 665 και 769. Ν από την 769 υψώνεται ο Μαραδόβουνος (790μ.) και ΒΔ του Μαραδόβουνου υψώνεται το Περδικόβουνο (807μ.). Από τις ΝΔ σχετικά απότομες πλαγιές της 769, τις σχετικά ομαλές ΒΒΑ πλαγιές του Περδικόβουνου και τις ΒΒΔ πλαγιές του Μαραδόβουνου συλλέγονται τα νερά σε ρέμα που εκβάλλει στην ημιορεινή κοιλάδα Ν του Αγ. Ισιδώρου. Στο ΝΔ τμήμα της κοιλάδας καταλήγουν οι ΔΝΔ σχετικά απότομες πλαγιές του Περδικόβουνου.

Ν του Περδικόβουνου και Δ του Μαραδόβουνου εκτείνεται η σχετικά ομαλή περιοχή Μπαμπακίες. ΝΔ από τις Μπαμπακίες σχηματίζονται οι ράχες 677 και Κεδρολίβανο (666μ.) που κατέρχονται προς Δ σχετικά απότομα στο Β τμήμα του ρ. Ελίντας.

ΝΑ από το Μαραδόβουνο σχηματίζονται σχετικά ομαλά οι ράχες Βίγλα (786μ.) και Μισοράχη. ΝΔ της Μισοράχης υψώνεται η Σπηλακιά. ΒΔ πρόβολος από τη Σπηλακιά σχηματίζει τη ράχη Κέραμος (775μ.) και στρέφει προς ΝΔ ευρύς και ομαλός ως την κορυφή 606. Ημιορεινή κοιλάδα σχηματίζεται από τις Ν πλαγιές του Κεδρολίβανου, του Μαραδόβουνου, τις Δ πλαγιές της Βίγλας και της Μισοράχης, τις Β πλαγιές της Σπηλακιάς και του ΒΔ προβόλου της. Τα νερά από τις παραπάνω πλαγιές συλλέγονται στο ρέμα που διασχίζει την κοιλάδα από Α προς Δ και χύνεται στο ρ. Ελίντας, ΝΔ του Κεδρολίβανου και ΒΔ της 606.

Από την κορυφή 606 σχηματίζεται προς Ν στενός πρόβολος πάνω από την ισοϋψή των 400. Στις ΝΝΑ απότομες πλαγιές της Ν απόληξης του προβόλου είναι κτισμένο το χωριό Ανάβατος. ΝΔ από τη Σπηλακιά τρέχει προς ΝΔ σχετικά ομαλό διάσελο που τη συνδέει με τον όγκο του Προβατά. ΒΔ από τον Προβατά σχηματίζεται πρόβολος αρχικά στενός και σχετικά απότομος ως την περιοχή Σέλλες, αλλά συνεχίζει ευρύτερος και ομαλότερος και φτάνει ως τις ράχες Λυγαρίδι (ΒΔ) και 445 (ΝΔ). Οι Ν πλαγιές από την Κέραμο και την 606, του ΒΔ προβόλου της Σπηλακιάς, οι ΔΝΔ πλαγιές από την Σπηλακιά, οι Δ πλαγιές από το διάσελο Σπηλακιάς – Προβατά και οι ΒΒΑ πλαγιές του ΒΔ προβόλου του Προβατά κατεβαίνουν ως την ισοϋψή των 500 σχετικά απότομα και έπειτα διαμορφώνουν την κοιλάδα που εκτείνεται από ΝΑ προς ΒΔ κάτω από τον Ανάβατο. Από τις Δ πλαγιές της Σπηλακιάς ξεκινά το ρ. Πόρτες και ενισχυόμενο από μικρότερα ρέματα από τις παραπάνω πλαγιές διασχίζει την κοιλάδα και στο ΒΔ άκρο της καταλήγει στο ρ. Ελίντας.

Οι Δ πλαγιές από τις ράχες Λυγαρίδι και 405 σχετικά απότομα καταλήγουν στο ΝΔ πιο ομαλό παράκτιο τμήμα της κοιλάδας της Ελίντας. ΝΔ πρόβολος από την 445 κατεβαίνει σχετικά απότομα και διαμορφώνει το Α τμήμα του όρμου Ελίντας, καταλήγοντας στο ακρ. Σανί στο Ν άκρο του όρμου.

Στο Ν τμήμα του ομαλού ΒΔ προβόλου το Προβατά είναι κτισμένο το χωριό Αυγώνυμα. Οι ΔΒΔ πλαγιές κάτω από τα Αυγώνυμα κατεβαίνουν ομαλά μέχρι την ισοϋψή των 300 και μετά συνεχίζουν σχετικά απότομα καταλήγοντας στο ρ. Αγού Σπήλια που συλλέγει τα νερά και από τις ΝΑ πλαγιές του ΝΔ προβόλου της 445. Ν του Προβατά υψώνεται η ράχη Άλωνα. ΒΔ από τα Άλωνα και ΝΔ του Προβατά σχηματίζεται σχετικά ομαλή περιοχή, τα Ρείκια, ΝΑ των Αυγώνυμων. Επίσης ΝΔ και χαμηλότερα από τα Αυγώνυμα εκτείνεται μέχρι την ισοϋψή των 300 μια σχετικά ομαλή περιοχή, η Ασπρώνη. Από τις παραπάνω πλαγιές συλλέγονται τα νερά στο ρ. Μύλοι που με κατεύθυνση από ΝΑ προς ΒΔΔ καταλήγει στη θάλασσα ΒΑ από το Τραχήλι. ΝΔ από τα Άλωνα υψώνονται το Λεπρό και το Τσαγκάρι (απ' όπου το όριο με την οικ. περ. 3), των οποίων οι Β πλαγιές κατεβαίνουν απότομα προς το ρ. Μύλοι.

ε. Οικιστική Περιοχή 5

Η οικιστική περιοχή 5 γενικά προσδιορίζεται ΔΝΔ της οροσειράς του Πεληναίου και Ν του όρους Αμανή. Στα ΒΑ σε ένα μικρό μόνο τμήμα της συνορεύει με την οικ. περιοχή 7. Το όριο ακολουθεί της υδροκριτική από Β προς Ν μεταξύ των κορυφών 1274 (Έδελος ή Κοκλιάς) και 1157 του Πεληναίου. ΑΝΑ γειτνιάζει με την οικ. περιοχή 4. Το όριο από την κορυφή 1157 συνεχίζει Ν, περνά από την κορυφή 1126, έπειτα στρέφει προς ΝΔ, διέρχεται από την κορυφή 898 (ΒΔ από τις Πλάκες) και με κατεύθυνση Ν ακολουθώντας την υδροκριτική περνά από την Μικρολίμνη (704μ.). Από εδώ στρέφει ξανά ΝΔ, περνά από το ύψωμα 550 Α της Κατάβασης, συνεχίζει ΝΑ διερχόμενο από το ύψωμα Καλόγηρος (547μ.) φθάνει στην ΒΑ κορυφή του Κουκουδότσουμπο (496μ.) και στρέφει πάλι προς ΝΔ διασχίζοντας τον Κουκουδότσουμπο, το λόφο Πρόπουλο (337μ.) για να καταλήξει στο ακρ. Πάρι, στο Δ άκρο του όρμου της Ελίντας.

Β η οικ. περ. 5 συνορεύει με την οικ. περ. 6. Το Β όριο με κατεύθυνση από Α προς Δ ξεκινά από την κορυφή 1274 και ακολουθεί την υδροκριτική γραμμή πάνω στο διάσελο που συνδέει το Πεληναίο με την Αμανή. Από το διάσελο τα ρέματα κατευθύνονται από Β προς Ν στην οικ. περ. 5, ενώ στην οικ. περ. 6 από Ν προς Β. Το όριο διασχίζει την περιοχή Αμπέλια, περνά από το ύψωμα Αχλαδότσουμπος (562μ.), ακολουθεί τη χάραξη του σύγχρονου δρόμου, φθάνει στο ύψωμα Ψηλός Τσόμπος (602μ.), ακολουθώντας την υδροκριτική ανέρχεται στην Αμανή με κατεύθυνση ΔΒΔ περνώντας από τις κορυφές 787, 809 και 775, φθάνει στο Σιμόκρινο (551μ.) και με κατεύθυνση ΔΝΔ καταλήγει στο ακρ. Μελανιός. Είναι αυτονόητο ότι η οικ. περ. 5 βρέχεται από τη θάλασσα από το ΒΔ άκρο της, ακρ. Μελανιός, μέχρι το ΝΑ άκρο της, το ακρ. Πάρι.

Ανάγλυφο οικιστικής περιοχής 5

Η οικ. περ. 5 διαθέτει αρκετή ορεινή και ημιορεινή χώρα στις Δ πλαγιές της οροσειράς του Πεληναίου και στις ψηλές ράχες Ν της Αμανής, μεγάλες λοφώδεις εκτάσεις Ν της Αμανής και στο κεντρικό τμήμα απλώνεται η πεδιάδα της Βολισσού.

Στο ΒΑ τμήμα της οικ. περ. 5 μεταξύ των κορυφών 1274 και 1157 του Πεληναίου σχηματίζεται ορεινή κοιλάδα και υπάρχουν αρκετές πηγές που υδροδοτούν το ρ. Μαλαγκιώτης και το χωριό Φυτά που βρίσκεται Δ της κορυφής 1157 σε υψομ. 450-500μ. Από την κορυφή 1274 σχηματίζεται η ράχη Τσόμπος (489μ.) με κατεύθυνση ΝΝΔ και εκδίδει σχετικά ομαλά και σύντομα στην κοίτη του ρ. Μαλαγκιώτη. Μεταξύ Τσόμπου και της πλαγιάς των Φυτών σχηματίζεται μικρή ημιορεινή κοιλάδα.

Ν της κορυφής 1157 βρίσκεται σε απόσταση π. 1χλμ. η κορυφή 1126. Από αυτήν ξεκινά μικρή ράχη με κατεύθυνση Δ που σβήνει ομαλά στο ρ. Μαλαγκιώτη. Σε αυτή τη ράχη σε υψομ. 350μ. βρίσκεται το χωριό Κηπουριές, ΝΔ των Φυτών σε απόσταση π. 1,5χλμ.

Από την κορυφή 1126 κατέρχεται σχετικά ομαλά προς ΝΔ μια ράχη μέχρι την κορυφή 898. Οι πλαγιές μεταξύ 1126 και 898 κατέρχονται ΔΒΔ αρχικά απότομα και έπειτα ομαλά. Διασχίζονται από αρκετά μικρά ρέματα που προς τα Δ χύνονται στο ρ. Μαλαγκιώτη. Από την κορυφή 898 συνεχίζει η ράχη προς ΝΔ στο ύψωμα 607. Στις Δ

πλαγιές του υψώματος 607 και σε υψόμ. π. 250μ. βρίσκεται η Μονή Μουνδών. Στις ΝΔ πλαγιές το υψώματος και ΝΝΑ της μονής βρίσκεται το χωριό Διευχά. Οι πλαγιές μεταξύ των κορυφών 898 και 607 διασχίζονται από μικρά ρέματα που με κατεύθυνση Δ υδροδοτούν το ρ. Πλάκας. Επίσης Ν του υψώματος 607 υπάρχουν πηγές. Εκτός από το ύψωμα 607, η ράχη από την κορυφή 898 εκτείνεται ομαλά και με επίπεδα τμήματα ως την κορυφή Μικρολίμνη (704μ.) ΝΑ του υψώματος 607. Από την Μικρολίμνη κατέρχεται προς τα ΝΔ μια σχετικά στενή ράχη ως το ύψωμα 530. Από την ημιορεινή λεκάνη που σχηματίζεται από το 607, τη Μικρολίμνη και το 530 τα νερά χύνονται στο ρ. Πλάκας. Οι πλαγιές Δ του 530 κατεβαίνουν ομαλά και σε υψόμ. 300μ. βρίσκεται το χωριό Κατάβαση. Δ από την Κατάβαση υψώνεται ο λόφος Περδικάς (368μ.) με σχετικά ομαλές πλαγιές. Οι Β και Δ πλαγιές του Περδικά εκδίδουν στην περιοχή Μάναγρος στο ΝΑ άκρο του κάμπου της Βολισσού. Η ΝΔ απόληξη του Περδικά σχηματίζει το ακρ. Πυργάρι στο ΝΑ άκρο της πεδιάδας της Βολισσού.

Από την κορυφή 530 η οροσειρά διευρύνεται προς ΝΑ μέχρι την κορυφή Καλόγηρος (547μ.). Στον δυτικότερο πρόβολο του Καλόγηρου σε ένα λόφο με υψομ. π. 200μ. βρίσκεται το χωριό Σιδηρούντα. Από τις ΝΝΑ πλαγιές του Περδικά, το ύψωμα 530, τον Καλόγηρο και το Δ πρόβολο του, περικλείεται ευρεία κοιλάδα Β της Σιδηρούντας. Τα ρέματα από τα παραπάνω υψώματα και οι πηγές σχηματίζουν το ρ. Σταυρός που διασχίζει την κοιλάδα με κατεύθυνση από ΒΑ προς ΝΔΔ και εκβάλλει στη παραλία ΒΔ της Σιδηρούντας.

Ν από τον Καλόγηρο σχηματίζεται ευρύ διάσελο που τον συνδέει με το ευρύ και σχετικά επίπεδο ύψωμα του Κουκουδότσουμπου (619μ.). ΝΝΔ του Κουκουδότσουμπου κατέρχεται ράχη σχετικά ομαλή που περνά από το ύψωμα Πρόπουλο (337μ.) για να καταλήξει στο ακρ. Πάρι. Οι Δ πλαγιές του Κουκουδότσουμπου κατεβαίνουν ομαλά και διακλαδώνονται σε χαμηλούς λόφους που σχηματίζουν την κοιλάδα του Μετοχίου και τον σχετικά βαθύ όρμο Μετοχίου με άνοιγμα προς ΔΝΔ. Ν του Μετοχίου προεξέχει το ακρ. Πύργος (Τηγάνι) που επιστέφεται από μεσαιωνική βίγλα. ΒΔ του Κουκουδότσουμπου σχηματίζεται η ομαλή ράχη Αλώνια (396μ.) που εκδίδει σύντομα στο ρ. Κόκκινου Παΐδια. Αυτό το ρέμα ξεκινά από τις Β πλαγιές του Κουκουδότσουμπου περιρρέει τη ράχη Αλώνια από Α, Β και Δ, συλλέγοντας νερά και από τις ΝΔ πλαγιές του Καλόγηρου και από ρέματα από τις ΒΔ πλαγιές του Κουκουδότσουμπου και με κατεύθυνση ΒΑ προς ΝΔ διασχίζει την κοιλάδα του Μετοχίου για να εκβάλλει στην παραλία ΝΔ της μικρής εκκλησίας της Υπαπαντής.

Το ΝΑ τμήμα της οικιστικής περιοχής περιλαμβάνει δύο διαδοχικές παράκτιες κοιλάδες Β και Ν του χωριού της Σιδηρούντας.

Στο Β τμήμα της οικ. περ., Δ της κορυφής 1274 του Πεληναίου σχηματίζεται ένα διάσελο στην ισοϋψή των 400μ. που συνδέει το Πεληναίο με την Αμανή. Ξεκινώντας από Α προς Δ βρίσκεται η περιοχή Αμπέλια από όπου κατεβαίνουν ομαλοί πρόβολοι προς Ν προς το ρ. Μαλαγκιώτη. Δ από τα Αμπέλια υψώνεται ο Αχλαδότσομπος (562μ.). Οι ΝΔ ομαλές πλαγιές του διασχίζονται από ρέματα που χύνονται στον Μαλαγκιώτη. Προς Ν τρέχει ράχη που καταλήγει στο ύψωμα Κυμινάς (423μ.). Οι Α πλαγιές της ράχης και του Κυμινά αποστραγγίζονται στον Μαλαγκιώτη, ενώ οι Δ πλαγιές στο ρ. Αχυρώνα. Προς τα ΝΝΔ ο Κυμινάς κατεβαίνει ομαλά και σβήνει σε επιμήκη λοφοσειρά στο Β τμήμα της πεδιάδας της Βολισσού.

ΒΔ του Αχλαδότσομπου συνεχίζει το διάσελο στην ισοϋψή των 400 από όπου περνά η υδροκριτική και το όριο της οικ. περ. 5 με την οικ. περ. 6. Το διάσελο κατευθύνεται προς ΒΔ κι έπειτα προς ΝΔ για να συναντήσει το ύψωμα Ψηλός Τσόμπος (603μ.). Από τον Ψηλό Τσόμπο κατέρχεται προς Ν επιμήκης ράχη. Η πρώτη προς Ν κορυφή της είναι η 532. Δ της 532, στην στενή κοιλάδα που σχηματίζεται μεταξύ της ράχης του Ψηλού Τσόμπου και των Α πλαγιών της Αμανής βρίσκεται το εγκατελειμένο χωριό Ποταμιά που διασχίζεται από το ρέμα Χαλκιάς. ΑΝΑ της 532 σε υψομ. 300μ. βρίσκεται το χωριό Πισπιλούντα. Ν της 532 μετά από 1χλμ. είναι η κορυφή 505. Ακριβώς Α της έχει κτιστεί το χωριό Νέα Ποταμιά. Στη συνέχεια η ράχη στρέφει ελαφρά ΝΔ και καταλήγει στο Μαδοκοπειό (470μ.) Από το Μαδοκοπειό κατέρχονται προς Ν ομαλοί πρόβολοι που σχηματίζουν χαμηλούς λόφους. Στο νοτιότερο είναι κτισμένη η κωμόπολη της Βολισσού και το μεσαιωνικό κάστρο. Ακολουθούν χαμηλότεροι λόφοι που φθάνουν μέχρι τη θάλασσα σχηματίζοντας το μικρό φυσικό λιμάνι Λιμνιά με άνοιγμα προς Ν και τους ορμίσκους Λευκάθια και Λήμνος.

Δ του Ψηλού Τσόμπου υψώνεται ο ορεινός όγκος της Αμανής. Η Αμανή έχει άξονα Α-Δ, ωστόσο ράχες στενές και ευρείες ξεκινούν προς Β και Ν. Εδώ περιγράφεται το Ν τμήμα, Ν του ορίου της υδροκριτικής που χωρίζει το βουνό και τις οικ. περ. 5 και 6.

Η πρώτη ράχη, από Α προς Δ, που κατευθύνεται Ν έχει ψηλότερη κορυφή το Χορτόβουνο (725μ.). Οι Α πλαγιές της ράχης κατέρχονται σχηματίζοντας ομαλούς προβόλους προς το ρ. Χαλκιάς. Από την κορυφή Χορτόβουνο διακλαδώνεται σε δύο μικρότερες και χαμηλότερες ράχες. Στο Α παρακλάδι σε υψομ. 250μ. βρίσκεται το χωριό Πιραμά. Πιο ΝΔ σχηματίζει επιμήκη μαλακή λοφοσειρά του Κοτσιά, της οποίας η νοτιότερη απόληξη καταλήγει στο ακρ. Βακελώνας και λίγο πιο Β σχηματίζει την παραλία της Αγ. Μαρκέλλας. Το Δ παρακλάδι της ράχης από το Χορτόβουνο είναι ομαλότερο και ευρύτερο και καταλήγει στο κέντρο της λεκάνης αποστράγγισης του ρέματος Αγ. Μαρκέλλας. Ν από την ψηλότερη κεντρική κορυφή 809 της Αμανής σχηματίζεται στενή ράχη που κατέρχεται ομαλά διέρχεται από την περιοχή του Σεντουκά και ένα στενός πρόβολος καταλήγει στην αφετηρία του ρ. Αγ. Μαρκέλλας Λιοΐου.

Δ από την κορυφή 809 σχηματίζεται η Πλατειά Ράχη που αρχίζει από την κορυφή 775 και διευρύνεται αρκετά στην περιοχή Βολόπετρες. Πιο Ν συνεχίζουν ομαλές ευρείες λοφοσειρές που απολήγουν στη θάλασσα. Ν από τις Βολόπετρες σε υψομ. 300μ. βρίσκεται το χωριό Παρπαριά. Δ από την Πλατειά ράχη σχηματίζονται τέσσερεις στενοί αρχικά πρόβολοι που διευρύνονται χαμηλότερα. Στον δεύτερο, από Α προς Δ, από αυτούς τους προβόλους σε πλαγιά σε υψομ. 200-300μ. βρίσκεται το χωριό Τρύπες. Ο τρίτος πρόβολος φέρει την ονομασία Πλακωτός. Β από αυτούς τους προβόλους σχηματίζεται ευρύτερη ράχη το Σιμόκρινο (551μ.). Στη ΔΝΔ πλαγιά της βρίσκεται σε υψομ. 100-200μ. το χωριό Μελανιός. Ακόμα πιο Δ μετά από χαμηλούς λόφους καταλήγει στο ακρ. Μελανιός.

στ. Οικιστική Περιοχή 6

Η οικιστική περιοχή 6 εκτείνεται Β της Αμανής και ΒΔ του Πεληναίου. Στα Ν συνορεύει με την οικ. περιοχή 5 . Το όριο μεταξύ των δύο οικιστικών περιοχών περιγράφεται στην οικ. περιοχή 5. Προς Α η οικ. περ. 6 συνορεύει με την οικ. περ. 7. Το όριο μεταξύ των περιοχών 6 και 7 αρχίζει από την κορυφή 1274 του Πεληναίου, κατευθύνεται προς τα Β περνώντας από την ψηλότερη κορυφή του Πεληναίου με υψομ. 1297, όπου βρίσκεται το εκκλησάκι της Αγ. Τριάδας¹, συνεχίζει Β στο ύψωμα 580, στο ύψωμα Καψάλι (265μ.) και καταλήγει στη ΒΑ απόληξη στο ακρ. Επανόχωρον².

Ανάγλυφο Οικ. Περ. 6

Η περιγραφή αρχίζει από το Α τμήμα της περιοχής. Μεταξύ των δύο ψηλότερων κορυφών του Πεληναίου σχηματίζεται σχετικά στενό διάσελο μηκ. π. 2 χλμ. Οι πλαγιές Δ από το διάσελο κατεβαίνουν αρχικά απότομα μέχρι την ισοϋψή των 700μ. Έπειτα οι πλαγιές γίνονται λιγότερο απότομες. στην ισοϋψή των 500μ. βρίσκεται το μικρό χωριό Σπαρτούντα, το οποίο έχει την συντομότερη πρόσβαση προς την κορυφή της Αγ. Τριάδας του Πεληναίου. Α του χωριού σημειώνονται τρεις πηγές μεταξύ των ισοϋψών 600 και 700. Β της κορυφής της Αγ. Τριάδας ξεκινά ράχη (από όπου περνά το όριο της οικ. περιοχής), φθάνει μέχρι το ύψωμα 580 και έχει σχετικά απότομες πλαγιές ιδιαίτερα προς Δ. Από το ύψωμα 580 σχηματίζονται δύο μαλακοί πρόβολοι. Ο ένας προς Β σχηματίζει το ύψωμα Καψάλι, το οποίο έχει δύο απολήξεις. Η μία προς ΒΒΑ καταλήγει στο ακρ. Επανόχωρον και η άλλη προς ΒΒΔ στο ακρ. Καμπί. Ο δεύτερος πρόβολος από το 580 κατευθύνεται προς ΒΔ και σχηματίζει τον Καρβουνόλακκο (331μ.). Οι Β πλαγιές του Καρβουνόλακκου καταλήγουν σχετικά απότομα στη θάλασσα. Μεταξύ του Καρβουνόλακκου και του υψώματος Καψάλι σχηματίζεται μικρή κοιλάδα, η οποία διασχίζεται από ρέμα που συλλέγει τα νερά από τις ΒΑ πλαγιές του Καρβουνόλακκου και τις Δ πλαγιές του Καψάλι, και εκβάλλει στον ανοιχτό προς ΒΒΔ όρμο της Σφηκούντας, Δ από το ακρ. Καμπί.

Από την κορυφή της Αγ. Τριάδας σχηματίζεται κι άλλη ράχη προς ΔΒΔ, η οποία διέρχεται από την Μακριά Σκάλα (722μ.) και καταλήγει στο ύψωμα Κεφάλια (541μ.). Ανάμεσα στη ράχη που σχηματίζεται από το 580 και τον Καρβουνόλακκο και στη ράχη που αποτελείται από τη Μακριά Σκάλα και το ύψωμα Κεφάλια, οι πλαγιές κατέρχονται σχετικά απότομα και διασχίζονται από μικρά ρέματα που κατευθύνονται προς ΒΔ. ΒΑ από την Κεφάλια στην ισοϋψή των 300 σχηματίζεται μικρός σχεδόν κυκλικός πρόβολος όπου βρίσκεται το χωριό Καμπιά. Οι πλαγιές συνεχίζουν Β και ΒΑ από τα Καμπιά να κατεβαίνουν σχεδόν απότομα αλλά και με κάποιους μαλακούς προβόλους καταλήγουν στην κοιλάδα Β των Καμπιών. Στις πλαγιές Ν και Α των Καμπιών σημειώνονται πηγές.

¹ Μέχρι τα μέσα του 20ου αιώνα το εκκλησάκι ήταν αφιερωμένο στον Προφ. Ηλία και κατά συνέπεια η ψηλότερη κορυφή του Πεληναίου ονομαζόταν Προφήτης Ηλίας.

² Στον χρτ. του Ζολώτα σημειώνεται ως ακρ. Επανοχώρων.

Στο ΝΑ τμήμα της οικ. περιοχής 6, ΝΔ της Σπαρτούντας βρίσκεται το διάσελο Αμπέλια (απ' όπου περνάει το όριο με την οικ. περ. 5). Δ από τα Αμπέλια υψώνεται ο Αχλαδότσομπος (562μ.) και Β από τον Αχλαδότσομπο σχηματίζεται το ύψωμα 497¹.

Από τον Αχλαδότσομπο ξεκινά προς ΒΔ στενή ράχη στην ισοϋψή των 400μ., η οποία μετά από ένα χλμ. συναντάται με ανάλογη ισοϋψή ράχη που κατέρχεται ΒΑ του Ψηλού Τσόμπου. Η περιοχή συνάντησης τους ονομάζεται Μύλοι στον χάρτη του Ζολώτα, λόγω ανεμόμυλων που λειτουργούσαν στην περιοχή. Πάνω σε αυτές τις δύο ράχες έχει χαραχτεί ο σύγχρονος δρόμος που συνδέει τα χωριά του Πεληναίου με τα χωριά της Αμανής, ακολουθώντας παλαιότερο μονοπάτι. Από τους Μύλους συνεχίζεται προς τα Β μια ενιαία επιμήκης ράχη, η οποία μετά από π. 3χλμ. φθάνει στο ύψωμα Τσόμπος (532μ.).

Στο ΝΑ τμήμα της οικ. περιοχής δημιουργούνται δύο μικρές μεσόγειες ημιορεινές κοιλάδες εκατέρωθεν του υψώματος 497. Μια πολύ στενή κοιλάδα σχηματίζεται Α του 497, Δ της Σπαρτούντας, Β από τα Αμπέλια, ΒΑ του Αχλαδότσομπο, συλλέγει τα νερά από τα παραπάνω υψώματα και τα διοχετεύει προς ΒΒΔ στην περιοχή Κελλάρι, όπου η κοιλάδα διευρύνεται, Β του 497. Εκεί ενώνεται με την άλλη μικρή κοιλάδα που σχηματίζεται Δ του υψώματος 497, ΒΑ από τους Μύλους και Α της επιμήκους ράχης που φθάνει στον Τσόμπο. Αυτές οι δύο κοιλάδες αποτελούν τις νοτιότερες λεκάνες αποστράγγισης που υδροδοτούν το ρέμα των Καμπιών, το οποίο σχηματίζεται ενιαίο ΔΝΔ της Κεφάλας και συνεχίζει ΒΒΑ διασχίζοντας την κοιλάδα των Καμπιών, συλλέγοντας τα νερά και από τις Α πλαγιές του Τσόμπου.

ΒΑ από τον Τσόμπο σχηματίζεται ένας στενός πρόβολος ο οποίος διερνύεται στο λόφο Κούρβουλο (335μ.) που βρίσκεται ΔΒΔ και απέναντι από τα Καμπιά. Οι πλαγιές Α από τον Κούρβουλο κατέρχονται σχετικά απότομα και καταλήγουν στην κοιλάδα των Καμπιών. Β από τον Κούρβουλο σε σχετικά ομαλό έδαφος σε υψομ. π. 250μ. βρίσκεται το πολύ μικρό χωριό Αγρελωπό. Από τον Τσόμπο σχηματίζεται προς τα Β ευρύτερος πρόβολος, ο οποίος κάτω από τα 400μ. διευρύνεται σε ομαλότερα και μαλακότερα εδάφη Δ και Β του Αγρελωπού. Η πιο ΒΑ απόληξη του προβόλου φτάνει στο Δ άκρο της παραλίας των Καμπιών και επιστέφεται από το εκκλησάκι των Αγ. Πάντων. Το Κούρβουλο και ο Β πρόβολος του Τσόμπου ορίζουν από Δ την κοιλάδα των Καμπιών. Οι Α πλαγιές του Β προβόλου του Τσόμπου διασχίζονται από μικρά ρέματα που χύνονται στο ρέμα των Καμπιών.

ΒΒΔ από την κορυφή του Τσόμπου σε υψομ. 250-300μ. είναι κτισμένο το χωριό Λεπτόποδα. Στις πλαγιές ΝΔ και ΝΑ του χωριού σημειώνονται πηγές. ΒΒΑ από τα Λεπτόποδα υψώνεται η Βουνού Μύτη (417μ.). Οι Β πλαγιές του υψώματος Βουνού Μύτη κατέρχονται σχετικά απότομα προς τη θάλασσα ενώ οι Δ πλαγιές σβήνουν στο ρέμα Αλβανός. Στην εκβολή του ρ. Αλβανός είναι κτισμένο το χωριό Αγιάσματα με τις ιαματικές πηγές.

Στο Ν τμήμα της επιμήκους ράχης, που καταλήγει στον Τσόμπο, Β από τους Μύλους μετά από π. 1χλμ. εκτείνεται προς τα ΒΔ σχετικά μαλακός πρόβολος που σχηματίζει το ύψωμα 372. ΝΝΑ του 372 σε υψομ. 300μ. βρίσκεται ο μικρός οικισμός Λαρδάτο. Από τις ΒΒΑ πλαγιές του Ψηλού Τσόμπου, από τις πλαγιές ΔΒΔ των Μύλων

¹ Στον χρτ.. του Ζολώτα σημειώνεται η κορυφή Άρτα (479μ.) Δ της Σπαρτούντας.

και από τις Ν πλαγιές του υψώματος 372 σχηματίζεται πολύ στενή κοιλάδα που υδροδοτείται από αρκετά μικρά ρέματα των παραπάνω υψωμάτων και έχει έξοδο προς τα Δ, ΝΔ του 372. Ακριβώς Β από αυτήν σχηματίζεται λίγο ευρύτερη κοιλάδα που περιβάλλεται από τις ΒΒΑ πλαγιές του 372 και από τις ΝΝΔ πλαγιές του Τσόμπου. Τα ρέματα που διασχίζουν από ΝΑ προς ΒΔ τις δύο μικρές κοιλάδες χύνονται στο ρέμα Αλβανός που έχει κατεύθυνση από Ν προς Β.

Δ του Ψηλού Τσόμπου υψώνεται ο ορεινός όγκος της Αμανής. Η πρώτη από Α κορυφή της Αμανής είναι η 787. Α της 787 από την ισοϋψή των 700 σχηματίζεται ευρύς αρχικά πρόβολος που κατέρχεται σχετικά απότομα προς ΒΑ, προοδευτικά στενεύει και σβήνει στα 200μ. Ν από το χωριό Κέραμος, στο σημείο της αφετηρίας της κοίτης του ρέματος Αλβανός. Σε αυτόν τον πρόβολο σε υψομ. 500μ είναι η κοινότητα Χάλανδρα και ακόμη χαμηλότερα, σε υψομ. 400μ., ο οικισμός Καμίνια.

Β από την κορυφή 787 σχηματίζεται σχετικά στενή ράχη που περνά από την κορυφή 656, την Κόμβου Ράχη (575μ.) και το ύψωμα 478. Συνεχίζει κάπως ευρύτερη και ομαλότερη στην ισοϋψή των 300μ. για να καταλήξει σχετικά απότομα στη θάλασσα Β από την τοποθεσία Βίγλα. Οι Α πλαγιές μεταξύ των κορυφών 787 και 656 διασχίζονται από αρκετά μικρά ρέματα που συναντώνται στην αρχή του ρέματος Αλβανός. Στις Α πλαγιές της κορυφής 656 σε υψομ. π. 400μ. είναι κτισμένο το χωριό Αφροδίσια και ακόμη χαμηλότερα σε υψομ. 200μ. το χωριό Κέραμος.

Από την κορυφή 656 ξεκινά προς ΒΑ ένας πρόβολος σχετικά στενός ο οποίος μετά την ισοϋψή των 400 (μετά τους Αγ. Σαράντα) διακλαδώνεται σε ένα Α τμήμα που σχετικά απότομα και σύντομα καταλήγει στο ρ. Αλβανός, ενώ το Β τμήμα ευρύτερο και ομαλότερο καταλήγει στη θάλασσα στο Δ άκρο της παραλίας Αγιάσματα. Τέσσερις πηγές σημειώνονται στο Α τμήμα του προβόλου. Αυτό το Β τμήμα του προβόλου αποτελεί το όριο μεταξύ των κοιλάδων του ρέματος Αλβανός που βρίσκεται Α και της κοιλάδας του χωριού Εγρηγόρος που βρίσκεται Δ του προβόλου. Από τις Δ πλαγιές του προβόλου κατεβαίνουν ρέματα που χύνονται στο ρέμα που διασχίζει από Ν προς Β την κοιλάδα του χωριού Εγρηγόρος. Β από την κορυφή 656 είναι η Κόμβου Ράχη (575μ.) και πιο Β σχηματίζεται το ύψωμα 478. Α του 478 σε υψομ. 350-400μ. είναι κτισμένο το χωριό Εγρηγόρος. Η Κόμβου Ράχη και το ύψωμα 478 ορίζουν από Δ την κοιλάδα του Εγρηγόρου. Μικρά ρέματα από τις Α πλαγιές της Κόμβου Ράχης και του 478 χύνονται στο ρέμα που διασχίζει την κοιλάδα του Εγρηγόρου.

Δ από την κορυφή της Κόμβου Ράχης είναι κτισμένο το χωριό Κουρούνια σε δύο τμήματα. Το ΒΑ τμήμα βρίσκεται σε υψομ. πάνω από 400μ., ενώ το ΝΔ τμήμα σε υψομ. μεταξύ 300 και 400μ. Από την ψηλότερη κορυφή της Αμανής, την 809, κατέρχονται δύο ράχες με κατεύθυνση προς ΒΔ. Η πρώτη από Α ράχη είναι στενή αρχικά και με σχετικά απότομες πλαγιές, αλλά κάτω από τα 400μ. γίνεται ευρύτερη και πιο ομαλή ιδιαίτερα στην περιοχή Βολόπετρες και καταλήγει στη θάλασσα σχετικά απότομα. Αυτή η ράχη ορίζει από Δ την κοιλάδα του χωριού Κουρούνια. Η κοιλάδα διασχίζεται από το ρέμα Κουρουνίων που συλλέγει τα νερά από τα μικρότερα ρέματα των Α πλαγιών της πρώτης από Α ράχης της 809, των Δ πλαγιών της Κόμβου Ράχης και των Β πλαγιών της κορυφογραμμής μεταξύ των κορυφών 809 και 787.

Η δεύτερη ράχη από την κορυφή 809, επίσης κατευθύνεται προς τα ΒΔ αλλά είναι ευρύτερη από την πρώτη ράχη. Και αυτή η δεύτερη ράχη κάτω από τα 400μ. γίνεται πιο

ομαλή και στρέφει προς δ σχηματίζοντας το ύψωμα 374 για να καταλήξει σχετικά απότομα. Ανάμεσα στις δύο ράχες της 809 σχηματίζεται μικρή κοιλάδα που στο πιο Β τμήμα της κοντά στην θάλασσα ενώνεται με την κοιλάδα του ρέματος των Νενητουρίων. Η μικρή κοιλάδα διασχίζεται από ρέμα που συναντά το ρέμα Νενητουρίων π. 0,5χλμ. πρίν από την εκβολή του στη θάλασσα.

ΔΝΔ από την κορυφή 809 βρίσκεται η κορυφή 775. Από την 775 σχηματίζονται δύο ράχες προς ΒΒΔ. Η πρώτη ράχη από Α είναι στενή, σχετικά απότομη και καταλήγει σύντομα στην ισοϋψή των 300μ. στο πιο Ν τμήμα της κοιλάδας που αποτελεί τον ζωτικό χώρο της κοινότητας Νενητούρια. Η κοινότητας απαρτίζεται από τέσσερις οικισμούς. Δύο από αυτούς τους οικισμούς βρίσκονται σε αυτήν την πρώτη ράχη της κορυφής 775. Ο οικισμός Αντραχλιάς βρίσκεται σε υψομ. 350-400μ. και ΒΑ του σε υψόμ. 300μ. είναι κτισμένος ο οικισμός Κοσμάδος. Η δεύτερη ράχη της κορυφής 775 κατευθύνεται προς ΒΔ, είναι λίγο ευρύτερη από την πρώτη ράχη και σχηματίζει την κορυφή 445. Οι Α και Δ πλαγιές της κορυφής 445 είναι σχετικά απότομες αλλά προς τα Β και ΒΔ εκτείνονται πιο ομαλά εδάφη. Ειδικά στα ΒΔ, κάτω από τα 200μ. ως τα 100μ. σχηματίζεται ένα σχετικά επίπεδο και ευρύ τμήμα εδάφους στην περιοχή Τσόμπος για να καταλήξει πολύ απότομα στη θάλασσα σχηματίζοντας το ακρ. Κορακιά. Ο πιο Β πρόβολος της δεύτερης ράχης είναι ο λόφος Δέσις (267μ.). Τα νερά στις Α πλαγιές της δεύτερης ράχης συλλέγονται από το ρέμα Νενητουρίων. ΒΒΑ από την κορυφή 445 βρίσκονται οι άλλοι δύο οικισμοί που συνιστούν την κοινότητα Νενητούρια, ο οικισμός Χαμέτος σε υψομ. 400μ. και λίγο πιο Β ο οικισμός Ψαρός.

Ν από την 445 στην πλαγιά λίγο πιο κάτω από τα 400μ. σώζεται το εγκατελειμένο χωριό Αγ. Ιωάννης, π. 2χλμ. ΒΔ του Αγ. Ιωάννη και Δ της κορυφής 445 σε υψομ. 200μ. σε σχετικά ομαλό πρόβολο είναι κτισμένο το χωριό Άγιο Γάλα. Στην απότομη Ν πλαγιά του χωριού πάνω από το ρέμα του Αγ. Γάλακτος βρίσκεται το ομώνυμο σπήλαιο και η εκκλησία της Παναγίας. ΔΒΔ από την 775 σχηματίζεται στην περιοχή Σιμόκρινο η κορυφή 551. Οι Β πλαγιές της 551 καταλήγουν απότομα στο ρέμα του Αγ. Γάλακτος, ενώ οι Δ πλαγιές λγότερο απότομα και με μαλακούς προβόλους σβήνουν στη θάλασσα. Η κοιλάδα του χωριού Αγ. Γάλα ορίζεται Α και Β από την Δ ράχη της κορυφής 775 και του υψώματος 445 και Ν από την κορυφογραμμή μεταξύ των κορυφών 775 και 551. Το ρέμα που διασχίζει την κοιλάδα συλλέγει τα νερά από τα παραπάνω υψώματα, έχει κατεύθυνση από ΝΑ προς ΒΔ και εκβάλλει Δ στη θάλασσα.

ζ. Οικιστική περιοχή 7

Η οικιστική περιοχή 7 καταλαμβάνει το ΒΑ τμήμα του νησιού. Απλώνεται ΒΑ, Α και ΝΑ της κορυφογραμμής των ψηλότερων κορυφών του Πεληναίου και του βουνού Όρος που συνανήκει στον ορεινό όγκο του Πεληναίου. Β, ΒΑ και Α βρέχεται από τη θάλασσα. Το Δ τμήμα της συνορεύει, όπως έχει ήδη αναφερθεί με τις οικιστικές περιοχές 5 και 6. Στο ΝΔ τμήμα της γειτνιάζει με την οικιστική περιοχή 4. Το όριο της οικ. περ. 7 με την οικ. περ. 4 ξεκινά από την κορυφή 1157 του Πεληναίου και κατευθύνεται ΝΝΑ ακολουθώντας την κορυφογραμμή του ΝΑ της προβόλου που σχηματίζει την κορυφή Σκόνη (1002μ.). Από την Σκόνη κατεβαίνει το όριο προς ΝΝΑ τρέχοντας πάνω στην κορυφή του Ν προβόλου της Σκόνης, Α από το ρέμα Ψαρού Λάκκος, στρέφει προς Α και φτάνει στην κορυφή 665. ΝΔ, Ν και ΝΑ η οικ. περ. 7 συνορεύει με την οικ. περ. 8. Το όριο μεταξύ των οικ. περ. 7 και 8 αρχίζει από την κορυφή 665, περνάει από τα Κουφόγια (582μ.), στρέφει προς Β, ακολουθώντας την υδροκριτική γραμμή και φτάνει στην κορυφή Τράχωνας (681μ.). Από τον Τράχωνα κατεβαίνει προς ΒΑ, διασχίζει τον κάμπο του Κουλαλά, συνεχίζει προς Α, ακολουθώντας την υδροκριτική, περνάει από το Βουνό (212μ.) και καταλήγει στην Α ακτή, στο Ν άκρο του όρμου Βρουλίδια¹.

Ανάγλυφο της οικιστικής περιοχής 7

Η περιγραφή αρχίζει από το ΒΔ τμήμα της οικ. περ. 7. Από την κορυφή 1297 της Αγ. Τριάδας κατέρχονται δύο ράχες. Από την πρώτη, όπως έχει αναφερθεί περνά το όριο με την οικ. περ. 6. Σχηματίζεται από το ύψωμα 580, το Καψάλι και καταλήγει πολύ απότομα στο ακρ. Επανόχωρον, στο Δ άκρο της παραλίας του χωριού Βίκι². Η δεύτερη ράχη ξεκινά Α της κορυφής 1297 από όπου σχηματίζεται προς ΒΑ πρόβολος στην ισοϋψή των 800μ. Από τον πρόβολο τρέχει προς Β ευρεία ράχη που περνά από την τοποθεσία Καστάνα, το ύψωμα 408, το ύψωμα 306 και καταλήγει σχετικά απότομα στο Α άκρο της παραλίας του χωριού Βίκι. Η παραλία είναι ανοικτή προς Β και ΒΑ από το Α άκρο της βρίσκεται η βραχονησίδα Κέρτης³. Δ από το ύψωμα 408 είναι κτισμένο το χωριό Βίκι σε υψόμετρο από 350 ως 400μ. Μεταξύ των δύο ραχών δημιουργείται η κοιλάδα του χωριού, η οποία διασχίζεται από ρέμα που κατευθύνεται Ν-Β και συλλέγει τα νερά από τα μικρότερα ρέματα των Α πλαγιών της πρώτης ράχης και των Δ πλαγιών της δεύτερης ράχης. Πηγές υπάρχουν ΝΔ του χωριού.

ΑΝΑ της κορυφής 1297 και ΒΒΑ της κορυφής 1274 οι πλαγιές κατέρχονται σχετικά απότομα μέχρι την ισοϋψή των 700μ. Έπειτα υψώνεται προς Α η ράχη Πλακωτό με ένα σχετικά ομαλό τμήμα πάνω από 800μ. και με ψηλότερη κορυφή την 929 στα Α. Από το μέσο περίπου της ράχης Πλακωτό σχηματίζεται προς Β πρόβολος με πολύ απότομες πλαγιές μέχρι τα 400μ., ενώ πιο χαμηλά συνεχίζει με σχετικά απότομες πλαγιές που σβήνουν στην κοιλάδα του χωριού Αμάδες. Το χωριό είναι κτισμένο σε αυτόν τον πρόβολο σε υψόμετρο από 300 ως 400μ. Από την κορυφή 929 της ράχης Πλακωτό κατέρχεται προς Β πρόβολος με πολύ απότομες και βραχώδεις πλαγιές μέχρι τα 400μ.,

¹ Στο χρτ. Γ.Υ.Σ. δεν αναφέρεται ο όρμος πρόκειται για την πιο Α απόληξη του Βουνού.

² Η παραλία ονομάζεται Κεραμός.

³ Στο χρτ. Γ.Υ.Σ. σημειώνεται Γκέρτης.

ενώ χαμηλότερα εκτείνεται σε πιο μαλακά εδάφη προς ΒΒΔ. Στο πιο Β τμήμα σχηματίζεται ο λόφος Βουνό (190μ.). Οι Β πλαγιές του Βουνού καταλήγουν απότομα στη θάλασσα, ενώ οι Δ πλαγιές σβήνουν σχετικά απότομα στο παράκτιο τμήμα της κοιλάδας των Αμάδων. Η κοιλάδα του χωριού ορίζεται Α από την δεύτερη ράχη της κορυφής 1297, Ν από τις Β πλαγιές του Β προβόλου του Πλακωτού και Α από τον Β πρόβολο της κορυφής 929. Η κοιλάδα διασχίζεται από το ρέμα Βρυσών¹ που έχει κατεύθυνση από ΝΔ προς ΒΑ και εκβάλλει στην παραλία των Αμάδων που ανοίγεται προς ΒΒΑ. Το ρέμα Βρυσών συλλέγει τα μικρότερα ρέματα από τις Α πλαγιές της κορυφής 1297 και της δεύτερης ράχης της και από τις ΒΔ πλαγιές του Πλακωτού. Επιπλέον, υδροδοτείται από πηγές που σημειώνονται Β και Α της Καστάνας. Στο ρέμα Βρυσών χύνεται και το ρέμα Χειληνάρας² που δημιουργείται από μικρότερα ρέματα από τις απότομες ΒΑ πλαγιές του Β προβόλου του Πλακωτού και τις ΒΔ πλαγιές του Β προβόλου της κορυφής 929. Κατευθύνεται ΝΑ-ΒΔ, περνάει Α από τις Αμάδες και συλλέγει τα νερά των πηγών που υπάρχουν Α του χωριού στο ύψος του σύγχρονου δρόμου.

Στη ΒΑ προέκταση της κορυφής 929 σχηματίζεται ο Αμπελόβουνος (588μ.) Ο πιο Β πρόβολος του Αμπελόβουνου καταλήγει στο ακρ. Ουρά. Οι Α πλαγιές του Αμπελόβουνου κατεβαίνουν σχετικά απότομα στη θάλασσα. ΝΝΑ από το ακρ. Ουρά διαμορφώνεται ο όρμος Λάπαθο με άνοιγμα στο Β.

Οι Α πλαγιές της κορυφής 1274 του Πεληναίου κατέρχονται σχετικά απότομα αλλά από τα 800 ως τα 700μ. δημιουργείται ένα σχετικά ομαλό μικρό υψίπεδο, η Νικαρία. Ν από την Νικαρία και Α από το διάσελο των κορυφών 1274 και 1157 του Πεληναίου υψώνεται το Μαδαρόβουνο με κορυφές 1017 και 1037μ. Από τον ΒΑ πρόβολο του κατέρχεται ράχη με πορεία προς ΒΑ που περνά από την κορυφή 957 και τη ράχη Σκήτωνα. Από εδώ διευρύνεται προς Β και Α. Το Β σκέλος καταλήγει σχετικά απότομα στην ακτή, όπου βρίσκεται ο μικρός οικισμός και η παραλία του Γιόσωνα. Ενώ το Α τμήμα πιο ευρύ και πιο απότομο διαμορφώνει στην ακτογραμμή μετά την παραλία του Γιόσωνα, τον μικρό όρμο του Ναγού και το Α τμήμα του όρμου Βλυχάδα. Ανάμεσα στις ράχες του Πλακωτού και του Αμπελόβουνου από Β και του Σκήτωνα από Ν σχηματίζεται το ρέμα Διπόταμος. Το όνομα του μάλλον οφείλεται στο ότι τα νερά από τις κορυφές του Πεληναίου και το υψίπεδο της Νικαρίας απορρέουν σε δύο ρέματα που περιτρέχουν το υψίπεδο, από τα οποία το Β ρέμα λέγεται Καβουρολάγκαδο. Αυτά συμβάλλουν ΒΑ της Νικαρίας κάτω από την ισοϋψή των 500μ. και χύνονται στον Διπόταμο που με πορεία προς ΒΑ εκβάλλει στην παραλία του Γιόσωνα.

Από την κορυφή 957 τρέχει προς Α πολύ στενός και βραχώδης πρόβολος που καταλήγει απότομα στο ΝΔ τμήμα της κοιλάδας του όρμου Βλυχάδας στην περιοχή Βατούσα. Από την κορυφή 1037 του Μαδαρόβουνου οι πλαγιές προς Α κατέρχονται σχετικά απότομα μέχρι τα 800μ. Έπειτα δημιουργείται ένα σχετικά ομαλό τμήμα μέχρι τα 700μ. που διακλαδώνεται σε δύο ράχες προς ΒΑ και ΝΑ. Η ΒΑ ράχη κατεβαίνει απότομα και καταλήγει ΝΔ από τη Βατούσα. Η ΝΑ ράχη ονομάζεται Μάκρη. Οι ΑΒΑ πλαγιές της Μάκρης κατέρχονται απότομα μέχρι τα 300μ., αλλά στη συνέχεια το ΒΑ

¹ Στο χρτ. Γ.Υ.Σ. σημειώνεται ως ρέμα διαρκούς ροής.

² Βλ. χρτ. Ζολώτα.

τμήμα διερύνεται και γίνεται ομαλότερο σχηματίζοντας το ύψωμα 282. ANA από το 282, στο ΝΔ τμήμα της κοιλάδας των Καρδαμύλων είναι κτισμένο το χωριό Καρδάμυλα (Άνω Καρδάμυλα). Από το ύψωμα 282 τρέχει προς ΒΑ πρόβολος που χωρίζει το ΝΑ τμήμα της κοιλάδας της Βλυχάδας από το ΒΔ τμήμα του κάμπου των Καρδαμύλων. Ο πρόβολος σχηματίζει ΒΑ το ύψωμα Κόφινας¹ (265μ.). Οι Β πλαγιές του Κόφινα καταλήγουν απότομα στη θάλασσα, ενώ Δ διαμορφώνει τον όρμο Βλυχάδα και Α τον βαθύ όρμο με το λιμάνι του Μαρμάρου. Και οι δύο όρμοι έχουν άνοιγμα προς Β. Κατά μήκος της παραλίας του Μαρμάρου Δ, Ν και ΝΑ είναι κτισμένος ο ομώνυμος οικισμός, επίνειο των Καρδαμύλων².

Ν από το Μαδαρόβουνο και ANA της κορυφής 1157 του Πεληναίου υψώνεται το Όρος (1186μ.). Ανάμεσα στο Μαδαρόβουνο, τη Μάκρη και το Όρος σχηματίζεται το ρέμα της Αμυθούνας που έχει φορά από Δ προς ANA. Η ΝΑ κορυφή του Όρους είναι η Σύρτη (808μ.). Στις ΝΑ πλαγιές της Σύρτης σε υψόμετρο 400μ. είναι κτισμένο το χωριό Πιτύς, πάνω από το ρέμα Συκιάς. Όπως έχει ήδη αναφερθεί το όριο με την οικ. περ. 8 περνάει από τα Κουφόγια και τον Τράχωνα. Τα Κουφόγια είναι ράχη με ένα ιδιαίτερο ευρύ και ομαλό τμήμα πάνω από τα 500μ., όμως προς τα ΒΒΑ το εύρος της μειώνεται σταδιακά και καταλήγει στον Τράχωνα. Ανάμεσα στα Κουφόγια, τον Τράχωνα και το Όρος σχηματίζεται η εσωτερική ορεινή κοιλάδα του χωριού Πιτύς. Η κοιλάδα διασχίζεται από το ρέμα Συκιάς που συλλέγει τα νερά από τα παραπάνω υψώματα και έχει κατεύθυνση από ΝΔ προς ΒΑ. Στη χαράδρα ΝΑ της Μάκρης και ΒΑ του Τράχωνα το ρέμα Συκιάς ενώνεται με το ρέμα Αμυθούνας και δημιουργούν τον ποταμό των Καρδαμύλων (Ρίνας), ο οποίος με πορεία ΒΒΑ διασχίζοντας το Δ τμήμα της κοιλάδας των Καρδαμύλων εκβάλλει στο Μάρμαρο.

ΒΑ από τον Τράχωνα σχηματίζεται ο στενός και μικρός σε έκταση κάμπος του Κουλαλά, ο οποίος ΒΑ περιορίζεται από το ύψωμα Γριά (445μ.). ΒΑ από τη Γριά τρέχει σχετικά ομαλός πρόβολος που χωρίζει την κοιλάδα των Καρδαμύλων σε Δ και Α τμήμα. Το Α τμήμα της κοιλάδας ορίζεται Α από το σχετικά ομαλό και ευρύ ύψωμα Κορυφή (302μ.). Β από την Κορυφή σχηματίζεται σχετικά ομαλό τμήμα εδάφους που εισχωρεί στη θάλασσα δημιουργώντας χερσόνησο, η οποία ορίζει Δ τον όρμο Μάρμαρο και Α τον όρμο Πάρπαντα. Β από τη χερσόνησο βρίσκεται η νησίδα Μαργαρίτη. ΝΑ της Κορυφής βρίσκεται ο ομαλός λόφος Βουνό (232μ.), απ' όπου περνάει το όριο με την οικ. περ. 8.

Στο πιο ΒΑ τμήμα της οικ. περ. 7 βρίσκεται το ομαλό ύψωμα Μεγάλη Βίγλα (265μ.). Α της Κορυφής, Β του Βουνού και ΔΝΔ της Μεγάλης Βίγλας σχηματίζεται κοιλάδα που καταλήγει ΒΒΔ στον όρμο Πάρπαντα. Ο όρμος είναι βαθύς, στενός και με άνοιγμα προς ΒΔ. Η πιο ΒΔ απόληξη της Μεγάλης Βίγλας είναι το ακρ. Βαμβακάς. Α από τη Μερσινιά η Μεγάλη Βίγλα καταλήγει ΝΑ στο ακρ. Αντιστρόβιλος. ΒΑ από την ΒΑ απόληξη της Μεγάλης Βίγλας βρίσκεται η νησίδα Στροβίλι. Απέναντι από την απότομη Α ακτή της Μεγάλης Βίγλας βρίσκεται η ΒΔ απόληξη των Οινουσσών, το ακρ. Παράμερο. Στον μεταξύ τους θαλάσσιο χώρο σχηματίζεται ο διάυλος των Οινουσσών. Το ακρ. Αντιστρόβιλος και το νησάκι Στροβίλι βρίσκονται αντίστοιχα στην Ν και Β είσοδο του διαύλου.

¹ Στο χρτ. Ζολώτα ονομάζεται Σελάδα.

² Το Μάρμαρο ονομάζεται και Κάτω Καρδάμυλα

η. Οικιστική περιοχή 8

Η οικ. περ. 8 βρίσκεται ΝΝΑ της οικ. περ. 7, Β της οικ. περ. 1, ενώ ΝΔ συνορεύει με την οικ. περ. 4. Το όριο μεταξύ της οικ. περ. 8 και της οικ. περ. 4 ξεκινά από την κορυφή 665, κατευθύνεται προς Ν, περνά από την κορυφή 769, Δ από την περιοχή Κουμά Λάκκοι, ακολουθεί την υδροκριτική γραμμή, φτάνει στο Μαραδόβουνο (790μ.), στρέφει Α και καταλήγει στον Τσούμπο. Από τον Τσούμπο αρχίζει το όριο της οικ. περ. 8 με την οικ. περ. 1, κατευθύνεται Α, περνά από τον Κέναγρο¹, ακολουθεί την υδροκριτική γραμμή, περνά Β από την περιοχή Αστυφιδόλακκος και καταλήγει στο λόφο Μελιγκά (90μ.) που υψώνεται απότομα στην Α ακτή.

Ανάγλυφο οικ. περ. 8

Η περιγραφή αρχίζει από το Β τμήμα της οικ. περ. 8. Στο ΒΔ άκρο της οικ. περ. υψώνεται ο Τράχωνας, του οποίου οι Α πλαγιές κατέρχονται σχετικά απότομα και σχηματίζουν ρεματιά με τις πιο Ν σχετικά ομαλές πλαγιές της Κορυφής. Όπως έχει αναφερθεί το όριο με την οικ. περ. 7 Α από τον Τράχωνα μέχρι το Βουνό ακολουθεί την υδροκριτική γραμμή διασχίζοντας της ΝΔΝ πλαγιές της Κορυφής. ΝΑ από το Βουνό υψώνεται ο σχετικά ομαλός λόφος Αγρελιά (228μ.). Οι Α πλαγιές της Αγρελιάς καταλήγουν σχετικά απότομα σε βραχώδη ακτή, ενώ ΝΑ διαμορφώνεται ο πολύ μικρός όρμος Παπαδιάς με άνοιγμα προς ΝΑ. Επίσης οι Ν πλαγιές της Αγρελιάς απολήγουν σε βραχώδη ακτή, όμως στο πιο Δ τους τμήμα διαμορφώνουν τον ορμίσκο του Δελφινίου. Θα λέγαμε ότι η Αγρελιά κλείνει από Β το σύμπλεγμα των όρμων του Δελφινίου και της Λαγκάδας. Τέλος οι ΝΔ πλαγιές της Αγρελιάς σβήνουν στην κοιλάδα του Δελφινίου.

Ν από τον Τράχωνα μετά από ένα σχετικά ευρύ και ομαλό τμήμα σχηματίζεται η ράχη Κουφόγια. Όπως οι Δ, έτσι και οι Α πλαγιές της ράχης Κουφόγια κατέρχονται σχετικά ομαλά. ΒΑ από τα Κουφόγια σε υψομ. π. 450μ. βρισκόταν ο μεσαιωνικός οικισμός Κοίλα. Χαρακτηριστικό οροθέσιο της περιοχής είναι τρεις μικρές εκκλησίες². ΒΑ από τα Κοίλα εκτείνεται η στενή ράχη Τουμπία³ (435μ.). Ο ΑΒΑ πρόβολος της Τουμπίας σχηματίζει τον επιμήκη λόφο 218, ο οποίος χωρίζει την κοιλάδα του Δελφινίου σε ένα στενό Β τμήμα και σε ένα ευρύτερο Ν τμήμα. Το Β τμήμα διασχίζεται από τον Διπόταμο που συλλέγει τα ρέματα από την Τουμπία, τον Τράχωνα, το Βουνό και την Αγρελιά, κατευθύνεται ΒΔ - ΝΑ και εκβάλλει στο Δελφίνι.

Α από τα Κουφόγια σχηματίζεται σχετικά ομαλά ένα ακόμα ύψωμα με το όνομα Κορυφή (416μ.). Οι ΒΑ υπώρειες της Κορυφής σβήνουν στο ΔΝΔ τμήμα της κοιλάδας του Δελφινίου. Ενώ οι Α πλαγιές της καταλήγουν σχετικά απότομα στην μικρή κοιλάδα της Λαγκάδας. Στις ΑΝΑ υπώρειες της Κορυφής σε υψομ. από 20 ως 80μ. είναι κτισμένο το χωριό Αγρελωπός. Οι κοιλάδες της Λαγκάδας και του Δελφινίου χωρίζονται από τον χαμηλό λόφο Τσουμπί (158μ.), ο οποίος προς Β διαμορφώνει τον στενό ορμίσκο Γιβάρι,

¹ Στον χρτ. του Ζολώτα σημειώνεται Κέναυρος.

² Στον χρτ. Γ.Υ.Σ. σημειώνονται μόνο δύο.

³ Στον Ζερβούδη αναφέρεται ως Τούμπα.

Ν από το Δελφίνι¹, και προς Ν τον κολπίσκο της Λαγκάδας. Το χωριό της Λαγκάδας είναι κτισμένο στους Ν πρόποδες του λόφου Τσουμπί.

ΝΔ από τα Κουφόγια υψώνεται η κορυφή 769. Από αυτήν σχηματίζεται προς Α ευρεία και σχετικά ομαλή ράχη πάνω από την ισοϋψή των 600μ. που στενεύει σταδιακά, περνά από την περιοχή Κουμά Λάκκοι και φτάνει στις Τσουμπάρες (632μ.). Ανάμεσα στα Κουφόγια, τους Λάκκους του Κουμά και τις Τσουμπάρες απλώνεται η σχετικά ομαλή περιοχή Σκάφη. Οι ΑΝΑ πλαγιές από τις Τσουμπάρες κατέρχονται απότομα στη χαράδρα του Κρικελή. Στις Α υπώρειες της ράχης Τσουμπάρες σε υψόμ. π. 200μ. βρίσκεται το εγκατελειμένο χωριό Κυδιάντα².

Ν από την 769 μετά από ευρύ και σχετικά ομαλό διάσελο υψώνεται ο Μαραδόβουνος (796μ.). Α του Μαραδόβουνου τρέχει η ράχη Τσούμπος. Α από το διάσελο, Β από τον Τσούμπο και ν από την περιοχή Κουμά Λάκκοι απλώνεται η εσωτερική ορεινή κοιλάδα του Φλωριού. Από εδώ ξεκινά ο ποταμός Κρικελής (Άγριος), κατευθύνεται προς ΒΑ και εκβάλλει στο ΝΔ άκρο του όρμου της Λαγκάδας.

Α του Τσούμπο σχηματίζεται ο Κέναυρος³ (645μ.). Β του Κέναυρου το έδαφος εκτείνεται σχετικά ομαλά αλλά με μικρούς βραχώδεις προβόλους και πέφτει απότομα στη χαράδρα του Κρικελή. ΒΑ του Κέναυρου απλώνεται η σχετικά ομαλή περιοχή Σπάρτινα. Β από τα Σπάρτινα το έδαφος πέφτει στη χαράδρα. όμως προς ΒΑ τρέχει ράχη απότομη, ευρεία αρχικά που σταδιακά μειώνεται, σχηματίζει το ύψωμα Καρυδάς⁴ (209μ.), το λόφο Πετσογράφο (135μ.) και καταλήγει στο ακρ. Κανόνι. Στη Ν πλαγιά του Καρυδά σε υψομ. 200μ. είναι κτισμένο το χωριό Συκιάδα. Ο Καρυδάς ορίζει απο Ν την κοιλάδα της Λαγκάδας και ο Πετσογράφος κλείνει από Ν τον όρμο της. Στη ΑΝΑ ακτή του Πετσογράφου διαμορφώνεται η μικρή παραλία του Αγ. Ισιδώρου με άνοιγμα προς ΒΒΑ. Επιπλέον, οι πιο Ν πλαγιές του ορίζουν τον όρμο Παντουκιάς.

Επίσης Α από τα Σπάρτινα τρέχει στενός επιμήκης πρόβολος που εισχωρεί στη θάλασσα και ορίζει προς Β τον όρμο Παντουκιάς και προς Α, Ν τον πολύ στενό ορμίσκο του Αγ. Ιωάννη Θόλου με άνοιγμα προς Β, όπου λειτουργεί σύγχρονο καρνάγιο. Τέλος στο ΝΑ άκρο της οικ. περ. 8 υψώνεται ο λόφος Μελιγκάς (90μ.). Μικρή ομαλή ράχη τρέχει προς Β, ορίζοντας από Α τον ορμίσκο του Θόλου και απολήγει στο ακρ. Παχύ. Β από το ακρ. παχύ βρίσκεται το νησάκι Αγ. Στέφανος. Στόν Θόλο εκβάλλει το ρέμα Πλακών Λαγκάδι που ξεκινά Α από τα Σπάρτινα.

¹ Φαίνεται ότι από το Τσουμπί και την Αγρελιά σχηματίζεται ένας ενιαίος όρμος με άνοιγμα προς ΝΑ, ωστόσο μια χαμηλή βραχώδη απόληξη χωρίζει τον όρμο σε ΒΑ τμήμα, το καθεαυτό Δελφίνι, και σε ΝΔ τμήμα που ονομάζεται Γιβάρι με άνοιγμα προς Α. ΝΑ της βραχώδους απόληξης π. στο κέντρο του ενιαίου όρμου βρίσκεται η βραχονησίδα Ταύρος.

² Ζερβούδης, 1994, 249-250, σημ. 94,95. Το χωριό εγκαταλείφθηκε την περίοδο του εμφυλίου 1947-48. Η παλαιότερη ονομασία της Λαγκάδας ήταν Κάτω Λαγκάδα σε αντιδιαστολή με την κύρια Λαγκάδα, που ήταν η Κυδιάντα, πριν ιδρυθεί η παραθαλάσσια εγκατάσταση. Πριν από τη δημιουργία πλήρους οικισμού υπήρχε η ονομασία Καταλύματα. Τον 19ο αι. αναφέρεται η Λαγκάδα ως κωμόπολη διαιρεμένη στη Συκιάδα και την Κυδιάντα. Ο Ζερβούδης υπολογίζει αρχικά μετοίκηση από τα Κοίλα στις Λαγκάδες (Συκιάδα-Κυδιάντα) και μεταγενέστερα στη σημερινή Λαγκάδα.

³ Κέναυρος, στον Ζολώτα και στον Ζερβούδη.

⁴ Δεν σημειώνεται στον χρτ. Γ.Υ.Σ. βλ. χρτ. Ζολώτα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Κατάλογος αρχαίων θέσεων της Χίου

Οικιστική περιοχή 1

1.1 Πόλη της Χίου – Χώρα

Η αρχαία πόλη της Χίου βρίσκεται στην ίδια θέση με τη σημερινή πρωτεύουσα του νησιού, την Χώρα¹. Είχε ιδρυθεί στο κέντρο του Α εύφορου τμήματος του νησιού, στο μέσο του στενού της Χίου με τα απέναντι μικρασιατικά παράλια. Το ανάγλυφο της πόλης συνίσταται από τους χαμηλούς λόφους του Κοφινά, του Βουνακίου (Παλαιόκαστρου), του Φραγκομαχαλά, της Τουρλωτής, του Αγ. Θωμά, του Ριζαρίου, της Ευαγγελίστριας και του Μουσείου. Διασχίζεται από τους χειμάρους της Αγ. Ειρήνης και του Καλοπλύτη και Ν της πόλης ρέει το ρ. Παρθένης. Δεν διέθετε κάποιο φυσικό λιμάνι ή αγκυροβόλιο. Αν και σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές η αρχαία πόλη διέθετε τείχος, ναύσταθμο 80 πλοίων, επιβλητικούς ναούς και δημόσια κτήρια, σήμερα δεν σώζεται τίποτα. Η συνεχής κατοίκηση του χώρου για τρεις χιλιετίες, στη διάρκεια των οποίων συνέβησαν πολεοδομικές αλλαγές, χωροταξικές ανακατατάξεις, φυσικές ή ανθρωπογενείς καταστροφές και η επαναχρησιμοποίηση του οικοδομικού υλικού κάνουν δύσκολη την αναζήτηση οργανωμένων αρχαίων οικιστικών συνόλων. Για παράδειγμα η ανέγερση του Κάστρου, στο παράκτιο κέντρο του οικιστικού πυρήνα της αρχαίας πόλης, στο χώρο που ίσως βρισκόταν το αρχαίο λιμάνι², επέφερε δραστικές αλλαγές, όπως και η προσχωσιγενής δράση Καλοπλύτη.

Τα αρχαιολογικά δεδομένα προέρχονται κυρίως από τις σωστικές ανασκαφές που έχει διενεργήσει η Κ' ΕΠΚΑ κατά την ανέγερση νέων οικοδομών τις δεκαετίες του 80 και του 90³. Η παρουσίαση των καταλοίπων της αρχαίας πόλης θα γίνει τοπογραφικά διαιρώντας την σύγχρονη πόλη σε βόρειο, κεντρικό και νότιο τμήμα.

Το Β τμήμα της σύγχρονης πόλης ορίζεται Β από το ρέμα της Αγ. Ειρήνης, ΒΒΑ από τον λόφο Κοφινά μέχρι το Λατόμι και παραλιακά από τα Ταμπάκικα (εκβολή ρ. Αγ. Ειρήνης), τα Μυλαράκια μέχρι το Νοσοκομείο. Περιλαμβάνει την περιοχή της Παναγίας Λέτσαινας, του Καρράδειου σχολείου, του Φόρου και του προσφυγικού συνοικισμού της Νεάπολης.

Το κεντρικό τμήμα ορίζεται Ν από τον Κοφινά και το ρ. Αγ. Ειρήνης και φτάνει μέχρι το ρ. Καλοπλύτης και τις οδούς Αγ. Κυριακής-Πασπάτη-Ψυχάρη-Ομήρου έως το κέντρο περίπου της προκυμαίας του λιμανιού. Δ φτάνει μέχρι τον Φραγκομαχαλά, την Τουρλωτή και την περιοχή του 7^{ου} δημοτικού σχολείου. Περιλαμβάνει τις περιοχές της

¹ Για τις αντίθετες απόψεις γεωγράφων και περιηγητών που την τοποθετούσαν πάνω από το μοναστήρι Κουρνά, στο λόφο του Αγ. Μάρκου, 5 χλμ Δ της Χώρας, όπου σώζονται μόνο ίχνη μεσαιωνικών τοίχων, βλ. Hunt 1940-5, 31, σημ.1.

² Boardman, 1954, 128.

³ Επίσης θα χρησιμοποιηθούν: α) οι πληροφορίες από τα σποραδικά ευρήματα που είχαν εντοπίσει οι μελετητές Ζολώτας και Στεφάνου, β) τα αποτελέσματα της μοναδικής συστηματικής ανασκαφής της Βρετανικής Σχολής στο λόφο του Κοφινά γ) τα άρθρα του Boardman, του Τσαραβόπουλου και του Μερούση για την αρχαία πόλη της Χίου.

Αγ. Άννας Καπέλας, τα σχολεία του Βουνακίου (Παλαιόκαστρο), το Κάστρο, τον Δημοτικό Κήπο, τον Σκαραμαγκά, τον Φραγκομαχαλά, τον Αγ. Ιάκωβο, τον Αγ. Θωμά, την Αγ. Μαρίνα Εγκρεμού, τους Αγ. Αναργύρους και το μεγαλύτερο τμήμα της Απλωταριάς (του κεντρικού εμπορικού δρόμου της πόλης).

Το Ν τμήμα αρχίζει από τις οδούς Αγ. Κυριακής – Πασπάτη – Ψυχάρη – Ομήρου και φτάνει μέχρι τους Στρατώνες, τον Αγ. Ιωάννη τον Πρόδρομο, την Ευαγγελίστρια, την περιοχή του Αρχαιολογικού Μουσείου έως το ΝΑ άκρο του σύγχρονου λιμανιού. Περιλαμβάνει τις περιοχές Ριζάρι, Αγ. Ιωάννης Θεολόγος – Ατσική και Καινούριος δρόμος (Κουντουριώτη).

Βόρειο τμήμα

Β από το Καρράδειο δημοτικό σχολείο βρέθηκαν 3 κιβωτιόσχημοι με λίγα κτερίσματα που χρονολογούνται στους πρώιμους κλασικούς χρόνους, ένας κιβωτιόσχημος αρχαϊκής εποχής¹ και 4 κιβωτιόσχημοι των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων². Δ από τους παραπάνω τάφους στο κτήμα Τσουκαλά αποκαλύφθηκε αρχαίο πηγάδι και πήλινος ανοικτός αγωγός που πιθανό μαρτυρεί αγροτική εγκατάσταση του 5ου ή 4ου αι. π.Χ.³

Στα Λειβάδια, ΒΑ από Καρράδειο Δημ. Σχολείο, βρέθηκε λίθινη σαρκοφάγος της πρώιμης κλασικής εποχής⁴.

ΝΑ από το Καρράδειο, στην περιοχή του Φόρου και ΒΔ από την παλαιοχριστιανική βασιλική του Αγ. Ισιδώρου, βρέθηκε πρωτογεωμετρική ταφή. Σε έναν οξυπύθμενο πίθο είχαν τοποθετηθεί ο νεκρός και τέσσερα αγγεία που χρονολογούνται στα μέσα του 9^{ου} αι. π.Χ.⁵

Στην Παναγία Λέτσαινα κατά την διάνοιξη θεμελίων για την επέκταση του ναού ερευνήθηκε αποθέτης με πρώιμες χιακές κύλικες κ' φιαλίδια που υποδηλώνει εργαστήριο κεραμικής της αρχαϊκής και πρώιμης κλασικής εποχής⁶. Από τη Λέτσαινα ως το τέρμα της οδού Ράμνης στο ρέμα της Αγ. Ειρήνης., Α από Αγ. Παντελεήμονα, εντοπίστηκε τεράστιος αριθμός κεραμικών απορριμάτων μαζί με πολλά ίχνη εκκαμίνευσης και λιγοστά ίχνη κτισμάτων υποδηλώνουν εργαστήρια παραγωγής αγγείων κυρίως αμφορέων του α' μισού 5ου αι. π.Χ.⁷

Ν από Αγ. Παντελεήμονα και ρέμα Αγ. Ειρήνης αναφέρεται "κάμινος αρχαία πλήρης υδρίων ωπτημένων σχήμασιν αρχαίοις"⁸. Σε γειτονικό οικόπεδο (Φραγκουδάκη) εντοπίστηκε κι άλλος χώρος εργαστηρίου παραγωγής αμφορέων του 5ου αι. π.Χ.⁹. Στην οδό Λέτσαινας 14 στο οικ. Ι. Φραγκάκη από τα ανώτερα τμήματα της επίχωσης

¹ Τσαραβόπουλος, 1986, 127. Ζαχαρού-Λουτράρη, κ.ά., 1983, 93, 1

² Ζαχαρού-Λουτράρη, κ.ά., 1984, 109, 4.

³ Τσαραβόπουλος, 1986, 127 όμως 4ο κ 3ο αι. π.Χ. στο Ζαχαρού-Λουτράρη, κ.ά., 1984 110, 1.

⁴ Τσαραβόπουλος, 1986, 127. Ζαχαρού-Λουτράρη, κ.ά., 1983, 95, 7.

⁵ Ζαχαρού-Λουτράρη, κ.ά., 1984, 108, 3 & εικ.σ. 114. Τσαραβόπουλος, 1986, 127. Μερούσης 2002, 146.

⁶ Αρχοντίδου, 1986, 198, πιν. 141α. Αχειλαρά, 1987, 475, Σχδ.1, πιν. 281α-β. Αρχοντίδου, 1987, 67, φωτ. σ. 64. Αρχοντίδου, 1991^α, 72.

⁷ Τσαραβόπουλος, 1986, Παράρτημα 1, 136-9. Ζαχαρού-Λουτράρη, κ.ά., 1984, 111

⁸ Ζολώτας, 1923, 27

⁹ Τσαραβόπουλος, 1986, 128. Αχειλαρά, 1985, 76-77.

συλλέχθηκαν όστρακα μεγαρικών σκύφων, δυτικής κλιτύος, μελαμβαφών, πολλά τμήματα λύχνων, 28 όμοια ακέραια λυχνάρια και άμορφα τμήματα ωμού πηλού που υποδηλώνουν κεραμεικό εργαστήριο ελληνιστικής εποχής. Στα κατώτερα στρώματα της επίχωσης σε βθ -3,14μ. εντοπίστηκαν οικοδομικά λείψανα και πλήθος οστράκων χιακών αγγείων, υφαντ. βάρη, χάλκινο ψέλλιο, όστρακα μελανόμορφων παραστάσεων με σκηνή μάχης, με συνομιλία γυμνής ανδρικής κ' γυναικείας μορφής, με παράσταση ηνιόχου κ' δύο ειδώλια γυναικείων καθιστών μορφών της αρχαϊκής εποχής¹.

Στους Αγ. Αποστόλους στην οδό Ράμνη, εκεί όπου καταλήγει ο λόφος Παλαιοκάστρου στα Β και ο λόφος του Κοφινά στα Α, στο οικ. Πολιτάκη, Αγ. Αποστόλων 27, ερευνήθηκε κωνική υπόγεια δεξαμενή με τα τοιχώματα επιστρωμένα με υδραυλικό κονίαμα. Περιείχε κεραμίδες, οικοδομικό υλικό και όστρακα αμφορέων του τέλους του 5ου αι. π.Χ. Είχε σφραγιστεί πριν από τον 3ο αι. π.Χ.².

Στην παραλία στην περιοχή των πάνω Μύλων στα Ταμπάκικα σε κτήριο βρίσκονται εντοιχισμένες δύο επιγραφές ελληνιστικής εποχής, η μία απ' αυτές αφιερωματική στη θεά Δήμητρα³. Δεν γνωρίζουμε από που προέρχονται οι επιγραφές, αλλά κάτω από το κτήριο υπάρχουν αρχαιότερα κτίσματα έπειτα από δοκιμαστική τομή που διενεργήθηκε⁴. Πιο Ν στο χώρο του εργοστασίου βυρσοδευείας Ζαφειράκη αποκαλύφθηκε τμήμα κτηριακού συγκροτήματος που χρονολογείται από τις αρχές του 6^{ου} μέχρι τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ., με τρεις οικοδομικές φάσεις. Τα ευρήματα όπως χιακές κύλικες, σκύφοι, κάνθαροι και ειδώλια καθιστής θεάς θα μπορούσαν να οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται είτε για ιερό ή για εργαστήριο παραγωγής ιερών κεραμικών αντικειμένων. Η τοιχοποιία των τοίχων δεν υποδηλώνει κάποιο δημόσιο κτήριο, αν και υπάρχουν προφορικές πληροφορίες ότι κατά τις εκσκαφές του εργοστασίου βρέθηκαν σειρές από «μεγάλες καλοπελεκημένες πέτρες» με συνδέσμους μεταξύ τους⁵.

Στη συμβολή της οδού Καλουτά με το ρ. Αγ. Ειρήνης ανακαλύφθηκε, μάλλον in situ, βωμός της ρωμαϊκής εποχής με αφιερωματική επιγραφή στην Εφεσία Αρτέμιδα και την Αγαθή Τύχη. Υπάρχουν αναφορές για οικοδομικά λείψανα που μάλλον ανήκουν στο ιερό⁶.

Πιο Ν στην αρχή της οδού Καλουτά εντοπίστηκαν ρωμαϊκά οικοδομικά λείψανα και θεμέλιο τοίχου από ορθογώνιους ογκόλιθους που χρονολογείται από την επίχωση στην ελληνιστική εποχή⁷.

Στο λόφο του Κοφινά η ανασκαφή της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής είχε τα παρακάτω αποτελέσματα⁸. Αποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι από μεγάλους λίθους (ο ένας κτισμένος κατά το πολυγωνικό σύστημα) που ανήκουν στην αρχαϊκή εποχή, μια κατασκευή ίσως για την υποστήριξη ελαιοτριβείου ύστερης αρχαϊκής εποχής, ένας τοίχος της περιόδου των Αντωνίωνων, ένας πηγάδι – αποθέτης που περιείχε ευρήματα από το 325

¹ Αρχοντίδου, 1991β, 361

² Τσαραβόπουλος, 1986, 128. Αχειλαρά, 1985, 76

³ Στεφάνου, 1958, 63-4. Forrest 1985, 99-104.

⁴ Τσαραβόπουλος 1986, 129.

⁵ Τσαραβόπουλος, 1986, 129 -130. Ζαχαρού-Λουτράρη, κ.ά., 1984, 111.

⁶ Στεφάνου, 1963, 145-159. Τσαραβόπουλος 1986, 129. Σαδικάκης 1998, 285. Μερούσης 2002, 138, θέση 9.

⁷ Αρχοντίδου, 1989, 399, Σχδ. 3, πιν. 226β.

⁸ Anderson, 1954, 128-182.

– 250 π.Χ., ένα τμήμα θεμελίωσης πρώιμης ελληνιστικής εποχής και 17 τάφοι του 1^{ου} αι. π.Χ. Η μελέτη της κεραμεικής υποδηλώνει ότι η κατοίκηση της περιοχής άρχισε από το 625 π.Χ. και συνεχίστηκε μέχρι το 250 π.Χ. και η χρήση της ήταν οικιακή ή βιοτεχνική. Από το 250 – 100 π.Χ. η περιοχή δεν ήταν κατοικημένη και κατά τον 1^ο αι. π.Χ. χρησιμοποιείται για νεκροταφείο.

Κατά τις σωστικές ανασκαφές για την ανέγερση οικοδομών στην περιοχή του Κοφινά βρέθηκαν τάφοι και λάκκοι εξόρυξης πηλού. Στον δρόμο προς Αγ. Τριάδα βρέθηκε ένας κιβωτιόσχημος τάφος μάλλον ρωμαϊκής εποχής¹. Στο οικ. Μολυβιάτη βρέθηκε μονολιθική σαρκοφάγος των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων (1ος π.Χ.-1ος μ.Χ.) και έξω από τον τάφο μόνωτο κύπελλο πρώιμης αρχαϊκής εποχής². Στο οικ. Γεωργαλά βρέθηκαν 4 κιβωτιόσχημοι τάφοι που χρονολογούνται από τα ελληνιστικά ως τα υστερορωμαϊκά χρόνια και 1 εγχυτρισμός μικρού παιδιού σε οξυπύθμενο αμφορέα στα τέλη 4ου αι. π.Χ.³. Πάνω από τις ταφές βρέθηκε πλήθος σπαραγμάτων ειδωλίων ανδρικών μορφών και ζωόμορφων, μάλλον κτερίσματα των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων και παραπέρα ο χώρος είχε σκαφτεί προγενέστερα για πηλό⁴. Το 1985 βρέθηκε ακόμα ένας κιβωτιόσχημος ελληνιστικής εποχής⁵. Στο οικ. Τσερμούλα και στο οικ. Μισιριώτη βρέθηκαν λάκκοι μάλλον λήψης πηλού που περιείχαν όστρακα αρχαϊκά και ελληνιστικά⁶.

Κεντρικό τμήμα

Το κεντρικό τμήμα είναι το πιο πυκνοκατοικημένο τμήμα της σύγχρονης πόλης όπου η νεότερη οικοδομική φάση έκανε τη μεγαλύτερη καταστροφή⁷. Σύμφωνα με πληροφορίες αρχαιότητες υπήρχαν στα οικοπέδα που κτίστηκαν η Νομαρχία (Ν της πλατείας Βουνακίου), το Ομήρειο (Δ της Νομαρχίας), η πολυκατοικία Γεροντέλλη (ΝΑ Αγ. Ιακώβου), η πολυκατοικία Μυριαγκού και σε όλους τους ενδιάμεσους χώρους⁸.

ΒΔ από το μεσαιωνικό Κάστρο της Χίου υψώνεται χαμηλός λόφος, το Παλαιόκαστρο. Σήμερα στο πλάτωμα της κορυφής του είναι κτισμένα τα δημοτικά σχολεία Βουνακίου. Το 1854 ο Fustel de Coulange ανέσκαψε στην Ν πλευρά του λόφου 4 τομές και στις 3 από αυτές σε βαθ. 2μ. εντόπισε τοίχο πλ. 1,18 και υψ. 1,1μ. κτισμένο από θυμιανούσικη πέτρα και οι ανώτεροι λίθοι ήταν ενωμένοι με συνδέσμους. Ήταν θεμελιωμένος πάνω σε άλλο τοίχο που προεξείχε 1 μέτρο. Πλάι και μπροστά από τον τοίχο βρήκε πλήθος τεμαχίων τετραγώνων μαρμάρων, ομοιόμορφου πάχους 0,16μ., και κίονες δωρικού ρυθμού μικρών διαστάσεων. Τα μάρμαρα θεώρησε ότι ήταν επένδυση του τοίχου και οι κίονες ότι μάλλον προέρχονταν από κάποια στοά. Υπολόγισε το μηκ. του σε 210μ. και υπέθεσε ότι πρόκειται είτε για το τείχος της πόλης είτε της ακρόπολης⁹. Ο Κουρουνιώτης δεν θεωρεί ορθή την ταύτιση του τοίχου με το τείχος της πόλης, διότι η

¹ Στεφάνου 1968, 374.

² Ζαχαρού-Λουτράρη, κ.ά., 1983, 94. Τσαρβάβopoulos 1986, 129. Μερούσης 2002, 142, θ. 7.

³ Ζαχαρού-Λουτράρη, κ.ά., 1984, 107-108

⁴ ό.π. 112

⁵ Αχειλαρά, 1985, 70.

⁶ Ζαχαρού-Λουτράρη, κ.ά., 1984, 112. Τσαρβάβopoulos, 1986, 129.

⁷ Τσαρβάβopoulos 1986, 132.

⁸ Ζαχαρού-Λουτράρη, κ.ά., 1983, 99.

⁹ Fustel de Coulange, 1977, 19-22.

πόλη εκτεινόταν πιο Ν από το Παλαιόκαστρο και διατηρεί επιφυλάξεις ότι ήταν το Ν τείχος της ακρόπολης λόγω της τοιχοδομίας που περιγράφει ο Coulange, αν και θεωρεί ότι η ακρόπολη βρισκόταν πιθανότατα πάνω στο Παλαιόκαστρο¹.

Ν από τα Σχολεία Βουνακίου στην οδό Αγ. Αποστόλων, στο οικ. Λινάκη, σε βάθος 3,5μ. από τον δρόμο αποκαλύφθηκε τμήμα αρχαίου τοίχου σημαντικού δημοσίου κτηρίου με μέγιστο μήκος 6,8μ. κατεύθυνση Α - Δ με μικρή απόκλιση προς ΒΔ και πλήθος αρχιτεκτονικών μελών. Ο τοίχος είναι κτισμένος κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα. Σώζονται 5 δόμοι της ανωδομής και υποθεμελίωση συνολικού υψ. 2,7μ. Συλλέχθηκαν νομίσματα 4ου αι π.Χ. Οι απόψεις του Ζολώτα και του Fustel de Coulange που τοποθετούν το τείχος της πόλης στην περιοχή Παλαιόκαστρο, όπου και το οικ. Λινάκη, είναι πιθανές ωστόσο κανένα συμπέρασμα δεν μπορεί να τεκμηριωθεί².

Μέσα στο μεσαιωνικό Κάστρο κατά την διάνοιξη θεμελίων στο οικ. Π. Μαϊστράλη, στην οδό Αγ. Γεωργίου, βρέθηκαν σε βθ 2,3μ. εντοιχισμένα σε ρωμαϊκό ή βυζαντινό τοίχο και στην επίχωση, σπόνδυλοι κιόνων, τμήματα επιστυλίου και κορμός υπερμεγέθους μαρμαρινού αγάλματος γυναικείας μορφής³. Μέσα στον Δ προμαχώνα του Κάστρου βρέθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη, κιονόκρανα ρωμαϊκά, βυζαντινά και επιγραφές. ΝΑ του Κάστρου, κατά την εκβάθυνση του λιμανιού στην Β προβλήτα του ανεσύρθηκαν κορινθιακό κιονόκρανο, βάσεις κιόνων, τμήματα φιαλών και πλήθος οστράκων, λύχνων και ειδώλιο Διονύσου⁴.

Στην κοιλάδα ανάμεσα στο λόφο του Κορινά και τον λόφο του Αγ. Νικολάου του Βουνού, στη συνοικία Αγ. Άννας Καπέλας, στην πάροδο Σκαραμαγκά, στο οικ. Ατταλιώτη, αποκαλύφθηκε μεγάλο σημαντικό οικοδόμημα, σε βάθος 2μ., μάλλον κατοικία με δύο οικοδομικές φάσεις ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής με τοιχοδομία επιμελημένη. Το υστερότερο κτήριο είχε δάπεδο με ακανόνιστο μωσαϊκό (μεγάλες πέτρες, κουρασάνι). Καλυπτόταν από επίχωση 4μ. με διαταραγμένο υλικό που περιείχε: ερυθρόμορφα όστρακα, μελαμβαφείς και μεγαρικούς σκύφους, χάλκινα νομίσματα 1ου π.Χ., ασσάριο Θεοδοσίου 378-383μ.Χ., κεφαλές ελληνιστικών ειδωλίων, όστρακο αρχαϊκό με μελανόμορφη παράσταση⁵.

Στο οικ. Ν. Κερμπάτσου βρέθηκε τμήμα βαλανείου καθώς αποκαλύφθηκαν λείψανα δαπέδων με υδραυλικό κονίαμα, χώρος με υπόκαυστα και πήλινος αγωγός ρωμαϊκής εποχής⁶.

Στην οδό Σκαραμαγκά, στο οικ. Στ. Φραγκάκη, σε βάθος 1μ. αποκαλύφθηκαν 3 κιβωτιόσχημοι με αετωματικές καλυπτήριες, 1 κεραμοσκεπής, 1 λίθινη σαρκοφάγος. Δ από τους τάφους σε βάθος 1,25μ. πηγάδι που περιείχε ανακομιδές οστών κ' τμήματα δακρυδόχων. Στο ΒΑ τμήμα του οικοπέδου σε βάθος 1,65μ. αποκαλύφθηκε γωνία δύο

¹ Κουρουνιώτης 1915, 64.

² Ζαχαρού-Λουτράρη, κ.ά., 1984, 113. Αρχοντίδου, 1987, 63, 65, φωτ. σ. 64, σχδ. σ. 66. Αρχοντίδου, 1986, 196.

³ Χατζή, 1972, 599.

⁴ Στεφάνου, 1965, 499.

⁵ Ζαχαρού-Λουτράρη, κ.ά., 1984, 112, 7: ο κυριότερος κτηριακός όγκος της πόλης στα ελληνιστικά χρόνια. Τσαραβόπουλος, 1986, 132. Αχειλαρά, 1985, 72. Αρχοντίδου, 1986, 196, σχδ. 1. Αρχοντίδου, 1987, 61-63, σχ.σ. 62, φωτ.σ. 68.

⁶ Αρχοντίδου, 1992, 526

τοίχων ελληνιστικής εποχής από ορθογώνιες λιθόπλινθους, θεμελιωμένες στο φυσικό έδαφος¹.

Στην οδό Σκαραμαγκά, στο οικ. Θ.Παντέλα βρέθηκε τμήμα κτηρίου με τμήματα ψηφιδωτού και βοτσαλωτού δαπέδου ύστερης ρωμαϊκής εποχής².

Στο Ν τμήμα του Φραγκομαχαλά και Β του Αγ. Ιακώβου, στους αγρούς Β της οδού Κων/νου Μονομάχου ο Κοντολέων αναφέρει πλήθος οστράκων που χρονολογούνται από τα αρχαϊκά μέχρι τα ελληνιστικά χρόνια³. Στην οδό Αγ. Φωτίου, στο οικ. Ζερβούδη και Φ.Σμυρναίου, αποκαλύφθηκε δωμάτιο κτηρίου ελληνιστικής περιόδου και λιθόκτιστος αγωγός⁴.

Στην οδό Κων/νου Μονομάχου, στο οικ. Βραχνού, αποκαλύφθηκε τμήμα οικίας ρωμαϊκών χρόνων με δωμάτια, δάπεδα και μέρος του αποχετευτικού συστήματος. Στο ΒΑ τμήμα αποκαλύφθηκε τοίχος από μεγάλους δουλεμένους παρόλιθους που χρονολογείται στα κλασικά χρόνια⁵.

Πίσω από την Ένωση Μαστιχοπαραγωγών, στην οδό Οινουσσών, στο οικ. Κώσταλου, αποκαλύφθηκαν οικιστικά λείψανα ελληνιστικής περιόδου και πλήθος οστράκων μελαμβαφών, ημισφαιρικές ενσφράγιστες αγνύθες, ενσφράγιστες λαβές αμφορέων, λύχνοι, μόνωτα κυάθια, όστρακα μελανόμορφα, ερυθρόμορφα, τμήμα μήτρας μεγαρικού σκύφου, αποτμήματα ελληνιστικών ειδωλίων και χάλκινα χιακά νομίσματα⁶.

Στην οδό Γ. Βορριά, στο οικ. Κουρτέση, ερευνήθηκαν κιβωτιόσημοι τάφοι του 1^{ου} – 2^{ου} αι. μ.Χ. Αποκαλύφθηκε μνημειώδης τοίχος με έμπλεκτο σύστημα δόμησης, υψ. 2μ. Η Δ παρεία της ανωδομής του με ψευδοϊσόδομο με ορθογωνισμένους πλίνθους που έχει ίσως σχέση με το τείχος της πόλης. Αποκαλύφθηκαν λείψανα κτηρίου και δάπεδα 4 δωμάτων της ελληνιστικής εποχής. Κάτω από τα δάπεδα αποκαλύφθηκε τμήμα κτηρίου αρχαϊκής εποχής με ορθογώνια δωμάτια θεμελιωμένα στο φυσικό βράχο. Στην επίχωση βρέθηκαν όστρακα χρηστικών αγγείων, ερυθρόμορφων, μελανόμορφων, τμήμα από μελανόμορφη ληκύθο με γυναικεία μορφή σε διονυσιακό χορό, όστρακα από χιακά αγγεία και αγνύθες, όστρακο με μελανόμορφη παράσταση Ηρακλή με λεοντή⁷.

Σε βάθος 3,85μ. από το κατάστρωμα της οδού σε κοιλότητα διαμορφωμένη στο φυσικό έδαφος βρέθηκε εγχυτρισμός πρωτογεωμετρικών χρόνων σε οξυπύθμενο πιθάρι με 2 πιθαμοφόρισκους, 2 δίωτους σκύφους, αρυβαλοειδές αγγείο, 3 χάλκινες πόρπες, 6 χάλκινα δαχτυλίδια, χρυσό σύρμα με περιέλιξη και έξω από το πιθάρι στα Α: πιθαμοφόρισκος και σκύφος⁸.

Στην πλαγιά ανάμεσα στον Αγ. Νικόλαο του Βουνού και την Τουρλωτή, στο οικ. Μίτη βρέθηκαν 3 κιβωτιόσημοι τάφοι των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων και το σπουδαιότερο ταφικό εύρημα της Χίου, ένας κτιστός θαλαμοειδής καμαροσκεπής

¹ Αρχοντίδου, 1989, 397, 399 Τάφοι του ελληνιστικού νεκροταφείου της πόλης της Χίου.

² Αρχοντίδου, 1993, 408.

³ Κοντολέων 1954, 339.

⁴ Αρχοντίδου, 1994, 642.

⁵ Αχειλαρά, 1985 71

⁶ Αρχοντίδου, 1991^α, 73. Αρχοντίδου, 1988, 451, Σχδ. 2, πιν. 269β.

⁷ Αρχοντίδου, 1991^α, 72, 74. Αχειλαρά, 1987, 475, πιν. 282β. Αρχοντίδου, 1988, 454, Σχδ. 3, πιν. 270α.

⁸ Αρχοντίδου, 1989, 397, Σχδ. 1, πιν. 225α-β.

«μακεδονικός» τάφος των ελληνοιστικών χρόνων¹. Η σαρκοφάγος περιείχε κάποιον σημαντικό άνδρα, με χρυσό στεφάνι στο κεφάλι, σιδερένια στλεγγίδα και δύο μυροδοχεία του α' μισού του 2^{ου} αι. π.Χ.²

Στα οικόπεδα της περιοχής του Αγ. Ιακώβου βρέθηκαν οικοδομικά κατάλοιπα. Στο οικ. Παπαζή, πλατεία Αγ. Ιακώβου 6, αποκαλύφθηκε αίθριο κτηρίου με ψηφιδωτό δάπεδο που περιβαλλόταν από στοά των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων. Το ψηφιδωτό αποτελείται από 8 πίνακες με σκηνές κυνηγιού και παλαιίστρας. Κεραμικοί σωλήνες συγκέντρωναν τα νερά του αιθρίου σε συλλέκτη απομάκρυνσης ομβρίων υδάτων. Κάτω απ' αυτό το δάπεδο βρέθηκαν θεμέλια και δύο δόμοι με τεράστιους λιθόπλινθους που αποτελούν ένδειξη για δημόσιο αρχαίο κτίσμα ελληνοιστικής εποχής³.

Στο οικ. Σιταρά, Ιουστινιάνη 9, απέναντι από την Φραγκοκλησιά, Β από το οικ. Παπαζή, βρέθηκαν γωνία κτηρίου και δύο παράλληλοι τοίχοι ρωμαϊκών χρόνων⁴.

Στο οικ. Λουτράρη, στην οδό Αλ. Βρατσάνου 43, αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο μνημειακών δημοσίων κτηρίων: τμήμα κτηρίου ύστερης αρχαϊκής ή πρώιμης κλασικής εποχής και λείψανα κτηρίου ελληνοιστικής ή πρώιμης ρωμαϊκής εποχής. Επίσης ερευνήθηκε αποθέτης γλυπτών ύστερης ελληνοιστικής και πρώιμης ρωμαϊκής εποχής από τον οποίο συλλέχθηκαν: σχεδόν ακέραιο άγαλμα Νίκης, ακέφαλο αγαλμάτιο Κυβέλης, κεφαλή Αθηνάς, κεφαλή νέου, στήλη με παράσταση δαδοφόρου Αρτέμιδας, προτομή Άμμωνος Διός, δύο γυναικεία πορτραίτα (το ένα ακέφαλο), ανδρικό πορτραίτο, τμήματα χεριών, άκρα χεριών, ένα κρατά φιάλη, άλλο καρπό και ακέφαλη προτομή νέου⁵.

Ν του Δημοτικού Κήπου, στη διασταύρωση των οδών Ηρώων Πολυτεχνείου και Πετροκοκκίνου, στο οικ. Λαγούδη, αποκαλύφθηκε τμήμα υστερορωμαϊκού λουτρού, το οποίο θα συνεχιζόταν κάτω από το κτήριο της ΓΕΧΑ, την οδό Πετροκοκκίνου και την παρακείμενη πολυκατοικία, όπου θα πρέπει να υπήρχε το υπόκαυστο του λουτρού⁶.

Ν του Αγ. Ιακώβου, στην περιοχή Εγκρεμού, στην οδό Κ. Τρεχάκη 14, στο οικ. Τσουνή, αποκαλύφθηκαν λείψανα κτηρίων κάποιας πιθανόν ακραίας συνοικίας της αρχαίας πόλης με δύο οικοδομικές φάσεις, μία των πρώιμων ελληνοιστικών χρόνων και μία των ρωμαϊκών. Πάνω στο βράχο, ψηλότερα από τα κτήρια σειρά λιθόπλινθων, καλοπελεκημένων και ωραία τοποθετημένων από θυμιανούσικη πέτρα πιθανόν αποτελούσαν δόμο του τείχους της αρχαίας πόλης⁷. Στην άροδο Εγκρεμού, στο οικ. Β. Γαλανού, αποκαλύφθηκαν λείψανα τοίχων που χρονολογούνται από τα ευρήματα (όστρακα και νομίσματα) στον 1^ο – 2^ο αι. μ.Χ.⁸

Δ από την περιοχή Εγκρεμού και Ν από την περιοχή του Αγ. Ιακώβου υψώνεται ο χαμηλός λόφος του Αγ. Θωμά. Β από 7ο δημοτικό σχολείο Αγ. Θωμά, στο οικ. Ζερβούδη, βρέθηκε κιβωτιόσχημος τάφος – σαρκοφάγος από θυμιανούσικη πέτρα, που

¹ Τσαραβόπουλος, 1986, 133. Ζαχαρού-Λουτράρη, κ.ά., 1983, 95, 6

² Αρχοντίδου 2000, 311-317.

³ Μαστορόπουλος-Τσαραβόπουλος, 1982, 4-7. Ζαχαρού-Λουτράρη, κ.ά., 1983, 99-101, σχ.1-2, εικ. 2-3. Tsaravopoulos, Chios, 1986, 305-315 Τσαραβόπουλος, 1986, 133. Σαδικάκης 1998, 278-9

⁴ Αχειλαρά, 1985, 70-1.

⁵ Αρχοντίδου, 1991^α, 74. Αρχοντίδου, 1988, 454. Αρχοντίδου, 1989, 399, Σχδ. 2. Αρχοντίδου, 1990, 394-5, πιν. 178.

⁶ Αχειλαρά, 1985, 73.

⁷ Ζαχαρού-Λουτράρη, κ.ά., 1984, 113. Τσαραβόπουλος, 1986, 132.

⁸ Αχειλαρά, 1987, 475. Αρχοντίδου, 1991^α, 72.

περιείχε ως κτερίσματα 2 γυάλινους μικρούς αμφορείς με διακόσμηση από λευκές και κίτρινες οριζόντιες γραμμές και κάθετα φυλλόσχημα κοσμήματα συριακής προέλευσης που χρονολογούνται στα τέλη του 4ου αι. π.Χ.¹ Επίσης αποκαλύφθηκε πήλινος αγωγός που μετέφερε νερό προς την πόλη. Βρέθηκαν τρία διαφορετικά είδη πήλινων σωλήνων που χρονολογούνται μεταξύ του 3^{ου} και 1^{ου} αι. π.Χ. Στο όμορο οικ. Μπάη βρέθηκε στενός αγροτικός δρόμος, στρωμένος με πέτρες και πιθανόν ένα μικρό φυλάκιο².

Στο οικ. Ασπρούλη βρέθηκαν 2 τάφοι λαξευμένοι μέσα στο βράχο που σχημάτιζε άνδριο δουλεμένο με βελόνι. Περιείχαν μια υδρία με γραμμική διακόσμηση και μια άβαφη υδρία των αρχαϊκών χρόνων³.

100μ. Δ από το 7^ο δημοτικό σχολείο του Αγ. Θωμά, στο οικ. Ατσιπάπα, βρέθηκαν θεμέλια τοίχων ορθογώνιου κτίσματος που χρονολογείται στον 2ο ή 1ο αι. π.Χ.⁴

Στην πλαγιά Ν από το δημοτικό σχολείο του Αγ. Θωμά, στο οικ. Μαυρογεώργη βρέθηκαν πολλά όστρακα, κέρνοι, μικρά πήλινα ειδώλια ελληνιστικά και ρωμαϊκά χωρίς ίχνη κτισμάτων⁵.

100μ. περ. Α της εκκλησίας του Αγ. Θωμά βρίσκεται η εκκλησία των Αγ. Αναργύρων. Β του ρ. Καλοπλύτη, 50μ. Α των Αγ. Αναργύρων, επί της ομώνυμης οδού, βρέθηκε αρκετή κεραμική, ειδώλια, χιακοί κέρνοι και αγνύθα με εγχάρακτη επιγραφή: *Νάννη Δήμητρι*. Το υλικό που χρονολογείται τον 5^ο – 4^ο αι. π.Χ. σώθηκε από τον Στεφάνου και έχει θεωρηθεί ότι προέρχεται από αποθέτη ιερού της θεάς Δήμητρας⁶. Επίσης, στο ίδιο οικοδομικό τετράγωνο, στο οικ. Μπινίκου, στην οδό Αγ. Αναργύρων, πολύ κοντά στην ομώνυμη εκκλησία, βρέθηκε υλικό από τον “αποθέτη” της Δήμητρας που ενισχύει την ύπαρξη ιερού της Δήμητρας⁷.

ΝΔ των Αγ. Αναργύρων, στην οδό Καλοπλύτου 42, στο οικ. Κων. Τσουκάρη, βρέθηκαν στο Δ τμήμα του οικ. σε βάθος 2,63μ. κτηριακά λείψανα οικίας της πρώιμης ελληνιστικής. Στο κεντρικό και ΒΑ τμήμα του οικ. βρέθηκαν κατάλοιπα οικίας του 2ου αι. π.Χ.: δάπεδα 4 δωματίων από ερυθρόχρωμο κονίαμα πάνω σε υπόστρωμα από αργούς λίθους, μικρά τμήματα τοίχων, όστρακα χρηστικών αγγείων, μελαμβαφών, δυτικής κλιτύς, χιακών αγγείων, ακέραια λυχνάρια, υφαντικά βάρη, 69 οξειδωμένα χάλκινα νομίσματα, σπαράγματα τοιχογραφιών με ταινίες ερυθρωπού χρώματος σε υπόλευκο βάθος. Στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους ανήκουν τμήματα δωματίων με δάπεδα από μαρμάρινες πλάκες και τοίχοι επιχρισμένοι με ασβεστοκονίαμα⁸.

Στην Απλωταριά, στον κεντρικό εμπορικό δρόμο της σύγχρονης πόλης, στο οικ. Τραυλού, στη συμβολή των οδών Σκαναβή κ' Απλωταριάς, σε βάθος 3μ. από το οδόστρωμα της οδού, βρέθηκε τμήμα τοίχου κτισμένου από ορθογώνιες λιθόπλινθους από υποκύανο ασβεστόλιθο μάλλον από δημόσιο κτήριο και μελαμβαφή όστρακα

¹ Ζαχαρού-Λουτράρη, κ.ά., 1984, 107

² Τσαραβόπουλος, 1986, 133. Ζαχαρού-Λουτράρη, κ.ά., 1984, 113

³ Αχειλαρά, 1985, 69.

⁴ Αχειλαρά, 1985, 76.

⁵ Τσαραβόπουλος, 1986, 134. Ζαχαρού-Λουτράρη, κ.ά., 1983, 104

⁶ Κοντολέων, 1953, 269-270. Boardman, 1954, 126. Στεφάνου, 1958, 63-89. Τσαραβόπουλος, 1986, 134

⁷ Ζαχαρού-Λουτράρη, κ.ά., 1984, 113. Αρχοντίδου, 1987, 63, σημ. 3. Αρχοντίδου, 1986, 196.

⁸ Αρχοντιδού, 1991β, 360-1.

κλασικής εποχής¹. Στην οδό Βλαταριάς βρέθηκε ενεπίγραφο βάθρο αγάλματος που φέρει τιμητική επιγραφή στον αυτοκράτορα Αδριανό². Στην οδό Δημογεροντίας 7, στο οικ. Ι. Γκιάλη, αποκαλύφθηκε τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου υστερορωμαϊκών χρόνων³.

Νότιο τμήμα

Στο Νότιο τμήμα της πόλης η αναφορά των καταλοίπων αρχίζει από την περιοχή της Αγ. Μαρίνας Καλοπλύτου και το Ριζάρι και θα ακολουθήσει πορεία προς ΝΝΑ.

Στην οδό Αγ. Κυριακής, στο οικ. Μ. Σκανδάλη, αποκαλύφθηκαν λείψανα κτηρίου από 6 χώρους και όστρακα χρηστικών αγγείων του 2 αι. π.Χ⁴. Στην Αγ. Μαρίνα Καλοπλύτου, στο οικ. Κουγιούλη βρέθηκαν μόνο τα θεμέλια μερικών κατασκευών των ρωμαϊκών χρόνων⁵.

Στο Β άκρο της Ριζαρίου, απέναντι από το εκκλησάκι των Ταξιαρχών, ΒΔ από το κτήμα Χωρέμη, στο οικ. Πιπινιά, ο Κοντολέων ανέσκαψε τμήμα υπογεωμετρικού – πρώιμου αρχαϊκού νεκροταφείου. Βρέθηκαν 4 σαρκοφάγοι από θυμανούσικη πέτρα και Δ τους εκτεινόταν μεγάλη πυρά. Γύρω από την πυρά αποκαλύφθηκαν 8 ταφές μέσα σε μεγάλα αγγεία (αμφορείς, πίθος, πιθοειδείς αμφορείς). Πάνω από τους τάφους εκτεινόταν στρώμα από ανατολιζόντα χιακά όστρακα και τεμάχια ειδωλίων⁶. Λίγα μέτρα Α των τάφων αποκαλύφθηκε άλλη πυρά από την οποία περισυλλέχθησαν καμμένα τεμάχια υστερογεωμετρικών αγγείων⁷. Στο κτήμα Χωρέμη Α των τάφων δεν φάνηκε άλλο τμήμα του νεκροταφείου⁸.

Στην οδό Ριζαρίου 26, στο οικ. Γέντη(;), το έδαφος είναι γεμάτο με όστρακα κυρίως ελληνιστικών χρόνων⁹. Επίσης στην οδό Ριζαρίου βρέθηκε τμήμα κτιστού τριπλού αγωγού με κατεύθυνση Δ -Α από 3 παράλληλους τοίχους με αρχιτεκτονικά μέλη σε β' χρήση που στεγαζόταν με καλυπτήριες από θυμανούσικη πέτρα. Ν του αγωγού ερευνήθηκαν 3 κιβωτιόσχημοι με προσ/μο Α - Δ. Οι τφ Ι κ' ΙΙ έσωζαν την καλυπτήρια που έφερε αετωματική απόληξη στο κέντρο τετράπλευρης διατομής στις γωνίες. Οι τάφοι ήταν διαταραγμένοι από τις προ 20ετίας αποχετευτικές εργασίες. Τα κτερίσματα ήταν ελληνιστικής εποχής: ατρακτόσχημα κ' απιόσχημα μυροδοχεία, σιδερένιες στλεγγίδες, ελεφαντοστέινες περόνες, χάλκινα νομίσματα, γυάλινα αγγεία, ζεύγος χρυσών ενωτίων, χρυσό κυκλικό λεπτό έλασμα με έντυπη παράσταση κανθάρου¹⁰.

Η οδός Ριζαρίου ανηφορίζει προς Ν, τρέχει Δ από το κτήμα Χωρέμη, ορίζει από Δ την περιοχή του Αγ. Ιωάννη Θεολόγου – Αττικής και καταλήγει στους Στρατώνες. Στη συνοικία του Αγ. Ιωάννη Θεολόγου, Ν από το κτήμα Χωρέμη, εντοπίστηκαν σε σωστικές ανασκαφές τα ακόλουθα. Στην οδό Πατέρα σε βάθος 0,3μ-0,5μ., κατά μήκος της οδού 8 κιβωτιόσχημοι κατεστραμμένοι και διαταραγμένοι. Ήταν ορθογώνιοι από

¹ Αρχοντίδου, 1987, 67. Αρχοντίδου, 1986, 196-8

² Αρχοντίδου, 1990, 395, πιν. 179α.

³ Μαστορόπουλος-Τσαραβόπουλος, 1982, 8.

⁴ Αρχοντίδου, 642.

⁵ Ζαχαρού-Λουτράρη, κ.ά., 1984, 116.

⁶ Κοντολέων, 1952, 520-8, (εικ. 1-10). Τσαραβόπουλος, 1986, 134. Lemos 1997, 73-86.

⁷ Κοντολέων, 1952, 528.

⁸ Κοντολέων, 1953, 268-274

⁹ Ζαχαρού-Λουτράρη, κ.ά., 1983, 104. Τσαραβόπουλος, 1986, 134

¹⁰ Αρχοντίδου, 1991β, 362.

θυμιανούσικες πλάκες ή φωκιανή πέτρα με επίχωση που συχνά περιείχε σύγχρονα αντικείμενα. Τα οστά ανακατεμένα και σώθηκαν ελάχιστα από τα κτερίσματα: όστρακα ειδωλίων και δακρυδόχων. Στον Τάφο V σώθηκαν όλα: 19 ακέραια μυροδοχεία κ' χρυσό καρδιάσχημο ενώτιο ελληνιστικής εποχής¹.

Στην αρχή της οδού Κανελλάκη βρέθηκαν 2 τάφοι κατεστραμμένοι από παλιότερες εργασίες. Ο τάφος II ήταν κτερισμένος με χάλκινο κάτοπτρο ελληνιστικής εποχής².

Στην οδό Γυμνασιάρχου Μαδιά και Ιωάννου Πατέρα, στο οικ. Βασιλείου, αποκαλύφθηκε τμήμα οικίας ελληνιστικής εποχής με τμήματα 3 τουλάχιστον δωματίων με χαλικόστρωτα δάπεδα σε βάθος 1,1μ.-1,4μ. Οι τοίχοι στο κατώτατο τμήμα από μικρούς αργούς λίθους με χόμα ως συνδετικό υλικό, ενώ στην ανωδομή κατά το έμπλεκτο σύστημα με ψευδοϊσόδομες όψεις. Βρέθηκε πλήθος χρηστικής κεραμεικής, μελαμβαφή όστρακα, τμήματα ενσφράγιστων λαβών αμφορέων, όστρακα μεγαρικών σκύφων, δυτικής κλιτύος, λύχνων, υφαντικά βάρη, μερικά ενσφράγιστα, τμήματα ειδωλίων, μολύβδινο βάρος με παράσταση σφίγγας, 5 χάλκινα νομίσματα με σφίγγα στην κύρια όψη και αμφορέα πίσω, αρτόσχημο υφαντικό βάρος με σφίγγα-αμφορέα και στις δύο όψεις³.

Στην οδό Ιωάννη Αδ. Πατέρα στο πεζοδρόμιο του 6^{ου} Δημοτικού Σχολείου βρέθηκαν 2 τάφοι κιβωτιόσχημοι των ύστερων ελληνιστικών χρόνων⁴.

Στην οδό Γυμνασιάρχου Μαδιά 15, στο οικ. Σιδεράτου, ερευνήθηκαν 3 τάφοι κιβωτιόσχημοι με μυροδοχεία 3 διαφορετικών τύπων των ύστερων ελληνιστικών και πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων⁵.

Στο οικ. Μαμούνα αποκαλύφθηκε κιβωτιόσχημος τάφος ρωμαϊκών χρόνων με δύο διαταραγμένες ταφές⁶ και παράπλευρα κατεστραμμένος τάφος⁷.

Στο οικ. Κατσιγιώργη – Τραυλού αποκαλύφθηκαν τμήματα κεραμικού εργαστηρίου του 4^{ου} αι. μ.Χ. Το εργαστήρι κατασκεύαζε μικρά ταφικά αγγεία (μυροδοχεία) που έψηνε στο μικρό του καμίνι και μεγάλους οξυπύθμενους αμφορείς που έψηνε στον μεγάλο κεραμικό του κλίβανο. Όπως και στην Αθήνα φαίνεται ότι τα κεραμεία βρισκόταν έξω από την πόλη, δίπλα στα νεκροταφεία⁸. Στο ίδιο οικόπεδο βρέθηκαν 4 κεραμοσκεπείς τάφοι των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων⁹.

Στο οικ. Μελέκου βρέθηκαν δύο κιβωτιόσχημοι και τμήματα από έναν κεραμοσκεπή. Ο ένας ήταν παραβιασμένος. Ο δεύτερος αποτελούνταν από 4 πλευρικές λίθινες πλάκες, ενώ η καλυπτήρια από τρεις συνεχόμενες. Περιείχε υπολείμματα οστών και τρία ακέραια μυροδοχεία που χρονολογούνται στα ύστερα κλασικά ή στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια¹⁰.

¹ Αρχοντίδου, 1989, 401, Σχδ. 4 Οι τάφοι ήταν διαταραγμένοι κ' κατεστραμμένοι από τις προ 20ετίας εκσκαφικές εργασίες τοποθέτησης του αποχετευτικού δικτύου.

² Αρχοντίδου, 1989, 401

³ Αρχοντίδου, 1991β, 360, πιν. 141α.

⁴ Ζαχαρού-Λουτράρη, κ.ά., 1983, 97. Τσαραβόπουλος, 1986, 134

⁵ Ζαχαρού-Λουτράρη, κ.ά., 1983, 96. Τσαραβόπουλος, 1986, 134

⁶ Αρχοντίδου, 1987, 67.

⁷ Αρχοντίδου, 1986, 196.

⁸ Ζαχαρού-Λουτράρη, κ.ά., 1983, 101, 104, εικ. 4-5. Τσαραβόπουλος, 1986, 139-141.

⁹ Ζαχαρού-Λουτράρη, κ.ά., 1983, 98.

¹⁰ Ζαχαρού-Λουτράρη, κ.ά., 1983, 94.

Η οδός Αττικής (σημ. Τσουρή) ξεκινά από το Ν άκρο της Απλωταριάς, διέρχεται Α της εκκλησίας του Αγ. Ιωάννη Θεολόγου και φτάνει ως τον Αγ. Ιωάννη Πρόδρομο. Στην οδό Αττικής 61, στο οικ. Λύρα, ΝΑ από Αγ. Ιωάννη Θεολόγο και ΒΔ από 2ο Γυμνάσιο βρέθηκε 1 κιβωτιόσχημος τάφος της ύστερης ελληνιστικής εποχής και υπολείμματα δύο ακόμη τάφων¹.

Στην οδό Αττικής 68, στο οικ. Ψαρού, βρέθηκαν 2 κιβωτιόσχημοι τάφοι, κάτω τμήμα λίθινης σαρκοφάγου και μικρή πήλινη σαρκοφάγος των αρχαϊκών χρόνων σύμφωνα με τα κτερίσματα. Επίσης αποκαλύφθηκε μνημειώδης τοίχος δημόσιου(;) κτηρίου με πλ. 3,75μ και μηκ. που πιάνει όλο το οικ. και χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια. Η αρχαία πόλη άρχισε την ρωμαϊκή εποχή να εκτείνεται έξω από τα παλιά της όρια και σε περιοχές όπου παλιότερα υπήρχαν νεκροταφεία².

Κοντά στο παρεκκλήσι της Υπαπαντής, στο οικ. Μπουμπάρη, βρέθηκε αποθέτης με χρηστική οικιακή κεραμική και δέκα λυχνάρια που χρονολογούν τον αποθέτη στην ρωμαϊκή εποχή³.

Στη συνέχεια της οδού Αττικής προς το σημερινό νεκροταφείο του Αγ. Ιωάννου Προδρόμου, στην οδό Αγ. Ιωάννη Προδρόμου, στο οικ. Συράκη-Λιτσάκη βρέθηκαν δύο εγχυτρισμοί σε πιθοειδείς αμφορείς που φέρουν διακόσμηση όμοια με τα αγγεία από το Ριζάρι, το Εμπορειό, το οικ. Τσουκαλά. Επίσης βρέθηκε μεγάλος πίθος που περιείχε 7 μόνωτα κύπελλα, μικρό κορινθιακό αρύβαλλο και κυκλικό αβαθές αγγείο. Α από τους εγχυτρισμούς βρέθηκε πυρά και μαυρισμένα όστρακα από μεγάλα αγγεία των ύστερων γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων. Στη ΝΔ γωνία του οικ. βρέθηκαν 2 τετράγωνοι κιβωτιόσχημοι με μαρμάρινες τεφροδόχους και 2 ακόμα τεφροδόχοι των ελληνιστικών χρόνων. Επιπλέον αποκαλύφθηκαν 2 λακοειδείς τάφοι της πρώιμης ρωμαϊκής εποχής⁴.

Στην οδό Αγ. Ιωάννη Προδρόμου 3, στο οικ. Π. Αθηναίου, βρέθηκε τμήμα βοτσαλωτού δαπέδου, ένας τοίχος και εστία κατασκευασμένη από στρωτήρες κεράμους κάθετα τοποθετημένες. Δ του τοίχου σε χώρο ελλειπτικού σχήματος εντοπίστηκε ανακομιδή οστών που περιείχε 10 κρανία και σπασμένα κτερίσματα από πήλινα και γυάλινα μυροδοχεία ρωμαϊκής εποχής, χάλκινα νομίσματα, τμήματα από χρυσά στεφάνια⁵.

Στην ίδια οδό, στο οικ. Πυργελλή αποκαλύφθηκαν τάφοι ελληνιστικής εποχής: 7 κιβωτιόσχημοι από θυμιανούσικη πέτρα με επίχρισμα στο εσωτερικό και 3 κεραμοσκεπείς. Ήταν κτερισμένοι με υδρίες, οινοχόη, μυροδοχεία, στλεγγίδες, χάλκινα νομίσματα, σιδερένια καρφιά από ξύλινες πυξίδες. Από τα μάζα συλλέχθηκε ακέραιη μαρμάρινη τεφροδόχος με πώμα⁶.

Δ από τον Αγ. Ιωάννη τον Πρόδρομο, στους Στρατώνες, στο Στρατόπεδο Σαλαλέ βρέθηκαν 3 τάφοι κιβωτιόσχημοι και 2 μαρμάρινες τεφροδόχοι των ύστερων ελληνιστικών χρόνων⁷.

¹ Ζαχαρού-Λουτράρη, κ.ά., 1983, 98. Τσαραβόπουλος, 1986, 134

² Αχειλαρά, 1985, 72-3.

³ Χαριτωνίδης, 1964, 400. Πρόκειται για συντετμημένη έκθεση του Στεφάνου.

⁴ Ζαχαρού-Λουτράρη, κ.ά., 1983, 96 – 97. Τσαραβόπουλος, 1986, 134

⁵ Αρχοντίδου, 1991β, 361

⁶ Αρχοντίδου, 1991β, 361, πιν. 141β.

⁷ Ζαχαρού-Λουτράρη, κ.ά., 1983, 95. Τσαραβόπουλος, 1986, 134

Επίσης κοντά στα στρατόπεδα Γκιάλα και Σαλαλέ, στο οικ. Τριανταφυλλίδη, εντοπίστηκε πήλινη σαρκοφάγος με τρία ακέραια, γυάλινα απιόσχημα μυροδοχεία ρωμαϊκής εποχής¹.

ΝΑ από τον Μητροπολιτικό ναό της Χίου και Δ της οδού Κουντουριώτου (Καινούριος Δρόμος) βρέθηκαν μερικοί τάφοι ελληνιστικής εποχής².

Στην οδό Κουντουριώτου βρέθηκε κιβωτιόσχημος τάφος ελληνιστικής εποχής από μεγάλες θυμιανούσικες πλάκες. Περιείχε: 2 τουλάχιστον ταφές, φύλλα χρυσού, χάλκινο κάτοπτρο, νομίσματα, δακρυδόχους, τμήματα ειδωλίων, χρυσό ενώτιο και οστέινη περόνη³. Στην ίδια οδό, στο οικ. Μαργαρίτη – Τρέμη βρέθηκε 1 κιβωτιόσχημος τάφος και 5 μονολιθικές σαρκοφάγοι των ύστερων ελληνιστικών χρόνων. Περιείχαν μυροδοχεία τύπου *boulbous*, ατρακτόσχημα, χρυσό περίαπτο, φύλλα χρυσού, αργυρό νόμισμα 190-84π.Χ., χρυσό ενώτιο, γυάλινες χάντρες, οινοχοΐσκη⁴.

Δ του Αρχαιολογικού Μουσείου, στην οδό Δαμιανού, ερευνήθηκε διπλός κιβωτιόσχημος ελληνιστικής εποχής με θυμιανούσικες πέτρες. Περιείχε ανδρική ταφή με αγγείο, στλεγγίδα, νομίσματα και γυναικεία ταφή με λείψανα χρυσών ινών κ' χρυσού ελάσματος⁵. Στην οδό Φαβιέρου εντοπίστηκαν 5 κιβωτιόσχημοι από μεγάλες θυμιανούσικες πλάκες ή κιτρινωπό πωρόλιθο. Περιείχαν ως κτερίσματα: αγγεία, χάλκινα νομίσματα, μυροδοχεία, στλεγγίδες, ειδώλια, υφαντικά βάρη και χρονολογούνται στην ελληνιστική εποχή⁶.

Στην οδό Φαβιέρου και Μουσείου, στο οικ. Λεοντάρα, αποκαλύφθηκαν 23 τάφοι ελληνιστικής εποχής. Οι 18 ήταν κιβωτιόσχημοι από θυμιανούσικη πέτρα. 8 τάφοι ήταν κατασκευασμένοι ανά ζεύγη με κοινή μακρά πλευρά. Ο τφ VI περιείχε χάλκινη υδρία με χάλκινο κυάθιο ως πώμα. Ο τφ X ήταν κεραμοσκεπής, και δύο ταφές ήταν ελεύθερες και διαταραγμένες. Όλοι οι τάφοι ήταν κτερισμένοι με πήλινα μυροδοχεία ατρακτόσχημα, μικρές υδρίες και σιδερένιες στλεγγίδες. Ο τφ VIII περιείχε 7 μυροδοχεία και χρυσή τανία με ανάγλυφη διακόσμηση. Στον τφ XVI βρέθηκαν χρυσή δανάκη και φύλλα χρυσού στεφανιού⁷.

Στην οδό Μουσείου, στο οικ. Καρδασιλάρη, βρέθηκαν 4 κιβωτιόσχημοι τάφοι της ύστερης ελληνιστικής εποχής. Ο πρώτος, από κάθετες πλάκες Θυμιανών και μονολιθική καλυπτήρια, περιείχε υπολείμματα οστών, όστρακα, τμήμα σιδερένιας στλεγγίδας και 6 πήλινα μυροδοχεία. Ο δεύτερος και ο τρίτος τάφος, κατά το μεγαλύτερο μέρος τους κατεστραμμένοι, ήταν μονολιθικές σαρκοφάγοι από ασβεστόλιθο. Στον τέταρτο βρέθηκαν τέσσερα μυροδοχεία και μία μικύλλη υδρία⁸.

Β του Μουσείου και Ν του λιμανιού, στην οδό Λιβανού 12, στο οικ. Παΐδα, βρέθηκε κατεστραμμένος πήλινος τάφος χωρίς κτερίσματα. Σε όλη την έκταση του οικ. υπήρχε

¹ Αχειλαρά, 1985, 69-70.

² Boardman 1954, 126. Γραπτή αναφορά του Στεφάνου στο Υπουργείο Παιδείας. Τσαραβόπουλος, 1986, 134

³ Αρχοντίδου, 1989, 400, πιν. 227α

⁴ Αρχοντίδου, 1994, 641.

⁵ Αρχοντίδου, 1989 399

⁶ Αρχοντίδου, 1989, 399

⁷ Αρχοντίδου, 1991β, 362, πιν. 141 γ, δ.

⁸ Ζαχαρού-Λουτράρη, κ.ά., 1983, 94.

ένα στρώμα οστράκων, κυρίως από χρηστικά αγγεία, όπως μεγάλους μεταφορικούς αμφορείς. Στη ΒΔ γωνία του οικ. βρέθηκαν πολλά ανθρώπινα κόκκαλα¹.

ΝΑ του Μουσείου και ΝΔ του κλειστού Γυμναστηρίου, στην οδό Π. Πατελίδα, στο οικ. Γιαλούρη², αποκαλύφθηκε ορθογώνιο δωμάτιο με είσοδο και δάπεδο από μαρμάρινες πλάκες. Ίσως πρόκειται για αποθηκευτικό χώρο καθώς βρέθηκαν δύο πιθάρια in situ μέσα στο φυσικό έδαφος. Η επίχωση περιείχε όστρακα ρωμαϊκών χρόνων και πολλές κεραμίδες του οικοδομήματος. Σε μια παραστάδα της εισόδου ήταν εντοιχισμένος ένας μαρμάρινος, ορθογώνιος, δουλεμένος δόμος με επιγραφή: ΜΗΤΡΟΦΙΛΗΣΛΕΠΤΙΝΟΥ. Στο ΝΑ άκρο του λιμανιού, στο νότιο λιμενοβραχίονα, βρέθηκαν λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη, όστρακα αγγείων και κεραμίδες της κλασικής και ελληνιστικής εποχής³.

1.2 Φουντάνα

Από την Ελληνόστρατα, φθάνοντας στον αυχένα της πλαγιάς, κάτω από την κορυφή, όπου βρίσκονται σήμερα ερείπια ποιμενικών μανδρών, διακρίνεται στην κορυφογραμμή τοίχος διαχωριστικός - τοιχογύρι. Ένας διπλός τοίχος πλ. 0,75-1μ. και ύψ. 1,5μ., το λεγόμενο τοιχογύρι της Φουντάνας, ορίζει την ομώνυμη θέση⁴. Είναι το πρώτο πλάτωμα του οροπεδίου Αίπους, με ομαλό ή ελαφρά ανωφερές έδαφος, που συνεχίζεται Δ και Β στα Χοροστάσια, ως ενιαία περιοχή, μέχρι τους Αστιφιδόλακκους, τους Σωρούς και τα Γουβιδάκια.

Η ονομασία προήλθε από την μεγαλύτερη και καλύτερα διατηρούμενη υδατοδεξαμενή, διαμ. 5,5μ. περιμ. 17μ., η οποία κατέχει το κέντρο της θέσης και είναι κτισμένη από αρχαίο οικοδομικό υλικό. Υπάρχει διάσπαρτο αρχαίο υλικό και πλήθος οστράκων, που υποδηλώνουν την μέχρι πρόσφατα δραστηριότητα της περιοχής, κυρίως ως χώρου συγκέντρωσης, εξυπηρέτησης και διέλευσης. Ωστόσο δεν υπάρχουν εμφανή ίχνη κτισμάτων. Ν και Δ, κοντά στον περίβολο, διατηρούνται ίχνη φούρνου ή καμινιού, πρόσφατης χρήσης ασβεστοκαμίνου. Ο Ζερβούδης υποθέτει ότι αντικατέστησε ή συμπλήρωσε παλιούς φούρνους κεραμεικών⁵. Επιπλέον, Ν και Α της υδατοδεξαμενής καλλιεργημένα εδαφικά τμήματα σε διαδοχικές αναβαθμίδες (σκάλες), φανερώνουν τη μεταβολή της χρήσης, όπως και στα πλείστα μέρη, όπου οι παλαιότεροι κατοικημένοι χώροι μετατράπηκαν σε καλλιέργειες μετά την εγκατάλειψη τους. Παρόλα αυτά η εγκατάσταση δεν προσφέρει τη δυνατότητα συναγωγής συμπερασμάτων παρά μόνο σε σύγκριση με τις καλύτερα διατηρούμενες και τη γενική μορφολογία του χώρου τους⁶.

Σχετικά με την χρονολόγηση της εγκατάστασης σύμφωνα με την επιφανειακά κεραμεική, ο Ζερβούδης αναφέρει ότι τα όστρακα συγκεντρώθηκαν από τον ευρύτερο χώρο της τοποθεσίας και δεν συνδέονται με συγκεκριμένα αρχιτεκτονικά στοιχεία. Κάποια τεμάχια οξυπύθμενων αμφορέων και τμήματα κεραμίδων με μελανό επίχρυσμα

¹ Αχειλαρά, 1985, 70.

² ό.π., 71.

³ Σίμωση, 1992, 702-703.

⁴ Ζερβούδης, 1990, 34, χαρτ. 2, πιν.1,ε.

⁵ Ζερβούδης, 1994, 200.

⁶ Ζερβούδης, 1990, 35.

υποδηλώνουν ότι οι Ελλ. και Ρωμ. χρόνοι είναι οι περίοδοι δραστηριότητας της εγκατάστασης¹.

1.3 Κυμιές

Μετά την ανάβαση στο Αίπος, από τον σύγχρονο δρόμο, κατευθείαν πάνω από το Καστρί (Καστέλι), απλώνεται δεξιά, ΒΑ το εσωτερικό του οροπεδίου. Ως φυσικό προς αυτό πέρασμα, διακρίνεται επιμήκης κοιλάδα, οι Κυμιές, μεταξύ υψωμάτων και σειράς λόφων, από Δ προς Α. Σε αυτήν οδηγεί αγροτόδρομος από το 10ο χλμ. του σύγχρονου δρόμου Χίου-Βολισσού και μετά από απόσταση π. 1χλμ. Ο κατηφορικός αγροτόδρομος στα Α της Σελλάδας, οδηγεί στο ρέμα του Βορόσκεπου, που στην αρχή και κάθετα στον κύριο άξονα της κοιλάδας των Κυμιών, κατευθύνεται Α στην χαράδρα του ρέματος του Ράχτη που εκβάλλει στην Δασκαλόπετρα. Ολόκληρη η περιοχή των Κυμιών εκτείνεται σε μήκος π. 500μ. από Α προς Δ και το πλάτος της καλλιεργημένης πεδινής έκτασης δεν υπερβαίνει τα 70μ. Ο χώρος της συνδέεται και ελέγχεται από τον λόφο του Βορόσκεπου (Εμαζου) στα ΒΔ και του Ραχιδιού στα Ν. Τα όμβρια ύδατα που συγκεντρώνονται στην κοιλάδα ρέουν προς το Δ τμήμα της όπου βρίσκονται δώδεκα πηγάδια, που καλύπτονται από τα όμβρια ύδατα. Τα δύο πρώτα θεωρούνται τα αρχαιότερα, το πρώτο είναι από τις μεγαλύτερες υδατοδεξαμενές στο Αίπος (περιμ. 10μ., διαμ. 3,8μ.). Κοντά στα πηγάδια έχουν κτισθεί τώρα μάνδρες και ποιμενικές καλύβες. Μετά από 150μ. ΒΑ βρίσκεται καλλιεργημένη έκταση με δένδρα. Σε αυτό το χώρο διακρίνονται ίχνη εγκαταστάσεων. Στις εκατέρωθεν πλαγιές των λόφων υπάρχουν σημαντικά αρχαία κατάλοιπα.

Στη μέση π. του ΝΑ υψώματος του Ραχιδιού, που εκτείνεται σε ομαλή φυσική ανωφέρεια και φθάνει Ν μέχρι τη χαράδρα του Ράχτη, βρίσκεται μια σχεδόν τετραγωνισμένη, περιτοιχισμένη έκταση 700-800μ.². Είναι γεμάτη από διάσπαρτο εκτός θέσης οικοδομικό υλικό και όστρακα. Διακρίνονται ασαφή ίχνη παλαιάς τοιχοδομίας κάθετα στα ίχνη ενός κεντρικού κτίσματος (διαστ. 4×5μ.), που καλύπτει το κέντρο της εγκατάστασης μέσα σε κυκλικό μεταγενέστερο περίβολο. Σαφή ίχνη αρχαίου τοίχου σώζονται στην Α γωνία του κεντρικού κτίσματος. Στην είσοδο του κυκλικού περιβόλου υπάρχει εκτός θέσης μεγάλος αδρά λαξευμένος λίθος. Άλλοι κατεργασμένοι λίθοι είναι εντοιχισμένοι στους μεταγενέστερους με συνδετικό πηλό τοίχους. Περισσότερο εμφανή ίχνη υπάρχουν στον πρώτο κάθετο στην κεντρική είσοδο τοίχο και στον Ν τοίχο από το κεντρικό κτίσμα, μπροστά σε σωρό γκρεμισμένου οικοδομικού υλικού, όπου βρισκόταν η εκκλησία Αγ. Κυριακή. Έξω από τον τετράγωνο περίβολο στην ΒΔ γωνία του, παράλληλα στην ΒΑ πλευρά του, διακρίνονται ίχνη αρχαίων θεμελίων μηκ. 4μ. και πλ. 0,5-0,6μ. Κοντά σε αυτά υπάρχει ποιμενικό καλύβι, το οποίο έχει διπλή σειρά τοιχοδομίας και διακρίνονται οι διαφορετικές εποχές κατασκευής και μετασκευής του. Στη Δ πλευρά της εισόδου σώζονται ίχνη ερεισματικού τοίχου 1×1,2μ. και ύψ. 1,3μ. με τη βάση του πάνω σε αρχαιότερα θεμέλια από κατεργασμένους λίθους. Τα παραπάνω στοιχεία οδηγούν τον Ζερβούδη στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για αγροικία που εξαιτίας των συνεχών μετασκευών και συμπληρώσεων έχει χάσει την αρχική της μορφή². Σχετικά

¹ όπ., 64. Επισημαίνεται ότι η παρουσίαση της κεραμικής από τη θέση Φουντάνα γίνεται σε συνάφεια με την κεραμική από τη θέση Μακρύ Κατάλυμμα, χωρίς να γίνεται κανένας διαχωρισμός της κεραμικής από τις δύο θέσεις.

² όπ., 37-40, σκαρ. 2, πιν.3γ,ε,στ, 4α.

με την κεραμεική από αυτή τη θέση ο Ζερβούδης αναφέρει μεγάλη ποικιλία διαφόρων τύπων κεραμίδων, πολλές από τις οποίες φέρουν μαύρο ή κόκκινο επίχρισμα. Η ποιότητα αυτών των κεραμίδων οδηγεί σε μια χρονολόγηση κατά την Ελλ. περίοδο¹.

Προς το ύψωμα του Βορόσκεπου (Εμαζου), ακριβώς Α κάτω από τη βραχώδη κορυφή του, βρίσκεται εγκατάσταση, που οι ποιμένες ονομάζουν “το χωριό”². Ίχνη θεμελίων διακρίνονται σε μεγάλη έκταση και πιθανότατα πρόκειται για ένα ενιαίο οικοδόμημα με ιδιαίτερα φροντισμένους εξωτερικούς και εσωτερικούς διαχωριστικούς τοίχους. Αποτελείται από δύο κύριους χώρους, έναν από τα Β προς Ν, διαστ. 30×12μ., και έναν από Α προς Δ, ο οποίος ξεκινά από την ΝΔ γωνία του πρώτου και εκτείνεται, με διαστ. 14×4,1μ., μέχρι τους βράχους της κορυφής του υψώματος. Στον πρώτο χώρο διακρίνονται θεμέλια διαχωριστικών τοίχων που ορίζουν ορθογώνιους χώρους. Μπορούν να υπολογισθούν 10-12 τέτοιοι μικροί χώροι, οι οποίοι εξυπηρετούσαν στατικές και λειτουργικές (οχυρωματικές) ανάγκες. Το ύψος των σωζόμενων τοίχων κυμαίνεται από 0,4-1,1μ. και το πάχος τους από 0,7μ φθάνει μέχρι 0,9μ. στους εξωτερικούς τοίχους διπλής τοιχοδομίας. Οι τοίχοι είναι κτισμένοι από αδρά λαξευμένους, τετραγωνισμένους, σκληρούς γκρίζους λίθους με μ.ο. πλευράς 0,4-0,5μ. Γύρω από τους τοίχους, στο εσωτερικό του κτίσματος, υπάρχει διάσπαρτο οικοδομικό υλικό, όστρακα και τμήματα κεραμίδων, όπως και γύρω από την εγκατάσταση, όμως σε μικρή έκταση. Κύριος σκοπός της εγκατάστασης φαίνεται ότι ήταν ο έλεγχος της περιοχής και του περάσματος προς το εσωτερικό του οροπεδίου. Σε συνδυασμό με άλλες παρόμοιες (Καίναβρος=Κέναγρος³) δημιουργείται ένα συνολικό σύστημα ελέγχου και επόπτευσης της περιοχής. Αν και τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα δεν επιτρέπουν χρονολογικό προσδιορισμό, η ομοιότητα με αυτά του Τρούλλου στον Κέναγρο και με του Παλιόπυργου δεν αποκλείει μια χρονολογική σύνδεση. Εξάλλου, σύμφωνα με την κεραμεική θεωρείται βέβαιη η δραστηριότητα της εγκατάστασης κατά τους Ελλ. και Ρωμ. χρόνους⁴.

Οι εγκαταστάσεις του είδους δεν έχουν την ευρύτητα ούτε την πληρότητα οργανωμένου οικισμού. Είναι δημιουργήματα ανάγκης, ιδιαίτερης σκοπιμότητας και περιορισμένων εδαφικών δυνατοτήτων. Η διαμονή εξασφάλιζε μόνο την προστασία, την κάλυψη και την ικανοποίηση στοιχειωδών αναγκών⁵.

1.4 Τρούλλος

Η κορυφή του Κέναγρου (645μ.) καταλαμβάνει εξαιρετική θέση στο κέντρο του οροπεδίου του Αίπους. Η πρόσβαση είναι δυνατή από την περιοχή της Αχλάδας στο 14ο χλμ. του δρόμου Χίου-Βολισσού. Ο Κέναγρος αποτελεί την πιο Α κορυφή του Μαδαρόβουνου. Κατέρχεται σχετικά ομαλά προς ΒΒΑ στην περιοχή των Σπαρτίνων αλλά και προς Α και Ν. Ο λόφος του Βορόσκεπου είναι η ΝΑ προέκταση του Κέναγρου. Στα πιο ομαλά του τμήματα στα ΒΑ και ΝΑ, που εκδίδουν σε καλλιεργήσιμα εδάφη, είναι φανερά αρχαία ίχνη.

¹ ό.π., 64.

² Ζερβούδης, 1994, 201.

³ Ο Ζερβούδης αναφέρει Καίναβρος, ενώ στον χάρ. της Γ.Υ.Σ. σημειώνεται Κέναγρος.

⁴ Ζερβούδης, 1990, 65.

⁵ Ζερβούδης, 1990, 40-42. 1994, 201.

Από την κορυφή Α μετά από απόσταση 500μ. κλίνει το έδαφος προς το ύψωμα του Τρούλλου¹, το οποίο εποπτεύει την ΑΒΑ έκταση του οροπεδίου και κυρίως την περιοχή των Σπαρτίων. Ο Ζερβούδης εντοπίζει την σπουδαιότερη εγκατάσταση 100μ. ΒΑ της κορυφής και 1χλμ. από τα Σπάρτινα. Καταλαμβάνει έκταση πάνω από 1000μ², η οποία παρέχει φυσική κάλυψη και ευρύτητα ελέγχου στην περιοχή. Σώζονται κατάλοιπα ορθογώνιου οικοδομήματος με μέτωπο 42μ. και άξονα ΝΑ-ΒΔ. Είναι μεγαλύτερο και ογκωδέστερο από το οικοδόμημα στις Κυμιές, με πολύ φροντισμένη εσωτερικά και εξωτερικά τοιχοδομία. Είναι ορατά ίχνη διαχωριστικών τοίχων και περιορισμένων χώρων, καθώς και μιας ισχυρής και καλυμμένης εισόδου στην ΒΔ γωνία του συνόλου². Το πάχος των εσωτερικών τοίχων είναι κατά μ.ο. 0,8-0,9 μέχρι 1,3μ., ενώ των εξωτερικών κυμαίνεται από 1,4-1,6μ. Ο Ζερβούδης διακρίνει τουλάχιστον 8 ορθογώνιους χώρους, χωρίς να αποκλείσει το ενδεχόμενο κάτω από τους σωρούς λίθων να υπάρχει κάποια άλλη συμπληρωματική τοιχοδομία. Το ύψος των τοίχων διατηρείται π. στο 1μ. αλλά στα πιο διατηρημένα τμήματα, στο κέντρο της οικοδομής, φθάνει 1,3-1,4μ. Εξωτερικά της Β γωνίας του οικοδομήματος σώζονται ίχνη τετραγωνισμένου χώρου, στο κέντρο του οποίου διακρίνονται ίχνη λάκκου (2,5×4,5μ.). Ο Ζερβούδης υποθέτει ότι πρόκειται για υδατοδεξαμένη ή για άλλο χώρο οργανικά και λειτουργικά συνδεδεμένο με το οικοδόμημα. Σύμφωνα με την επιφανειακή κεραμεική φαίνεται ότι η Ελλ. και Ρωμ. περίοδος είναι οι χρόνοι δραστηριότητας της εγκατάστασης³.

1.5 Κένναγρος

300μ. ΑΝΑ από την κορυφή του Κενάγρου και 100μ. ΝΝΔ από την εγκατάσταση του Τρούλλου εκτείνονται δύο τετραγωνισμένοι χώροι διαστάσεων 40×50 και 45×60μ. Πρόκειται για χώρους ευρείας και διαρκούς χρήσης, πρόσφατα καλλιεργημένους, με πλήθος διάσπαρτου οικοδομικού υλικού και οστράκων. Ο Ζερβούδης επισημαίνει ότι δεν υπάρχουν ίχνη θεμελίων, παρά μόνο εκτός θέσεως υλικό. Μεταξύ των δύο χώρων, που απέχουν 30μ. περίπου, υπάρχει συγκέντρωση χαλίκων και πλήθος οστράκων. Στη Δ γωνία του δεύτερου κτήματος διακρίνεται βάση επιχωμένου πίθου⁴.

Ν από τους παραπάνω χώρους, 250μ. από την κορυφή του Κενάγρου, ο Ζερβούδης εντοπίζει κατάλοιπα αρχαίας εγκατάστασης. Τα ίχνη υποδηλώνουν εγκατάσταση παρόμοια με εκείνες των Κυμιών και του γειτονικού Τρούλλου, αν και υπολείπεται αυτού σε μέγεθος. Καταλαμβάνει χώρο π. 25×25μ., αλλά τα ίχνη χάνονται σε μερικά σημεία, με αποτέλεσμα να μην προσδιορίζεται με βεβαιότητα το σχήμα και η έκταση της. Τα σωζόμενα κατάλοιπα δεν ανταποκρίνονται προς το πραγματικό κτηριακό μέγεθος, καθώς οι προεκτάσεις των τοίχων υποδηλώνουν προεκτεινόμενο μεγαλύτερο χώρο, αλλά όχι πολύ διάφορο του προσδιορισμένου. Το πάχος των τοίχων κυμαίνεται από 0,6 ως 0,9μ., αλλά σε μερικά σημεία φθάνει το 1μ. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος φθάνει το 0,6μ. Το κτίσμα έχει πολλές ομοιότητες με εκείνο του Τρούλλου, χωρίς όμως την ισχύ, την έκταση

¹ Δεν ονομάζεται στον χρτ. Γ.Υ.Σ. Μάλλον πρόκειται για το ανατολικότερο άκρο του υψώματος του Κενάγρου με υψ. 590-600μ.

² Ζερβούδης, 1994, 202.

³ Ζερβούδης, 1990, 43, 44-46, 65, Σκαρ. 4. Η κεραμεική από τον Τρούλλο και τον Κένναγρο παρουσιάζεται σε μια ενότητα με τίτλο Καίναβρος-Τρούλλος.

⁴ Ζερβούδης, 1990, 46-47, σκαρ. 6.

και την οργάνωση του. Σύμφωνα με τα παραπάνω κριτήρια μοιάζει περισσότερο με την εγκατάσταση στις Κυμιές, αν και η οικοδομή του φαίνεται ελαφρότερη. Στον Ζερβούδη δίνει την εντύπωση δευτερεύοντος χώρου, συμπληρωματικού, βοηθητικού και περιορισμένης πυκνότητας. Αυτό ίσως οφείλεται στη θέση του, η οποία δεν έχει την σπουδαιότητα του Τρούλου, αν και η περιοχή του Κενάγρου φαίνεται ενιαία¹.

1.6 Καστέλλι

Η θέση βρίσκεται στο Αίπος, ΒΑ του δρόμου από Χίο προς Βολισσό, αμέσως μετά τις στροφές της ανάβασης, στο σημείο που έχει στηθεί μνημείο πεσόντων ηρώων (Ρίτσου-Πατρικάκη). Ο Yalouris αναφέρει ότι ο Hood, το 1961, εντόπισε γύρω από το μνημείο κατάλοιπα ενός μικρού οχυρού που κτίστηκε κατά τους Κλ. χρόνους. Είναι πολύ πιθανό αυτό το οχυρό να κατασκευάστηκε για τον έλεγχο του σημαντικού (μάλλον μοναδικού) περάσματος προς τα ΒΔ. Επίσης, είναι δυνατό να συνδέεται με τα εκτεταμένα (και κάποτε εύφορα) αρχαία χωράφια προς τα Δ της Κλ. εγκατάστασης στον Μηλιγκά. Το αρχικό περίγραμμα των αρχαίων θεμελίων έχει αλλάξει ή καλυφθεί, ωστόσο ο Yalouris αποτυπώνει ένα σκαρίφημα του κτηρίου. Ο Α τοίχος της αρχαίας κατασκευής έχει ανοικοδομηθεί σε ένα σύγχρονο αναλημματικό τοίχο που διατρέχει κατά μήκος της κορυφής του απότομου βράχου. Κάτω και μέσα από αυτόν τον τοίχο φαίνονται ίχνη του αρχαίου τοίχου, του οποίου το πάχος φαίνεται να είναι π. 2μ. Οι σωζόμενοι τοίχοι διατηρούνται σε ύψος π. 1-1,2μ. Η είσοδος του κτηρίου βρισκόταν στην ΒΔ πλευρά και είχε πλάτος π. 1,2μ. Εντοπίστηκαν αρκετά τμήματα κεραμίδων Κλ. τύπου και ένα Κλ. μελαμβαφές όστρακο. Περισσότερη χονδροειδής, φθαρμένη και κυρίως αδιάγνωστη κεραμεική ήταν διασκορπισμένη στη θέση².

1.7 Μερσινίδι

π. 1χλμ. Β της Δασκαλόπετρας, στα δεξιά του δρόμου Χίου-Καρδαμύλων, βρίσκεται η μονή της Παναγίας Μυρτιδιώτισσας σε βραχώδη περιοχή λίγο πιο πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας. Ο γιατρός Πιταούλης αναφέρει ότι, σύμφωνα με πληροφορίες του ηγουμένου, κατά την διάρκεια εσκαπτικών εργασιών βρέθηκε ένας πολύ περιεργός τάφος που αποτελούνταν από μόλυβδο. Μάλλον επρόκειτο για μολύβδινη λάρνακα η οποία περιείχε τα οστά ενός ενήλικα, δύο ληκύθια, ένα λύγχο και κάποιο μικρό πήλινο άθυρμα (παιχνίδι).

Επιπλέον, λίγο πιο Ν από τη θέση του τάφου σε χώρο ιδιοκτησίας Παπαλά βρέθηκαν πολλά ληκύθια και τόση ποσότητα οστράκων ώστε ο Πιταούλης να συνάγει την λειτουργία κεραμικού εργαστηρίου³. Δυστυχώς για κανένα εύρημα από τις δύο γειτονικές θέσεις δεν δίνεται κάποιος χρονολογικός προσδιορισμός.

1.8 Δασκαλόπετρα

Η θέση βρίσκεται π. 5,4χλμ. από την πόλη της Χίου στο Β άκρο της παράκτιας πεδιάδας του Βροντάδου, κοντά στον Πασά τη Βρύση, λίγο πιο Β από τον δρόμο προς Καρδάμυλα, στο σημείο που αφήνει την παραλία για να διαβεί προς το γεφύρι πάνω από

¹ Ζερβούδης 1990, 47-48, σκαρ. 5. 1994, 202.

² Yalouris, 1976, 294-6, χρτ. 27. 1986, 159.

³ Πιταούλης, 1969, 112.

το ρέμα Ράχτης. Το τοπωνύμιο¹ οφείλεται σε μια πολύ φθαρμένη πέτρα, η οποία έχει περιγραφεί ως αρχαίο κάθισμα όπου, σύμφωνα με την παράδοση, δίδασκε ο Όμηρος. Είναι το πιο γνωστό και με την πιο ανακριβή εικόνα αρχαίο μνημείο της Χίου. Σε μια προεξοχή του βράχου είναι λαξευμένη μια κυβική κατασκευή, με σωζόμενο ύψος π. 0,8μ., διακοσμημένη και στις τέσσερις πλευρές με ανάγλυφα. Ο βράχος είναι σχεδόν κυκλικός με αδρά ισοπεδωμένη επιφάνεια, η οποία στην περιφέρεια της υψώνεται ώστε να φαίνεται σαν κάθισμα που περιβάλλει το μνημείο. Εδώ και αιώνες είναι τόσο παραμορφωμένη η κατάσταση του λίθινου μνημείου με αποτέλεσμα να έχουν δοθεί διάφορες φανταστικές περιγραφές². Το 1764, ο Chandler δίνει μια περιγραφή που φαίνεται ακριβής και πιθανή, ερμηνεύοντας πρώτος το μνημείο ως ένα ανοιχτό ιερό της ανατολικής μητέρας θεάς Κυβέλης. Η σύγχρονη έρευνα έχει καταλήξει στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για ένα ομοίωμα ναΐσκου της Κυβέλης σε ένα ιερό της θεάς. Η θεά παριστάνεται καθισμένη και στις πλευρές με χαμηλό ανάγλυφο αποδίδονται δύο ζώα, φύλακες της θεάς, μάλλον λέοντες³. Το μνημείο χρονολογείται κατά την αρχαϊκή περίοδο, στον ύστερο 6ο ή στον πρώιμο 5ο αι. π.Χ.⁴. Επισημαίνεται ότι κανένα άλλο ίχνος αρχαίων καταλοίπων δεν έχει εντοπιστεί στην περιοχή⁵.

1.9 Βροντάδος - Νησί

Ν του μικρού λιμανιού της Δασκαλόπετρας και Β του κολυμβητηρίου της Π.Ε.Κ.Ε.Β. σχηματίζεται μια μικρή σε έκταση χερσονήσος που ονομάζεται Νησί, όπου βρίσκεται η εκκλησία του Αγ. Νικόλαου. Ο γιατρός Πιταούλης αναφέρει ότι στο ΝΑ τμήμα της χερσονήσου κοντά στη θάλασσα κάποιος που έσκαβε για να φυτέψει αμπέλια, βρήκε πέντε τάφους. Οι τάφοι ήταν ο ένας δίπλα στον άλλο, στραμμένοι προς τα Α, αποτελούνταν από μεγάλες πλάκες (μάλλον επρόκειτο για κιβωτιόσχημους) και περιείχαν ληκύθια, νομίσματα και χάντρες⁶.

1.10 Λατόμι

Αριστερά του δρόμου που οδηγεί από την πόλη στο Βροντάδο, κοντά στα Λειβάδια, το έδαφος υψώνεται αρκετά προς Β και ΒΔ και απολήγει μακρυνά από τον δρόμο σε μεμονωμένη και αρκετά απότομη κωνική κορυφή. Σε αυτήν και κάτω από αυτή σώζονται άφθονα λείψανα αρχαίας λατομίας και μέχρι πρόσφατα εξορύσσονταν μαρμαρόλιθοι. Εκεί είναι το Λατόμι(ον) που έδωσε το όνομα σε όλη την τοποθεσία και στον συνοικισμό

¹ Για την ετυμολογία του τοπωνυμίου βλ. Ζολώτας, 1921, 332-3.

² Hunt, 1940-5, 33-4 : Το 1656, ο Thevenot είδε ένα βόδι και ένα λύκο· το 1739, ο Pococke δύο Μούσες· το 1820, ο Marcellus μία Σφίγγα.

³ Conze, 1859, 155-7. Rubensohn - Watzinger, 1928, 109. Hunt, 1940-5, 33-4. Boardman, 1959, 195. Boardman, 1986, 118-9 : Ίσως από τη Φρυγία να υιοθέτησαν οι Έλληνες τη λατρεία της Κυβέλης, της μικρασιατικής μητέρας των θεών. Οι περισσότερες από τις μαρτυρίες για τη λατρεία της σε ελληνικές χώρες είναι μεταγενέστερες, αλλά ένα από τα παλαιότερα μνημεία της Κυβέλης, ίσως και του βου αι., είναι ένα σκαλισμένο στον βράχο ομοίωμα ενός ναού της θεάς στη Χίο. Η διαμόρφωση και η τεχνική θυμίζουν πολύ τους σκαλισμένους σε βράχο φρυγικούς θρόνους του βου αι., που χρησίμευαν ως τόποι λατρείας. Η Κυβέλη ήταν μια δημοφιλής θεά στην ανατολική Ελλάδα, αλλά κανονικά παριστάνεται καθισμένη μέσα στο ιερό της, όπως στο ομοίωμα της Χίου.

⁴ Boardman, ό.π.

⁵ Yalouris, 1976, 298.

⁶ Πιταούλης, 1969, 108.

στην ΝΑ κατωφέρεια. Προς Ν και ΝΔ ο λόφος κατέρχεται πιο απότομα παρά προς Α και ΝΑ. Χωρίζεται με μικρό χείμαρρο από άλλη σειρά λόφων, οι οποίοι αποτελούν τους πρόποδες του απότομου όρους (Πηγασιά), στου οποίου την Α πλαγιά βρίσκεται το χωριό Καρυές. Στους αγρούς ΝΔ της κορυφής του Λατομίου υπήρχαν αρκετά πυκνά διεσπαρμένοι τάφοι.

Ο Κουρουνιώτης ανέσκαψε 30 τάφους, οι οποίοι ήταν σχεδόν όλοι ομοειδείς χωρίς κτερίσματα. Όλοι ήταν πήλινες σαρκοφάγοι του τύπου των Κλαζομενίων. Μόνο σε δύο τάφους βρέθηκαν ένα μικρό ληκύθιο του σχήματος των αττικών μελανόμορφων και ένας μικρός αμφορίσκος με οξεία βάση μαύρου στυλπνού γανώματος και εγχάρακτων ανθεμίων και μαιάνδρου. Αυτά και ένα μελανόμορφο ληκύθιο με Σειληνούς και Μαινάδα από την ίδια θέση χρονολογούνται στο τέλος του 6ου αι. π.Χ.¹

Το 1972, ο Υαλουρίσις εντόπισε όστρακα κλασικής και ύστερης κεραμικής και ένα τμήμα ατελείωτου σφονδύλου κίονα από γκρίζο μάρμαρο². Σύμφωνα με τον Υαλουρίσι, μάρμαρο από αυτό το λατομείο χρησιμοποιήθηκε τουλάχιστον κατά τον 6ο αι. π.Χ. στις παραστάδες του ναού της Αθηνάς στο Εμπορίο και σε ύστερα κυμάτια και γλυπτά στα Κάτω Φανά, στην πόλη και αλλού στο νησί³.

1.11 Λόφος Σιταρούς

Στην κορυφή του πρώτου υψώματος Δ-ΝΔ από το Λατόμι πάνω από μικρό χείμαρρο, ο Κουρουνιώτης ανέσκαψε τύμβο - “σωρός χώματος προς έξαρση τάφου” -. Ανακάλυψε ένα μόνο τάφο, όπου είχε τεθεί πήλινη σαρκοφάγος του τύπου των Κλαζομενίων. Ένα από τα κτερίσματα⁴ ήταν ένα μικρό πήλινο ειδώλιο καθιστής γυναικείας αρχαϊκής μορφής με οξύ ψηλό πόλο. Από αυτό το εύρημα ο Κουρουνιώτης ορίζει την χρονολόγηση του τάφου και του τύμβου όμοια με το νεκροταφείο στο Λατόμι στο τέλος του 6ου αι. π.Χ.⁵

Σε αυτήν την περιοχή ανάμεσα στον Αγ. Δημήτριο και το Λωβοκομείο, στον δρόμο προς Καρυές κατά την διάνοιξη δρόμων πρόσβασης και πυρασφάλειας αποκαλύφθηκε μια σειρά τάφων: 1 πήλινη σαρκοφάγος αρχαϊκής εποχής⁶, κεραμοσκεπείς, κιβωτιόσχημοι και πήλινες σαρκοφάγοι ελληνιστικής περιόδου, 2 τάφοι ακτέριστοι και σε ένα τάφο μικρή υδρία ύστερης ελληνιστικής⁷. Ο Τσαραβόπουλος θεωρεί ότι η περιοχή

¹ Έϊσιπιδιέρφορ, 1915, 67-69.

² Hunt, 1940-5, 32. Αίσιδβεάδά αίσιόΥήναιέ υδέ άδύ άδου δι εάδηνάβι άπηνόόουάι όεισιπιδιέρφορ δΥόπνά.

³ Yalouris, 1986, 144.

⁴ Έϊσιπιδιέρφορ, 1915, 69-70: Ϊ ήγυ δυειδ εδιδβαιέ δρεείά άεαρεείά άδύ όσι Νύαι. ρεείά εδάπβόιάόά: +πδούο έπβειδ, άγι ίεέπΥ όπνι-έείτáεαβ έπδούδΥεείά έίσιόιΥδέά, άδΥεείς διέγ-πνις =Υίόπνά έάέ ίεέπυδ εδάεβόειδ ίά ίάγπνι άΥιύιά.

⁵ υ.δ. Ϊ Έϊσιπιδιέρφορ αίσιόΥήναιέ Υίαι υπιδι, αίσιπηνάγίόδι, όγιαι, όά ίεέπβ άδυόόάός Ά άδύ όπνι αίσιόείΥη, δΥιύ όδι έισβόει διδ ππΥεάδάέ ΌεείόειΥδ. ΆδέδεΥη όσιάερίάέ υδέ Υεειδ Υιάδ όγιαιδ δδΥπ-άέ ίεέπβ ηνά άδύ άδδβ ός εΥός άάιέΥ όιδ άπνιπδ δυες - ΈάπδΥδ, εβαί Υη άδύ δι +υπέυ.

Ϊ Hunt, 1940-5, 32} αίσιόΥήναιέ υδέ όδι +Υπδς όςδ Άάεουδςδάδ Έπνάβ ρ εΥός όιδ δάεάδδβιδ όσιάερίάδάέ άάιέΥ άδύ ός εΥις Έάπδάβ. έάέ υδέ άδύ άδου δι γουιά έάέ δπιδ όσι δυες δδΥπ-ιόι Υεειδ όγιαιέ. ΆδέδεΥη δπιδέΥδάέ υδέ όά Υία όσιάβι διδ δφριάδιδ, υδιδ άεάευδδδάέ άδύ ίεά δάιδάόδδέβ άπνιπ άδύ όπνι ευσι ΌεείόειΥδ δπιδ όσι άεέερόβά όόσι έιπδδβ όιδ άδυιαπιδ ευσιδ, δπιδ Ϊ, δδΥπ-ιόι όσιάιδέέΥ έάδΥειδά δρεείυιδ όάπνιδΥάυιδ

⁶ Αρχοντίδου, 1986, 198

⁷ Αρχοντίδου, 1987, 65

ανήκει σε κάποιο εκτεταμένο αρχαίο νεκροταφείο από τον λόφο Κοφινά μέχρι ψηλά στο λόφο Αγ. Δημήτριο και τη θέση Σιταρού προς Ν κ' Δ¹.

Επιπλέον αποκαλύφθηκε τμήμα τείχους μηκ. 1,54μ. και ύψ. 0,85μ.. Σώζεται ο κατώτερος δόμος της ανωδομής, αποτελούμενος από 2 ορθογώνιες πλάκες με περιταίνιο κ' ελαφρό έξεργο κ' ένα δόμο της υποθεμελίωσης που εδράζεται στο φυσικό λαξευμένο βράχο και χρονολογείται στην Κλασική ή πρώιμη Ελληνιστική περίοδο².

Ο Μερούσης υποθέτει ότι σε αυτό το λόφο βρισκόταν το νεκροταφείο που ανήκει στην ακρόπολη της αρχαίας πόλης, αν και παραδέχεται, ότι οι περιορισμένες ανασκαφικές ενδείξεις δεν επαρκούν για την επιβεβαίωση της υπόθεσης της ακρόπολης του άστεως στη συγκεκριμένη θέση³.

1.12 Καρυές

Το χωριό Καρυές βρίσκεται στις Α πλαγιές του βουνού Τρούλου που υψώνεται πάνω από τους λοφίσκους ΔΒΔ της πεδιάδας της πόλης της Χίου. Στις απότομες Α πλαγιές κάτω από το χωριό ο Κουρουνιώτης εντόπισε έναν μεγάλο και έξοχο τύμβο δεξιά του δρόμου από την πόλη λίγο έξω από το χωριό⁴. Επιπλέον, έχουν αναφερθεί ένας τύμβος που έχει χρονολογηθεί στην Ελλ. εποχή (BCH, 46, 1922, 412, fig.12) και τρεις άλλοι που περιείχαν πήλινες σαρκοφάγους και υδρίες. Επίσης ο Hunt αναφέρει και άλλους τύμβους και σημαντικά ορατά κατάλοιπα πήλινων σαρκοφάγων σε αυτήν την περιοχή⁵. Ο Yalouris, ενώ ερεύννησε την περιοχή αρκετές φορές το 1973 και 1974, δεν κατόρθωσε να δει ούτε τύμβους ούτε σαρκοφάγους. Ωστόσο, εντόπισε διασκορπισμένα Ελλ./Ρωμ. όστρακα και ένα πιθανό αρχαίο άνδρηρο ακριβώς Β από την κρήνη που βρίσκεται δίπλα στο δρόμο προς την πλευρά του βουνού⁶. Επίσης αναφέρει ότι, το 1960, ο Hood εντόπισε πιο εσωτερικά, στις πλαγιές πάνω από το χωριό και πάνω από τον δρόμο προς τη Νέα Μονή, κατάλοιπα λίγων πιθανών αρχαίων ανδρήρων, τοίχων και ίχνη ενός πιθανού καμινιού· αλλά ο Yalouris δεν μπόρεσε να βρεί τη θέση.

1.13 Νέα Μονή

Η θέση βρίσκεται π. 800μ. ΝΔ από το βυζαντινό μοναστήρι, στο διάσελο μεταξύ των κορυφών δύο παρακείμενων λόφων, και εποπτεύει μια μικρή κοιλάδα προς τα Ν. Ο Hood εντόπισε αναλημματικούς τοίχους, στους οποίους έχουν χρησιμοποιηθεί και αδρά τετραγωνισμένοι λίθοι, και προς τα ΝΑ άλλα φαινομενικά αρχαία άνδρηρα. Το 1972, ο Yalouris είδε διασκορπισμένα Κλ./Ελλ. όστρακα, πόδι αμφορέα του 4ου αι. π.Χ. και τμήματα φιαλών με καφέ βερνίκι εσωτερικά. Γύρω από το κύριο κτήριο, το οποίο καλύπτεται εν μέρει από έναν περίβολο σύγχρονης ποιμενικής μάντρας, υπάρχουν πολλοί οικοδομικοί λίθοι. 75μ. προς τα ΒΔ σώζονται τα κατάλοιπα μάλλον ενός φρέατος. Ο Yalouris υποψιάζεται ότι πρόκειται για μια ακόμη αγροικία.

¹ Αχειλαρά, 1985, 77

² Αρχοντίδου, 1987, 65, 67, φωτ. σ. 64, 69. 1986, 198, πιν. 141γ

³ Μερούσης 2002, 116 και 152.

⁴ Κουρουνιώτης, 1915, 70.

⁵ Hunt, 1940-5, 32.

⁶ Yalouris, 1976, 248. 1986, 151.

Στην άλλη πλευρά της μονής, προς ΒΔ, κοντά στην διασταύρωση του δρόμου που οδηγεί προς Αυγώνυμα, ο Hood εντόπισε λαξεύματα στον βράχο που μπορεί να οφείλονται σε ένα αρχαίο λατομείο. Ο Yalouris δεν είδε αυτά τα λαξεύματα, αλλά μπορεί να καταστράφηκαν κατά την ανακατασκευή του δρόμου¹.

1.14 Της Κόρης το Γεφύρι

Η θέση είναι κοντά στο υδραγωγείο του 15ου αι. γενουατικής κατασκευής στο χείμαρο Παρθένη, 2χλμ. Δ της πόλης. Σε μια απότομη πλαγιά του λόφου κατά μήκος της Β όχθης του χειμάρου, π. 250μ. πριν από το υδραγωγείο, ο Yalouris μέτρησε κατάλοιπα 8 πήλινων σαρκοφάγων που εκτέθηκαν από το μηχάνημα διάνοιξης του δρόμου. Οι πήλινες καλυπτήριες είχαν καταστραφεί και δεν υπήρχαν ορατά ευρήματα. Ο ερευνητής υποθέτει ότι μπορεί να είναι όμοιες ή να σχετίζονται με αυτές τις σαρκοφάγους που περιγράφει ο Κουρουνιώτης.

Στην ίδια πλαγιά ο Yalouris είδε σημαντικές ποσότητες θραυσμάτων άβαφης Ελ./Ρωμ. κεραμεικής που προήλθαν από τις εργασίες των εκσκαφτικών μηχανημάτων².

1.15 Κοντάρι

Το Κοντάρι είναι μια επίπεδη περιοχή στην αριστερή πλευρά του παράκτιου δρόμου προς τον Καρφά, 3χλμ. Ν της πόλης της Χίου, στην εκβολή του χειμάρου Κοκαλά. Ο Yalouris επικαλείται τον Hunt για την ύπαρξη ταφών σε πήλινες σαρκοφάγους στην περιοχή. Ωστόσο, ο Hunt αναφέρει ότι αποκάλυψε δύο σαρκοφάγους θαμμένες στην παραλία στην περιοχή Κάτω Βαρβάσι κοντά στην Γκαζαποθήκη³. Το τοπωνύμιο Κάτω Βαρβάσι αποδίδεται στην περιοχή όπου εκβάλλει ο χείμαρος Παρθένης, σαφώς βορειότερα από το Κοντάρι.

Ο Yalouris αναφέρει λίγα όστρακα Ελ./Ρωμ. στις πλαγιές των λόφων που υψώνονται προς το εσωτερικό, ακριβώς πάνω από τον δρόμο προς Καρφά⁴.

Ο γιατρός Πιταούλης αναφέρει ότι πολλές πήλινες λάρνακες (σαρκοφάγοι) έχουν βρεθεί στην περιοχή και ακόμα μέσα στη θάλασσα, υποδηλώνοντας μάλλον κάποια καθίζηση του εδάφους⁵.

Παράδοση για Λευκόνιο. Τοπωνύμιο Λευκωνιά. Βυθισμένα κατάλοιπα τοίχων και σπιτιών. Σύμφωνα με τους νόπιους ανασύρονται αγγεία. Δυστυχώς, το 1954 η υποβρύχια έρευνα από τον Garnett ήταν σύντομη και απλώς επιβεβαιώνει ότι υπάρχουν ενδείξεις βυθισμένων κτηρίων⁶.

¹ Yalouris, 1976, 249. 1986, 151. Hood, 1981, 7: Ένας λίθινος πέλεκυς στο Μουσείο Χίου λέγεται ότι προέρχεται από την περιοχή της Νέας Μονής.

² Yalouris, 1976, 176. 1986, 144.

³ Hunt, 1940-5, 32-33: Οι σαρκοφάγοι δεν περιείχαν κτερίσματα. Ήταν από κόκκινο πηλό, ακόσμητες και ως προς το σχήμα είναι σαν τις Κλαζομένιες με τα τριγωνικά τμήματα στις γωνίες. Επίσης είναι όμοιες με αυτές που δημοσιεύονται από τον Κουρουνιώτη και χρονολογούνται στο τέλος του 6ου αι. π.Χ. Αυτά τα δύο παράλληλα υποδηλώνουν μια όμοια χρονολόγηση για αυτές τις σαρκοφάγους. Πιθανά υπάρχουν πολλές άλλες ταφές, αφού κάποιος μπορεί να δει άλλα τμήματα σαρκοφάγων, ανακατεμένα με πέτρες και επίσης οστά μέσα στην συμπαγή μάζα άμμου και λίθου.

⁴ Yalouris, 1976, 177-8. 1986, 144.

⁵ Πιταούλης, 1969, 110.

⁶ Garnett, Boardman, 1961, 106.

1.16 Καρφάς

Ο όρμος του Καρφά με την αμμώδη παραλία βρίσκεται 5χλμ. Ν της πόλης της Χίου. Ο Yalouris σε μια σύντομη έρευνα στις πλαγιές που υψώνονται Δ της παραλίας εντόπισε λίγα σποραδικά όστρακα, πιθανά αρχαία, εκτός από ένα θραύσμα μιας άβαφης Ελ./Ρωμ. φιάλης. Προς τα Ν του όρμου, προς το ακρ. Πούντα (Κατωμέρι στο χαρ. Γ.Υ.Σ.), εντόπισε λίγα διασκορπισμένα όστρακα που φαίνονται να είναι Κλ./Ελ., ενώ δεν υπήρχαν ενδείξεις πιθανών αρχαίων θεμελίων¹.

1.17 Αγία Ερμιόνη

Ο μικρός παράκτιος οικισμός της Αγ. Ερμιόνης βρίσκεται 2,2χλμ. Ν του Καρφά, έχει μια παραλία και ένα καλό λιμάνι για μικρά σκάφη. Το 1956 ο Hood εντόπισε άφθονα όστρακα κατά μήκος του μονοπατιού πάνω από την θάλασσα Β της μικρής εκκλησίας. Ανάμεσα σε αυτά ήταν λίγα τμήματα μελαμβαφούς κεραμεικής. Το 1973 ο Yalouris βρήκε διασκορπισμένα αρχαία όστρακα στα οποία περιλαμβάνονταν ένα μελαμβαφές θραύσμα, αλλά δεν μπόρεσε να βρει αρχαία θεμέλια.

Δ της Αγ. Ερμιόνης, π. 1χλμ. Ν του χωριού Θυμιανά βρίσκονται τα λατομεία της κίτρινης θυμιανούσικης πέτρας. Η χρήση του λίθου κατά την αρχαιότητα μαρτυρείται από τις ανασκαφές. Ωστόσο, μια σύντομη έρευνα του Yalouris στην περιοχή του λατομείου δεν εντόπισε αρχαία κατάλοιπα.

Πιο Ν στα Κεραμεία, π. 2χλμ. Ν των Θυμιανών, υπάρχουν μεγάλες αργλικές αποθέσεις από τις οποίες ένα εργοστάσιο, το οποίο δεν λειτουργεί πλέον, παρήγαγε τούβλα και κεραμίδες².

1.18 Βασιλεώνικο

Το χωριό βρίσκεται π. 5χλμ. ΝΝΔ της πόλης της Χίου και Ν του Κορακάρη και ΒΔ του κυρίως Κάμπου. Ο γιατρός Πιταούλης αναφέρει ότι στη θέση “Μπουλά” βρέθηκαν τάφοι, τους οποίους είδε μετά την ανασκαφή. Παρατήρησε ότι περιείχαν μόνο οστά και ότι η καλυπτήρια πλάκα των τάφων ήταν “στεγοειδής” (αετωματική;) από τοπικό λίθο που ονομάζεται “αμυγδαλόπετρα”³.

1.19 Νεοχώριον

Το χωριό Νεοχώριον (Νεχώρι) βρίσκεται 10χλμ. ΝΔ της πόλης της Χίου και 2χλμ. ΔΝΔ των Θυμιανών, στις Ν παρυφές της πεδιάδας του Κάμπου. Αμέσως ΝΔ του χωριού, κοντά στην εκκλησία Παναγιά Καλανανου, ο Hood το 1960 βρήκε αρκετά πιθανά Ρωμ. όστρακα και ένα θραύσμα ενός αρχαίου αμφορέα. Το 1973 ο Yalouris εντόπισε διασκορπισμένα Ελ./Ρωμ. όστρακα, συμπεριλαμβανομένου θραύσματος μικρής κύλικας, στις πλαγιές στην περιοχή ακριβώς Ν της εκκλησίας⁴.

¹ Yalouris, 1976, 179. 1986, 145.

² Yalouris, 1976, 180. 1986, 145.

³ Πιταούλης, 1969, 108.

⁴ Yalouris, 1976, 181. 1986, 145.

1.20 Βαβύλοι - Παναγιά Κρίνα

Το χωριό Βαβύλοι βρίσκεται 9χλμ. ΝΔ της πόλης της Χίου και 4,5 χλμ. Δ από τα Ουμιανά. Περίπου 1χλμ. Δ του χωριού είναι η βυζαντινή εκκλησία της Παναγίας της Κρίνας.

Ο Hunt καταγράφει κάποια ανάγλυφα Ρωμαϊκής εποχής εντοιχισμένα στην εκκλησία. Μια πλάκα, στο Δ άκρο, είναι διακοσμημένη με βουκράνια συνδεδεμένα με γιρλάντα. Δεξιά στη θύρα υπάρχει ένα τμήμα κυματίου με ωά και λόγχες μάλλον Ρωμ. Στη ΝΑ γωνία της εκκλησίας, ψηλά, υπάρχουν δύο τμήματα με σχοινοειδή διακόσμηση ίδιας χρονολόγησης ή πιθανά βυζαντινά. Αυτά τα αρχιτεκτονικά μέλη οδήγησαν τον Hunt στην υπόθεση ότι ίσως προέρχονται από κάποιον ναό ή βωμό που βρισκόταν εκεί κοντά, ωστόσο δεν μπόρεσε να βρει κάποια ίχνη στην περιοχή¹.

Ούτε ο Yalouris κατόρθωσε να βρει ίχνη ναού ή βωμού. Μια σύντομη έρευνα στις πλαγιές προς τα Δ απέκδοσε αρκετά όστρακα και ένα πιθανό αρχαίο αναλημματικό τοίχο, αλλά καμιά χρονολόγηση δεν ήταν δυνατή².

1.21 Δαφνώνας - Βεστερχάτο

Το Βεστερχάτο είναι μια περιοχή π. 0,5χλμ. Β του χωριού Δαφνώνας. Εδώ υπάρχει μια εκκλησία της Παναγίας που περιβάλλεται από κατάλοιπα λίγων κτηρίων και όπως σημειώνει ο Forrest : ολόκληρο το σύμπλεγμα είναι πλήρες αρχαίων λίθων³. Δημοσιεύει μια Ελ. και μια Ρωμ. επιγραφή εντοιχισμένες στην εκκλησία.

Ο Ζολώτας εντοπίζει λατρεία Καβείρων κοντά στον Δαφνώνα. Σε αυτό συμβάλλουν:

Η φρατρική επιγραφή των Τοττειδών που βρέθηκε στο Στρατηγάτο, οι *Παμφυλίδαι* (τοπωνύμιο Παφυλίδα) και όλη η περιοχή, οι πηγές και τα αρχαία λείψανα, τα οποία βρίσκονται στο Βεστερχάτο και στο Στρατηγάτο.

Οι Τοττείδες φανερώνουν λατρεία του Τόττη, θεότητας Καβειρικής, φρυγικής προέλευσης. Αφού οι Τοττείδες συνδέονται αναμφίβολα με την Καβειρική λατρεία και εάν η επιγραφή των Τοττειδών ήταν κατά χώρα, ο Ζολώτας κρίνει λογική την αναζήτηση Καβειρίου κοντά στον Δαφνώνα.

Με το Καβείριο σχετίζει ο Ζολώτας και άλλη θέση κοντά στο ίδιο χωριό, η οποία ονομάζεται *Επτά*. Οι *Επτά* είναι τόπος με πηγές πριν από το Καναβουτσάτο και ερμηνεύεται από τον λαό ως επτά δαίμονες, ενώ σύμφωνα με άλλη ερμηνεία εξαιτίας επτά πύργων, των οποίων τα ερείπια βρίσκονται εκεί⁴.

Το 1972 ο Yalouris επισκέφθηκε το Βεστερχάτο και είδε αρκετούς τετράγωνους λίθους, ένα θραύσμα μικρού ιωνικού κιονοκράνου και τεμάχια αρχιτεκτονικών μελών. Οι ενδείξεις υποδηλώνουν ότι ένας Ελ/Ρωμ. ναός, ιερός χώρος ή ένα σημαντικό κτήριο υπήρχε στην περιοχή. Ωστόσο, δεν βρήκε ίχνη θεμελίων που θα μπορούσαν να σχετισθούν με τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, αλλά η αρχαία οικοδομή μπορεί να βρίσκεται κάτω από την σύγχρονη εκκλησία⁵.

¹ Hunt, 1940-5, 34.

² Yalouris, 1976, 182. Στο Yalouris, 1986, 145 σημειώνει για τη θέση Ελ./Ρωμ./Βυζ.

³ Forrest 1966, 204

⁴ Ζολώτας, 1921, 365-6.

⁵ Yalouris, 1976, 183. 1986, 145.

Οικιστική Περιοχή 2

2.1 Εμπορείος

Ο Εμπορείος βρίσκεται στις ΝΑ ακτές της Χίου και είναι το πρώτο φυσικό λιμάνι που συναντά κάποιος που εισέρχεται από Ν στο στενό μεταξύ Χίου και Μ. Ασίας. Το λιμάνι ορίζεται Ν από ένα χαμηλό λόφο και Β από τον λόφο του Προφ. Ηλία. Η περιοχή του Εμπορείου ερευνήθηκε από την Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή από το 1952 ως το 1955. Ο προϊστορικός οικισμός του Εμπορείου βρισκόταν στο λόφο Ν του λιμανιού και στους Δ πρόποδες του. Κατοικήθηκε από τη νεότερη Νεολιθική (5^η χιλιετία π.Χ.) μέχρι το τέλος της ύστερης εποχής του Χαλκού, ΥΕ ΙΙΙΓ, (12^ο αι. π.Χ.)¹. Για την θέση του Εμπορείου θα παρουσιαστούν συνοπτικά τα κατάλοιπα που χρονολογούνται στους αρχαίους ιστορικούς χρόνους ξεκινώντας από το ιερό την περιοχή του λιμανιού.

Το ιερό βρισκόταν περ. 50 μ. Δ του λιμανιού. Σύμφωνα με τα ευρήματα ο χώρος μάλλον χρησιμοποιήθηκε από τα υπομυκηναϊκά χρόνια μέχρι τον 7^ο αι. μ.Χ. και δέχτηκε πολλές μεταβολές². Ο αρχαίος ναός σωζόταν αποσπασματικά, αφού πάνω σε αυτόν και από το οικοδομικό υλικό του κτίστηκε παλαιοχριστιανική βασιλική. Στοιχεία από τα πρωϊότερα κτήρια του ιερού δεν σώζονται, αλλά εντοπίστηκαν τρεις αναλημματικοί τοίχοι που υποστήριζαν οδόστρωμα από το λιμάνι προς το ιερό και χρονολογούνται στις αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ. (περίοδος Ι)³. Στο α' τέταρτο του 7^{ου} αι. π.Χ. ο δρόμος υπερυψώθηκε και μετατράπηκε σε ανηφορική οδό (περίοδος ΙΙ). Γύρω στο 630 π.Χ. (περίοδος ΙΙΙ), με έναν νέο αναλημματικό τοίχο ανυψώθηκε το επίπεδο του χώρου και προστέθηκαν σκαλοπάτια όπου η κλίση του δρόμου ήταν απότομη. Στην περίοδο ΙV η πορεία του δρόμου διεκόπη από νέο ανάλημμα και η πρόσβαση ακολουθεί το σύγχρονο μονοπάτι. Γύρω στο 550 π.Χ. (περίοδος V) κτίστηκε αναλημματικός τοίχος από επεξεργασμένους λίθους και τοποθετημένους σε δόμους. Επεκτάθηκε ο χώρος του ιερού και οικοδομήθηκε ο πρώτος ναός των αρχαϊκών χρόνων. Ήταν κατασκευασμένος από τοπικό λίθο, όπως και ο σύγχρονος του ναός της Αθηνάς στο λόφο του Προφ. Ηλία. Έχει γίνει η υπόθεση για τον αρχαϊκό ναό ότι είχε κάτοψη κυκλική ή αψιδωτή⁴.

Στο α' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. πάνω στο πρωϊότερο κτήριο ξανακτίστηκε ο ναός. Τα θεμέλια του βρέθηκαν κατά την ανασκαφή της βασιλικής και τα αρχιτεκτονικά του μέλη είχαν χρησιμοποιηθεί στην οικοδόμηση της. Βρέθηκαν καμπύλοι λίθοι, επίκρανα παραστάδων, κυβόλιθοι, ανάγλυφα κυμάτια, ιωνικά κιονόκρανα, βάσεις κιόνων και βάση παραστάδας με μορφή ολόγλυφου λεοντοπόδαρου. Σύμφωνα με τον Boardman πρόκειται για αψιδωτό ναό με πρόστυλο από τέσσερις ιωνικούς αράβδωτους κίονες με είσοδο στα Α⁵. Σε αυτή τη φάση ανήκουν τμήματα από βωμό που συνδέεται με το ναό⁶. Η θεότητα που λατρευόταν ίσως ήταν η Άρτεμις, ο Απόλλων ή η Ήρα⁷. Τα πιο σπουδαία αφιερώματα ήταν χάλκινες ζώνες, αγγεία, κοσμήματα, ανδρικά, γυναικεία και ζωόμορφα

¹ Yalouris, 1976, 33-55. Hood, 1981. Hood, 1982. Hood, 1986, 169-180. Ντούμας, 2000, 27-45. Μερούσης, 2002, 72-81.

² Boardman, 1967, 61. Yalouris, 1976, 196. Μερούσης 2002, 195, σημ.582.

³ Boardman, 1967, 53.

⁴ ό.π., 65-7.

⁵ ό.π., 68-86.

⁶ ό.π., 78-80.

⁷ ό.π., 62-64

ειδώλια, μεταλλικοί λέβητες, μικροτεχνήματα από ελεφαντόδοντο και εισηγμένα αναθήματα όπως αντικείμενα από φαγεντιανή, αιγυπτιακοί σκαραβαίοι, αγγεία από την Εύβοια, τις Κυκλάδες και την Κόρινθο¹.

Σε σωστική ανασκαφή, στην περιοχή του ιερού, στο οικ. Ντούλη, βρέθηκε σημαντικός αριθμός από όστρακα αγγείων και ειδωλίων, χάλκινες περόνες, ζώνες, σκουλαρίκια, όπλα και αντικείμενα από ελεφαντόδοντο που είχαν αφιερωθεί στο ιερό στα αρχαϊκά χρόνια². Επίσης σε σωστική ανασκαφή ΒΔ του ιερού, στο οικ. Μπαχά, βρέθηκε τμήμα πλακόστρωτου δαπέδου και μνημειακός τοίχος των κλασικών και ελληνοιστικών χρόνων³.

Στα ρωμαϊκά χρόνια στη θέση του αρχαίου ναού κτίστηκε μια βασιλική και γύρω στον 6^ο αι. μ.Χ. τη θέση της παίρνει μια παλαιοχριστιανική βασιλική. ΝΔ της κτίζεται βαπτιστήριο με κυκλική κάτοψη και σταυρόσχημη κολυμπήθρα καθώς και συγκρότημα βοηθητικών κτηρίων. Στις αρχές του 7^{ου} αι. μ.Χ. τειχίζεται ο λόφος που πρωτοκατοικήθηκε στα προϊστορικά χρόνια και γύρω στο 670 μ.Χ. η περιοχή καταστρέφεται και ερημώνεται από τις επιδρομές των Αράβων⁴.

Ο λόφος του Προφ. Ηλία υψώνεται Β από το φυσικό λιμάνι του Εμπορείου. Ο οικισμός των πρώιμων ιστορικών χρόνων καταλαμβάνει τη δυτική πλαγιά και στην κορυφή του λόφου είναι κτισμένη η ακρόπολη του οικισμού. Εντός του περιβόλου της ακρόπολης ήταν κτισμένο ένα μέγαρο και ο ναός της Αθηνάς. Από την κορυφή του λόφου υπάρχει δυνατότητα ελέγχου της κοιλάδας και των υψωμάτων που εκτείνονται Δ, της παραλίας της Κώμης, του λιμανιού του Εμπορείου και της θάλασσας.

Η πρόσβαση στην ακρόπολη γινόταν μέσω ενός δρόμου που τη συνέδεε με την κοιλάδα και το λιμάνι. Η πορεία του δρόμου που ακολουθεί το ανάγλυφο του λόφου έχει αναγνωριστεί σε μηκ. 500μ. και το πλ. του είναι περ. 2μ. Για την κατασκευή του δρόμου η επιφάνεια του βράχου εξομαλύνθηκε, απομακρύνθηκαν φυσικοί όγκοι, γεμίστηκαν με χώμα και πέτρες οι ρωγμές του βράχου και όπου ήταν απαραίτητο κτίστηκαν άνδηρα για να τον συγκρατήσουν. Ο δρόμος είναι πιθανό να ακολούθησε χωροταξικό σχεδιασμό, καθώς πάνω από το Α μέτωπο του δεν κτίστηκαν οικήματα και φαίνεται ότι χώριζε την ευρύτερη περιοχή της ακρόπολης από τον οικισμό που απλωνόταν κάτω από το δυτικό μέτωπο του. Ένας δεύτερος δρόμος ίσως υπήρχε στη Β πλευρά του λόφου, στο ΒΑ άκρο του τείχους της ακρόπολης, συνδέοντας τη κορυφή με την περιοχή της Κώμης⁵.

Το τείχος που συγκροτούσε την ακρόπολη ήταν κατασκευασμένο από ακανόνιστες πέτρες μικρού και μεσαίου μεγέθους από τον ίδιο τον λόφο. Το μηκ. του ήταν 800μ. και περιέβαλλε μια έκταση 24 στρεμμάτων. Το πλ. του ήταν 2μ. και το ύψος του δεν ξεπερνούσε τα 2μ. Το χαμηλό ύψος και η αμελής τοιχοποιία υποδηλώνουν, κατά τον Boardman, ότι το τείχος δεν είχε χαρακτήρα αμυντικό αλλά μάλλον αποτρεπτικό. Δεν βρέθηκε κεραμική μέσα ή δίπλα στο τείχος αλλά πιθανά χρονολογείται από την πρωιμότερη περίοδο λατρείας στα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ. Στη ΝΔ πλευρά του τείχους

¹ ό.π., 214 κ.ε.

² Ζαχαρού-Λουτράρη, κ.ά., 1984, 116. Αχειλαρά, 1985, 77.

³ Αχειλαρά, 1985, 77,80. Αρχοντίδου, 1991α, 73.

⁴ Ballance, κ.ά., 1989.

⁵ Μερούσης, 2002, 167-8.

υπήρχε μια διαμορφωμένη είσοδος σχηματίζοντας ένα διάδρομο που οδηγούσε στο εσωτερικό της ακρόπολης¹.

Β της εισόδου, στο Δ τμήμα της ακρόπολης ήταν κτισμένο το μέγαρο, ένα ορθογώνιο κτήριο, με προσανατολισμό Ν – Β, και διαστάσεις 18,25μ. X 6,4μ. (Β), 6,85μ. (Ν). Η είσοδος ήταν στα Ν μέσω ενός μικρού πρόστυλου με δύο κίονες εν παραστάσει από τους οποίους διατηρείται μία λίθινη βάση. Οι κίονες πρέπει να ήταν ξύλινοι. Η θύρα εισόδου στην κυρίως αίθουσα ήταν ελαφρά έκκεντρη. Τα εσωτερικά στηρίγματα στην αίθουσα ήταν 3 κίονες σχεδόν σε ευθεία, κατά μήκος του άξονα. Μία λίθινη βάση σωζόταν *in situ*: υπήρχε λάξευση για μια δεύτερη και χώρος για την τρίτη. Η στέγη ήταν μάλλον από πατημένο χώμα και επίπεδη, ίσως με κλίση προς μία κατεύθυνση. Οι λίθοι θεμελίωσης είναι αρκετά μεγάλοι και ο βράχος είχε λαξευθεί για να δεχθεί τα θεμέλια του Α τοίχου. Τίποτα σημαντικό δεν ανακαλύφθηκε στις ανασκαφές του δαπέδου του κτηρίου το οποίο φαίνεται ότι ήταν διαταραγμένο. Εξαιτίας της σύνδεσης του Δ τοίχου του με το τείχος της ακρόπολης, το μέγαρο χρονολογείται γύρω στο τέλος του 8ου αι. π.Χ. Λίγα όστρακα αμφορέων του 6^{ου} και του 4^{ου} αι. π.Χ υποδηλώνουν ότι το μέγαρο χρησιμοποιήθηκε για τη φύλαξη των απαρχών που προσφέρονταν στην Αθηνά².

Ο Ναός της Αθηνάς έχει οικοδομηθεί στο Ν τμήμα της ακρόπολης. Αν και ο ναός δεν οικοδομήθηκε πριν από το β' μισό του 6ου αι. π.Χ., με βάση τα αναθήματα, κυρίως όστρακα αγγείων, η λειτουργία του χώρου άρχισε στα τέλη του 8ου αι. π.Χ. Μέσα στο σηκό υπάρχουν τα κατάλοιπα ενός βωμού (βωμός Α) του οποίου οι τέσσερις πλευρές είναι διαφορετικού μήκους. Η δομή του υποδηλώνει χρονολόγηση στο τελευταίο τέταρτο του 7ου αι. π.Χ. και διάφορα όστρακα κεραμικής που βρέθηκαν στο γέμισμα του βωμού (περιλαμβάνονται και πρώιμες χιακές κύλικες από το τελευταίο τέταρτο του 7^{ου} αι. π.Χ.) ενισχύουν την παραπάνω χρονολόγηση. Στην ίδια εποχή ανήκει τμήμα αναλημματικού τοίχου, Δ του βωμού και φαίνεται πιθανό ότι υπήρχε κάποιο λατρευτικό κτήριο πρωιμότερο του ναού του 6^{ου} αι. π.Χ.³

Ο ορθογώνιος ναός του 6ου αι. έχει διαστάσεις 10,13μ. x 6,23μ., με ένα σχεδόν τετράγωνο σηκό και πρόναο. Κάποιοι που εισερχόταν από τα Α διαμέσου του μικρού προνάου μέσα στο σηκό, αντίκρυζε τον παλαιό Βωμό Α, στα αριστερά του οποίου βρίσκονταν τα κατάλοιπα της βάσης του λατρευτικού αγάλματος. Οι τοίχοι αποτελούνται από καλά επεξεργασμένο τοπικό λίθο με επιμελημένη τοιχοποιία. Το ύψος του ναού υπολογίζεται από τα κατάλοιπα του Β τοίχου περίπου στα 2,85μ.⁴ Τίποτα δεν σώζεται από το κατώφλι της θύρας της εισόδου στο ναό. Μια βαθμίδα σώζεται πριν από την εσωτερική είσοδο προς τον σηκό, αλλά χρονολογείται από τον 4ο αι. π.Χ. Το δάπεδο είναι ο φυσικός βράχος που λαξεύτηκε και εξομαλύνθηκε, ενώ φυσικές ρωγμές γέμισαν με χώμα και μικρές πέτρες⁵. Ο Boardman υποθέτει ότι 4 ξύλινοι κίονες, αν και δεν στέκονταν σε μια συμμετρική διάταξη, υποστήριζαν μια επίπεδη ξύλινη στέγη που τη στεγανοποιούσε υποκίτρινο πηλώδες χώμα⁶. Σχεδόν 2,75μ. Β του ναού ανακαλύφθηκε ο

¹ Boardman 1967, 4-5. Yalouris 1976, 187.

² Boardman 1967, 31-4. Yalouris 1976, 192-3. Μερούσης 2002, 169-171.

³ Boardman 1967, 7. Yalouris 1976, 188. Μερούσης 2002, 171.

⁴ Boardman 1967, 15.

⁵ ό.π., 10.

⁶ ό.π., 15

ορθογώνιος βωμός Β (2,5μ. X 7μ.) και μάλλον χρονολογείται την ίδια περίοδο με τον ναό του 6^{ου} αι. π.Χ.¹

Ο ναός είναι μικρός και απλά σχεδιασμένος, χωρίς καμιά προσπάθεια να αποδοθούν κάποιες σταθερές μέτρησης και αναλογίας. Ευρήματα από το πρωιμότερο στρώμα του δαπέδου του ναού βοηθούν στην χρονολόγηση της κατασκευής. Διάφορες χιακές κύλικες (κάποιες των κομαστών), ένα σύνολο 9 προτομών γρυπών και ένα θραύσμα χιακού μελανόμορφου κανθάρου χρονολογούν την κατασκευή του ναού στο β' μισό του 6ου αι. π.Χ.²

Κατά το γ' ή δ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ., διενεργήθηκε μια σημαντική ανοικοδόμηση του ναού³. Το κτήριο απέκτησε μια νέα στέγη με μόνο ένα στήριγμα και εικάζεται ότι η στέγη ίσως είχε κλίση και καλύφθηκε από κεραμίδες, όπως υποδηλώνουν αρκετά τμήματα κεραμίδων στο επιφανειακό στρώμα του δαπέδου, του οποίου το επίπεδο υψώθηκε κατά 0,2μ. Ο βωμός Α διευρύνθηκε ίσως για να γίνει πιο ευρύχωρος για τη λειτουργία του ως μια τράπεζα προσφορών. Φαίνεται ότι ο βωμός Β εγκαταλείφθηκε και ένας νέος και μικρότερος βωμός Γ (3,1μ X 1,22μ.) κτίστηκε ακριβώς Α από την είσοδο αλλά όχι παράλληλα στον ναό. Η χρονολόγηση αυτής της ανακατασκευής διευκολύνθηκε από την ανακάλυψη τμημάτων αμφορέων που βρέθηκαν κάτω από τον τοίχο Β του βωμού Α και χρονολογούνται πριν από το γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

Στο ναό λατρευόταν η θεά Αθηνά. Σ' ένα όστρακο⁴ που βρέθηκε κοντά στο βωμό Α ήταν χαραγμένη η επιγραφή ΑΘΗΝΑΗ και σ' ένα άλλο όστρακο⁵ σώζεται παράσταση όρθιας ένοπλης γυναικείας μορφής και προφανώς πρόκειται για την Αθηνά.

Στη Δ πλαγιά του λόφου κάτω από την ακρόπολη απλωνόταν ο οικισμός που ιδρύθηκε στα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ. και εγκαταλείφθηκε στα τέλη του 7 ου αι. π.Χ.⁶. Ανασκάφηκαν πάνω από 50 σπίτια και οι ανασκαφείς πιστεύουν ότι ερευνήθηκαν περισσότερα από τα μισά κτήρια. Ο Boardman υπολογίζει τον πληθυσμό σε 500 περίπου ανθρώπους, αν όμως τα 50 ερευνηθέντα σπίτια αποτελούν ένα μέρος του οικισμού τότε είναι δυνατή η υπόθεση ότι ο Εμπορείος είχε αρκετά μεγαλύτερο πληθυσμό, ίσως 700 ή και περισσότερα άτομα⁷. Η πόλη διασχιζόταν από τουλάχιστον 4 μικρούς δρόμους ή ατραπούς, που εμφανίζονται να ακολουθούν τις ισοϋψείς καμπύλες του λόφου. Τα περισσότερα σπίτια είναι κτισμένα κατά μήκος των ατραπών με τα αναλήμματα τους να καθορίζουν τα όρια κάθε οικιστικής μονάδας. Ν της πόλης κοντά στο ρέμα βρισκόταν η πιο σημαντική πηγή νερού του οικισμού. Πρόκειται για ένα πηγάδι από ξερολιθιά, διαστ. 2,87 X 1,07μ., και βάθους τουλάχιστον 7,2μ. Στην επίχωση του βρέθηκε κεραμεική του 7^{ου} αι. π.Χ. που υποδηλώνει ότι ήταν σύγχρονο με τον οικισμό στο λόφο.

Ο Boardman έχει χωρίσει τις οικίες σε δύο κύριες κατηγορίες: “μεγαροειδείς” (megaron-houses) και “οικίες με θρανία” (bench-houses). Όλες οι μεγαροειδείς φαίνεται: α) να κοιτάζουν προς Ν, β) να έχουν προς τα Ν πρόστυλο με δύο κίονες για στήριγμα και γ) να έχουν ένα κύριο δωμάτιο, συνήθως τετράγωνο.

¹ ό.π., 16-7

² ό.π., 17-8. Yalouris 1976, 191.

³ Boardman 1967, 19-22.

⁴ ό.π., 23, πιν. 98, 622.

⁵ ό.π., 23, πιν. 60, 785.

⁶ Boardman 1967, 34-51. Yalouris 1976, 193-6. Μερούσης 2002, 175-9.

⁷ Μερούσης 2002, 176.

Η διάταξη των εσωτερικών κίωνων είναι σαφής μόνο στο μέγαρο της ακρόπολης και στο Κάτω Μέγαρο (δύο κίονες κατά μήκος του άξονα). Είναι πιθανό η Οικία I, μικρότερη από τα παραπάνω, να είχε μόνο ένα κεντρικό κίονα στήριξης. Η λιθοδομία στα «μεγαροειδή» ήταν γενικά αρκετά καλή και δεν εμφανίζεται λάσπη να έχει χρησιμοποιηθεί στην τοιχοδομία. Η μέθοδος κατασκευής της στέγης είναι ασαφής, αλλά δεν βρέθηκαν κεραμίδες και τα στρώματα χώματος που βρέθηκαν πάνω στα δάπεδα υποδηλώνουν χωμάτινες στέγες. Μια εστία από λίθους τοποθετημένους στη σειρά βρέθηκε στο κέντρο του Κάτω Μεγάρου.

Οι οικίες με θρανίο, με καλύτερο παράδειγμα την Οικία A¹, ήταν πολύ πιο απλά κατασκευασμένες από τις μεγαρόσχημες. Το γενικό σχέδιο ήταν τετράγωνο και μπορεί να είχαν ένα μέχρι τέσσερα στηρίγματα, συνήθως τοποθετημένα με ένα ακανόνιστο τρόπο. Οι στέγες, όπως στις μεγαρόσχημες, ήταν από χώμα και δεν υπήρχαν πρόστυλα. Η είσοδος μπορεί να ήταν από Β ή Ν. Οι τοίχοι είναι λίθινοι, αλλά μόνο η τοιχοδομία της Οικίας Α που εφάπτεται με το Κάτω Μέγαρο, σχηματίζοντας ένα ενδιαφέρον συγκρότημα, είναι τόσο καλή όσο αυτή των μεγάρων. Λίθινα θρανία (Οικίες Α, Ε και C) είναι κτισμένα στον πίσω τοίχο και φαίνεται να είναι χαρακτηριστικό όλων αυτών των φτωχότερων κατοικιών. Ήταν μάλλον εξέδρες ύπνου όμοιες με τα πατάρια που βρίσκονται ακόμα και σήμερα σε πολλά ελληνικά αγροτόσπιτα. Υπολείμματα μικρών λίθινων εστιών, τοποθετημένες στις γωνίες βρέθηκαν στις Οικίες V και C. Η πλειονότητα των οικιών είχε τα λίθινα κατώφλια in situ.

Φαίνεται ότι η πόλη εγκαταλείφθηκε ειρηνικά, οι κάτοικοι δεν βιάστηκαν να φύγουν. Πολύ λίγα τέχνηρα κάποιας αξίας βρέθηκαν και εκείνα τα τμήματα κεραμεικής που ανακαλύφθηκαν φαίνεται ότι είχαν απορριφθεί. Κανένα εύρημα κεραμεικής από τα δάπεδα των οικιών δεν ήταν υστερότερο από τον 7ο αι. π.Χ., δείχνοντας ότι η κατοίκηση σταμάτησε στο τέλος του αιώνα. Τα χαρακτηριστικά σχήματα ήταν κρατήρες και όστρακα από πρώιμες κύλικες. Υπήρχαν επίσης χονδροειδείς μόνωτες χύτρες όπως αυτές στις πρώιμες αποθέσεις στο Ναό της Αθηνάς στην κορυφή του λόφου. Τα μόνα άλλα αντικείμενα ήταν σφονδύλια από την Οικία I, όμοια των οποίων βρέθηκαν και στο Ναό της Αθηνάς. Σε αυτήν την οικία βρέθηκε κλασική κεραμική (τμήμα μελαμβαφούς κυπέλου) και στο επιφανειακό στρώμα ένα τμήμα σιδηρού πέλεκυ. Αυτά μπορεί να υποδεικνύουν ότι η οικία ξανακατοικήθηκε κατά τους κλασικούς χρόνους, ίσως από έναν ξυλοκόπο².

Οι οικίες εγκαταλείφθηκαν στο τέλος του 7ου αι. π.Χ. Ωστόσο στην Οικία Α βρέθηκε μεταξύ των επιφανειακών λίθων ένα πόδι αμφορέα του 6ου αι. π.Χ.³ Σύμφωνα με την στρωματογραφία και την αρχιτεκτονική στο συγκρότημα του κάτω Μεγάρου και της Οικίας Α τα πρωϊμότερα σπίτια στην πόλη πρέπει να ήταν τα μεγαρόσχημα, τα οποία μπορεί να είναι σύγχρονα με την πρώιμη περίοδο του ιερού της Αθηνάς, και επομένως κτισμένα κατά τη διάρκεια του ύστερου 8ου αι. π.Χ. Ωστόσο, στην Οικία Ε, η οποία βρίσκεται ακριβώς κάτω από τον κύριο δρόμο, αλλά πολύ ψηλά ακριβώς πριν από την τελευταία στροφή προς την είσοδο της ακρόπολης, βρέθηκαν τμήματα πίθου με οριζόντιες ραβδώσεις όμοια με τύπο των ΥΕ IIIγ στρωμάτων από το λιμάνι.

¹ Boardman 1967, 40-2, εικ. 17.

² ό.π., 37-8.

³ ό.π., 43.

Αν και η πόλη στον Προφήτη Ηλία είναι μάλλον ασήμαντη από την απόψη της αρχιτεκτονικής, είναι όμως εξαιρετικά πολύτιμη και μοναδική ως μια εικόνα μιας πρώιμης κοινότητας των υστερογεωμετρικών και πρώιμων αρχαϊκών χρόνων.

2.2 Πίντακας

Ο Πίντακας είναι ένας μικρός και χαμηλός λόφος 1,5 χλμ. Β από το λιμάνι του Εμποριού. Βρίσκεται στους πρόποδες των λόφων που χωρίζουν το Πυργί από την κοιλάδα του Εμποριού, αλλά επίσης ελέγχει την πρόσβαση στην παρακείμενη κοιλάδα στα Β που οδηγεί στην Καλαμωτή. Το όνομα προέρχεται από το “πίδαξ” και μάλλον οφείλεται σε ένα πηγάδι που βρίσκεται στις Δ πλαγιές του. Σύμφωνα με τον Ζολώτα υπήρχε διάκριση σε Άνω και Κάτω Πίντακα. Η θέση είναι στον Κάτω Πίντακα, ο οποίος ονομαζόταν Καστρί, καθώς τα ορατά κατάλοιπα θεωρούνταν ερείπια φρουρίου¹.

Τα πιο εμφανή κατάλοιπα είναι οι μεγάλοι τοίχοι πολυγωνικής τοιχοδομίας στα Δ που σχηματίζουν δύο άνδηρα στην κορυφή του λόφου. Το 1954 διενεργήθηκε ανασκαφή από την Βρετανική Σχολή στο άνω και στο κάτω άνηδρο. Ο Boardman δημοσίευσε τα αποτελέσματα της ανασκαφής της θέσης και διέκρινε τρεις οικοδομικές φάσεις. Στο κάτω άνηδρο ανακαλύφθηκαν ο αναλημματικός τοίχος της 1ης φάσης, ο αναλημματικός της 2ης φάσης, μερικοί τοίχοι σπιτιών και λίθοι ελαιοτριβείου της 3ης φάσης². Στο άνω άνηδρο εντοπίστηκαν ο αναλημματικός της 1ης φάσης, τρεις τοίχοι από κτήριο (-α) της 1ης φάσης, ο αναλημματικός της 2ης φάσης και τρεις τοίχοι από κτήριο που αντικατέστησε το κτήριο της 1ης φάσης. Κάτω από το γέμισμα του αναλημματικού της 2ης φάσης και έξω από τον αναλημματικό της 1ης φάσης βρέθηκαν νομίσματα (1 αργυρό, 65 χάλκινα) του 350 π.Χ., από τα οποία ένα ήταν μια δραχμή του Μασώλλου³.

Η απουσία αρχαϊκής κεραμικής δείχνει ότι ο Πίντακας δεν κατοικήθηκε πριν τον 5ο αι. π.Χ. Στο γέμισμα του αναλημματικού τοίχου της 1ης φάσης βρέθηκαν θραύσματα χιακών αμφορέων κρασιού με διογκωμένο λαιμό. Αυτός ο τύπος χρονολογείται στα χρόνια γύρω και πριν από τα μέσα του 5ου αι. Δίπλα στα θεμέλια του κτηρίου του άνω ανδρήρου βρέθηκαν πόδια χιακών αμφορέων των τύπων του ύστερου 5ου και πρώιμου 4ου αι.

Επομένως η 1η φάση μπορεί να θεωρηθεί ως αφετηρία με την κατασκευή του πρωιμότερου ανδρήρου γύρω στο 450 π.Χ. και συνεχίζεται στον 4ο αι.

Η θέση φαίνεται ότι επιλέχθηκε για την εύκολη πρόσβαση προς τα κέντρα της ενδοχώρας, προς τη θάλασσα και προς την γύρω πλούσια αγροτική χώρα. Το κτήριο της 1ης φάσης πρέπει να θεωρηθεί ως μια αγροικία. Η διάταξη του υποδηλώνει κάτι μάλλον πιο σημαντικό από μια απομονωμένη κατοικία· ειδικά ο αναλημματικός τοίχος που ακολουθεί το περίγραμμα του λόφου υποδηλώνει ένα κτήριο κάποιου μεγέθους. Τα ευρήματα, απλές κεραμίδες στέγης του Ανατ. ελληνικού τύπου και η χονδροειδής κεραμική μαζί με θραύσματα ενός μυλόλιθου υποστηρίζουν αυτήν την ερμηνεία. Μόνο λίγη καλύτερη κεραμική αντιπροσωπεύει οικιακή κεραμική σε αντίθεση με τα αποθηκευτικά αγγεία. Μπορεί να υπήρχαν βοηθητικά κτήρια, ακόμα και σπίτια άλλων

¹ Ζολώτας, 1921, 460.

² Boardman, 1958-9, 296-7, fig. 3

³ ό.π., 297-300.

οικογενειών, διότι τα όστρακα είναι διασκορπισμένα σε όλο το μήκος του λόφου για 250 μ.

Η κατοίκηση πιθανά άρχισε μετά τα Περσικά, σε μια εποχή που η Χίος ευημερούσε ως μέλος της αθηναϊκής συμμαχίας, όταν το ζήτημα της άμυνας δεν απαιτούσε μια συγκέντρωση σε κώμες και χωριά. Στα μέσα του 5ου αι κτίστηκε η αγροικία και το άνδηρο : ίσως η έδρα μιας οικογένειας που ήλεγχε και εκμεταλλευόταν ένα σημαντικό τμήμα γης στις κοιλάδες του Εμποριού και της Καλαμωτής.

Ο θησαυρός νομισμάτων “τοποθετήθηκε” γύρω στο 350 π.Χ., αφού περιλαμβάνει μια δραχμή του Μανσώλλου. Αυτό χρονολογεί και την αρχή της κατασκευής του αναλημματικού τοίχου της 2ης φάσης.

Επειδή δεν υπάρχει καθόλου ελληνιστική κεραμική στη θέση φαίνεται απίθανο ότι συνεχίστηκε η κατοίκηση στον Πίντακα κατά τον 3ο αι. π.Χ. παρά την παρουσία ενός νομίσματος ίσως του 2ου αι. Την κατασκευή του ύστερου ανδρήρου ακολούθησε η εγκατάλειψη τη θέσης και είναι πιθανό, εξαιτίας της έλλειψης κεραμικής και αρχιτεκτονικών καταλοίπων, ότι τα κτήρια της 2ης φάσης ποτέ δεν τελείωσαν.

Στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. ένα νέο σχέδιο οικοδόμησης ξεκίνησε. Το νέο κτήριο θα ανεγειρόταν σε έναν άξονα Α-Δ και σε ένα ευρύτερο και ψηλότερο άνδηρο με ορθογώνιο περίγραμμα.

Είναι αβέβαιη η λειτουργία του κτηρίου που επρόκειτο να ανεγερθεί στο άνω άνδηρο και ο Boardman υποθέτει ότι θα ήταν μια αγροικία, όπως το προγενέστερο κτήριο, αλλά σε μεγαλύτερη κλίμακα. Ωστόσο, ο αναπροσανατολισμός και τα ορθογώνια σχέδια του ανδρήρου και των θεμελίων μπορεί, κατά τον Boardman, να υποδηλώνουν ότι η θέση επρόκειτο να φιλοξενήσει ένα ναό. Βέβαια μόνο μια υπόθεση διατυπώνει, καθώς το κτήριο φαίνεται ότι δεν τελείωσε, ή, αν πράγματι ήταν ένας ναός και τελείωσε, ποτέ δεν χρησιμοποιήθηκε, διότι δεν υπάρχει καθόλου αναθηματικό υλικό.

Η πρόωγη εγκατάλειψη της θέσης αμέσως μετά την έναρξη αυτών των νέων σχεδίων μπορεί να αποδοθεί στις ταραγμένες και ανασφαλείς συνθήκες που επικρατούσαν στη Χίο και την Ιωνία στο τέλος του 4ου αι.¹

Η ΥΡ κεραμική από το κάτω άνδηρο συνδέεται στενά με τα ευρήματα από το Εμποριό και ανήκει στον 6ο αι. μ.Χ. Οι υστερότεροι τύποι του στρώματος καταστροφής του 7ου αι. στην οχυρωμένη κώμη στο Εμποριό δεν αντιπροσωπεύονται στον Πίντακα. Ένα νόμισμα του Ιουστίνου Α΄ (518-27 μ.Χ.) που βρέθηκε στην επιφάνεια του κάτω ανδρήρου επιβεβαιώνει την χρονολόγηση της κεραμικής για τις ΥΡ κατασκευές.

Φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκαν την ίδια περίπου περίοδο με τα σπίτια στο λιμάνι στο Εμποριό στις αρχές του 7ου αι. μ.Χ.²

Η θέση του Πίντακα αναφέρεται από τον Yalouris και χαρακτηρίζεται ως αγροικία, χωρίς να γίνεται καμιά νύξη στην υποψία του Boardman περί ναού³.

2.3 Μετόχι (κοντά στον Πίντακα)

Ο λόφος Μετόχι βρίσκεται περ. 0,5 χλμ. ΒΑ του Πίντακα. Εκεί υπάρχουν κατάλοιπα μεσαιωνικών κτηρίων. Το 1954 ο Boardman αναφέρει ότι αποκαλύφθηκαν μεγάλοι

¹ ό.π., 302.

² ό.π., 303.

³ Yalouris, 1976, 201-207. 1986, 145.

τετράγωνοι ογκόλιθοι λευκού ψαμμίτη¹. Δεν βρίσκονταν *in situ* αλλά είχαν κτιστεί σε κάποια υστερότερη κατασκευή. Ήταν λίθοι θεμελίωσης, όμοιοι με εκείνους του ναού του 5ου αι. στο Εμπορείο, αλλά δεν προέρχονταν από αυτό το κτήριο. Πολλοί από τους λίθους έφεραν οπές συνδέσμων. Το μέγιστο μήκος τους ήταν 0,88μ. Φαίνεται πιθανό ότι είχαν χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή μιας μικρής εκκλησίας σε αυτή τη θέση. Αρχικά πρέπει να είχαν χρησιμοποιηθεί σε ένα κλασικό οικοδόμημα, όπως εκείνο στο Εμπορείο. Ένα θραύσμα από μια αρχαϊκή μαρμάρινη κόρη και ένα διακοσμημένο όστρακο του πρώιμου βου αι. π.Χ. οδηγούν τον Boardman στην υπόθεση ενός αρχαϊκού ή κλασικού ιερού στο Μετόχι². Επιπλέον ο Boardman αναφέρει, χωρίς να είναι ιδιαίτερα ακριβής στην περιγραφή, ότι Β από το Μετόχι, στις πλαγιές της ράχης που κατευθύνεται προς την Καλαμωτή, διασκορπισμένα όστρακα του βου αι. π.Χ. υποδηλώνουν ένα μικρό αρχαϊκό νεκροταφείο³. Πιθανά το ίδιο νεκροταφείο είχε επισημανθεί από τον Hunt, καθώς αναφέρει ότι σε ένα μέρος που ονομάζεται Μετόχι, στα δεξιά του δρόμου Καλαμωτής-Κώμης, υπάρχουν επιφανειακά πιθανά κατάλοιπα πήλινων λαρνάκων. Προσδιορίζει μάλιστα τη θέση σημειώνοντας ότι είναι ένας μικρός απομονωμένος λόφος που τώρα επιστέφεται από ένα εκκλησάκι⁴.

2.4 Σκάφη

Η Σκάφη είναι μια πολύ μικρή πεδιάδα που βρίσκεται 1χλμ. ΝΔ του Εμπορίου, πίσω από τους λόφους που διατρέχουν κατά μήκος της ακτής Ν του Εμπορίου και διασχίζεται από το Ν παρακλάδι του χειμάρου που ρέει στην κοιλάδα του Εμπορίου. Ο Yalouris αναφέρει ότι ο Hood, το 1952, εντόπισε κατάλοιπα θεμελίωσης ενός μεγάλου κτηρίου, λίγες κεραμίδες και άβαφα όστρακα. Το 1972, ο Yalouris σε μια σύντομη έρευνα βρήκε διασκορπισμένα Ελ./Ρωμ. όστρακα και γκρεμισμένο οικοδομικό υλικό που καθιστούσε δύσκολο τον καθορισμό του περιγράμματος της θεμελίωσης. Ωστόσο, ερμηνεύει τη λειτουργία του κτηρίου ως ακόμα μίας αγροικίας⁵.

2.5 Κεραθίμι

Ο Boardman πολύ σύντομα αναφέρει ότι 2χλμ. ΝΔ του Πίντακα βρίσκεται μια Ελληνιστική αγροικία στην κοιλάδα που οδηγεί στη Ν ακτή του νησιού προς τα Δώτια⁶. Ο Yalouris επισκέφθηκε τη θέση και είδε έναν μεγάλο καλοκτισμένο αναλημματικό τοίχο σπιτιού, με δυσδιάκριτα ίχνη θεμελίωσης και διασκορπισμένα Ελλ./Ρωμ. όστρακα⁷.

¹ Boardman, 1967, 86. Ο Boardman αναφέρει λανθασμένα ότι το Μετόχι βρίσκεται ΒΔ του Πίντακα, ενώ το τοποθετεί ορθά στο χάρτη στα ΒΑ του Πίντακα.

² Boardman, 1958-9, 303. Η θέση αναφέρεται από τον Yalouri στο Yalouris, 1976, 208. 1986, 145.

³ ό.π.

⁴ Hunt, 1940-5, 36.

⁵ Yalouris, 1976, 209, fig. 16. 1986, 145. Επιπλέον παραπέμπει στον Ζολώτα ότι αυτή είναι η θέση ενός ομώνυμου μικρού χωριού. Ωστόσο ο Ζολώτας (Ζολώτας, 1921, 445) αναφέρεται στη Σκάφη ως ένα από τα χωριά που απάρτιζαν το χωριό Πιτύος.

⁶ Boardman, 1958-9, 302.

⁷ Yalouris, 1976, 210. 1986, 145.

2.6 Δώτια

Η περιοχή Δώτια βρίσκεται 3χλμ. ΝΔ από το Εμποριό και 6χλμ. ΝΝΑ από το Πυργί. Πρόκειται για μια πεδιάδα, καλά προστατευμένη που περιβάλλεται από χαμηλούς λόφους.

Στο Ν άκρο της πεδιάδας ο Hood σημειώνει ίχνη μιας εκτεταμένης εγκατάστασης της Χαλκ. στον χαμηλό λόφο όπου είναι κτισμένο το κυνηγετικό περίπτερο του Γ. Χωρέμη και στην περιοχή του επίπεδου εδάφους Ν από αυτό. Η θέση σημειώθηκε από τον Χωρέμη, όταν έκτιζε το σπίτι και διαφύλαξε την κεραμική που βρέθηκε κατά την εκσκαφή των θεμελίων. Αυτή η κεραμική, αποθηκευμένη στο Λαογραφικό Μουσείο πάνω από την Βιβλιοθήκη Κοραή, είναι όλη χειροποίητη¹.

Στην ομαλή πλαγιά του βραχώδους και άγονου λόφου, π. 200μ. Δ από το σπίτι του Χωρέμη ανακαλύφθηκε τυχαία ένας λαξευτός τάφος της Πρ. Χαλκ.² Τόσο ο Hood, ο οποίος διενέργησε δοκιμαστικές τομές³, όσο και ο Yalouris, ο οποίος επισκέφθηκε τρεις φορές την θέση⁴, δεν εντόπισαν άλλους τάφους.

Στο Β άκρο της πεδιάδας σώζονται τα ερείπια ενός μεσαιωνικού πύργου⁵. Ο Hunt αναφέρει ότι σε μια απόσταση π. 100μ. από τον πύργο εντόπισε θραύσμα ραβδωτού κίονα και λίγα τμήματα κεραμίδων⁶. Ο Yalouris επισκέφθηκε τη θέση και σημείωσε μεγάλο αριθμό οστράκων, κυρίως μεσαιωνικών. Ωστόσο, κάποια από αυτά του φαίνονταν Ελλ./Ρωμ. συμπεριλαμβανομένου ενός θραύσματος μελαμβαφούς αγγείου (bowl). Θεωρεί τη θέση ως ιδανική για μια αρχαία εγκατάσταση, αλλά δεν εντόπισε οικοδομικά κατάλοιπα⁷.

Επιπλέον, ο Boardman αναφέρει πολύ σύντομα ότι μια Ελληνιστική αγροικία υπάρχει κοντά στη θάλασσα στα Δώτια⁸. Ωστόσο, ο Yalouris δεν κατόρθωσε να την εντοπίσει⁹.

2.7 Βρουλίδια

Στο άκρο της πεδιάδας στα Δώτια πάνω από τον μικρό όρμο Βρουλίδια στη Ν Χίο ένας θαλαμωτός τάφος κτισμένος από τετράγωνους λίθους είχε εντοπιστεί από τον Φίλιππο Αργέντη πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο Hunt εξαιτίας της ομοιότητας με τους μινωϊκούς τάφους στα Ισόπατα κοντά στην Κνωσό υπέθεσε ότι μπορεί να είχε κατασκευαστεί κατά την Χαλκοκρατία ως τόπος ανάπαυσης ενός Κρήτα καπετάνιου¹⁰.

Ωστόσο, το 1951, ο Hood διενέργησε καθαρισμό του εδάφους πάνω από την κορυφή του τάφου, το οποίο χρονολογείται κατά την Ρωμαϊκή περίοδο¹¹.

¹ Hood, 1981, 4 :Επιπλέον, δύο λίθινες λαβές προέρχονται από την εγκατάσταση.

² Hunt, 1940-5, 38.

³ Hood, 1981, 5.

⁴ Yalouris, 1976, 211.

⁵ Smith, 1962, 118, pl. 223.

⁶ Hunt, 1940-5, 38.

⁷ Yalouris, 1976, 212.

⁸ Boardman, 1958-9, 302.

⁹ Yalouris, 1976, 212.

¹⁰ Hunt, 1940-5, 38-9.

¹¹ Hood, 1981, 1.

2.8 Έρινα

Η περιοχή Έρινα βρίσκεται 1,6χλμ. ΝΔ της Καλαμωτής και 2,2χλμ. ΒΑ του Πίντακα. Η θέση προσδιορίζεται από τρεις μικρές εκκλησίες που είναι όλες αφιερωμένες στην Παναγία. Το 1955 ο Hood εντόπισε ίχνη εγκατάστασης της Πρ. Χαλκ. σε ένα λόφο με επίπεδη κορυφή στο μέσο της κοιλάδας Β της εκκλησίας της Παναγίας (η πιο βόρεια από τις τρεις στην περιοχή) η οποία έχει εντοιχισμένους αρχαίους λίθους και αρχιτεκτονικά μέλη¹. Ο λόφος, ο κεντρικός από τρεις λόφους σε μια ράχη με κατεύθυνση Β-Ν, επιβλέπει το μονοπάτι από Καλαμωτή προς Κώμη στην ακτή και έχει καλή θέα προς τα Ν προς τη θάλασσα.

Η εγκατάσταση της Πρ. Χαλκ. μπορεί να ήταν εκτεταμένη σύμφωνα με τους διασκορπισμένους λίθους από τους τοίχους των σπιτιών· αλλά η θέση είναι πολύ διαβρωμένη και ενώ ένας αριθμός οστράκων ανήκει στην περίοδο της Πρ. Χαλκ., υπάρχουν ίχνη πολύ υστερότερα, ελληνο-ρωμαϊκής ή μεσαιωνικής εγκατάστασης².

Το 1972, ο Yalouris επισκέφτηκε τη θέση, επιβεβαιώνει τον Hood, καθώς εντόπισε άφθονα όστρακα, από τα οποία κάποια θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στην Πρ. Χαλκ. και πολλά άλλα στην Κλ., Ελλ./Ρωμ. και υστερότερες περιόδους. Επιπλέον, εντόπισε αρκετά πιθανά αναλήμματα αρχαίων οικιών και τα κατάλοιπα ενός τουλάχιστον αρχαίου κτηρίου με διασκορπισμένα γύρω του τμήματα κεραμίδων και Κλ./Ελλ. όστρακα³.

Στην άλλη πλευρά του δρόμου, ΝΑ της παραπάνω εκκλησίας, υπάρχει μια άλλη εκκλησία της Παναγίας. Η κόγχη πάνω από τη θύρα πλαισιώνεται από δύο μικρά ιωνικά κιονόκρανα. Αυτά χρονολογούνται μάλλον στην Πρ. Ρωμ. περίοδο από τον Boardman, ο οποίος υποθέτει ότι μπορεί να προέρχονται από τον Εμποριό⁴.

Στα Α αυτής της εκκλησίας υπάρχει ένας μικρότερος λόφος, στου οποίου της πλαγιές είδε ο Boardman διασκορπισμένα όστρακα του 6ου αι. π.Χ., τα οποία ίσως υποδεικνύουν ένα Αρχ. νεκροταφείο (βλ. Μετόχι)⁵. Ο Yalouris εντόπισε Ελλ. και Υστ. Ρωμ. όστρακα σε αυτήν την περιοχή⁶.

2.9 Κώμη

Το 1954 ερευνήθηκε υποβρύχια η περιοχή ΒΑ του Εμποριού προς την Κώμη και την Καλαμωτή. Το μόνο σημαντικό εύρημα ήταν κάτω από τους βραχώδεις απόκρημνους βράχους Ν της Κώμης και σχεδόν ένα χλμ. Β του Εμποριού, όπου μια χαμηλή προεξοχή βράχου προβάλλει 70 μ. προς τη θάλασσα. Κοντά στην ακτή περίπου 30μ. από αυτόν τον πρόβολο ανάμεσα σε μεγάλες κροκάλες, σε έναν βραχώδη βυθό βάθους μεταξύ 2 και 3 μ., υπήρχε μια μικρή αλλά πυκνή απόθεση αμφορέων και οστράκων καλυμμένων με ένα στρώμα που σχηματίστηκε από θαλάσσιους μικροοργανισμούς. Κάποιοι αμφορείς ήταν σχεδόν ακέραιοι. Η Grace επισκέφτηκε τη θέση και την ερεύνησε υποβρύχια· ταύτισε

¹ Boardman, 1967, 86.

² Hood, 1981, 2, pl.1a.

³ Yalouris, 1976, 239-240. 1986, 150.

⁴ Boardman, ό.π.

⁵ ό.π.

⁶ Yalouris, ό.π.

αυτούς τους αμφορείς ως Αττικούς του ύστερου 5ου ή πρώιμου 4ου αι. π.Χ. (φωτ. 17α). Λίγα μέτρα προς Β και σχεδόν παρακείμενα με αυτά τα αγγεία, υπήρχε μια μεγάλη μάζα σωλήνων αποχέτευσης και κεραμίδων μαζί με λίγα όστρακα αμφορέων υστερότερου τύπου. Οι δύο ομάδες βρίσκονται σε μια περιοχή 21×11μ. Μικρότερα θραύσματα ήταν διασκορπισμένα σε μια ευρεία περιοχή προς τα Β και προς τη θάλασσα. Δύο λαιμοί ρωμαϊκών αμφορέων βρέθηκαν 15 μ. προς τη θάλασσα και δύο λαιμοί αμφορέων του 3ου αι. μ.Χ. ή υστερότερα, 80 και 120 μ. προς τα Β. Δεν ανακαλύφθηκε καθόλου ξυλεία ή άλλο τμήμα πλοίου στο οποίο αυτοί οι αμφορείς μπορεί να είχαν μεταφερθεί. Είναι σαφές ότι οι αμφορείς αποτελούσαν τα φορτία δύο τουλάχιστον πλοίων που ναυάγισαν στο ίδιο επικίνδυνο ακρωτήριο, το ένα κατά τον 5ο-4ο αι. π.Χ., το άλλο υστερότερα¹.

Το 1984 και 1985 διενεργήθηκαν ανασκαφές για πρώτη φορά στην Κώμη στο οικόπεδο Ν. Χα(τ)ζίρη. Αποκαλύφθηκε τμήμα οικίας ή εργαστηρίου κατασκευής μεγάλων, μεταφορικών αμφορέων που εκτείνεται και κάτω από τις διπλανές ιδιοκτησίες. Ακέραιος πλήντος αγωγός διέσχισε λοξά το οικόπεδο με κατεύθυνση ΝΑ-ΒΔ και χανόταν στα διπλανά χωράφια. Βρέθηκαν τρία πολύ φθαρμένα χάλκινα νομίσματα και πολλά όστρακα αγγείων. Οι αρχαιότητες χρονολογούνται στα Ρωμ. χρόνια².

Στην περιοχή Αγ. Νικολάου Κώμης (οικ. Σπ. Κοντομίχαλου) ερευνήθηκαν τρία δωμάτια κτηρίου και τα ευρήματα ήταν κυρίως κεραμίδες στέγης³.

2.10 Αρμόλια

Το χωριό συναντάται στον κεντρικό δρόμο από Χίο προς Πυργί. Βρίσκεται στην κορυφή μιας μεγάλης εύφορης πεδιάδας που εκτείνεται προς τα Ν προς την παραλία της Κώμης. Το 1953, ο Κοντολέων διαπίστωσε τη σημασία περιοχής κοντά στο χωριό εξαιτίας του πλήθους μελαμβαφών οστράκων, αλλά δεν ήταν δυνατή η διενέργεια ανασκαφής⁴. Το 1955, ο Hood επισκέφτηκε την περιοχή ακριβώς Ν του χωριού, στην περιοχή μεταξύ των δρόμων προς Καλαμωτή και Πυργί, π. 100μ. ΝΑ της μικρής εκκλησίας της Αγ. Μαρίας, η οποία κρύβεται από μαστιχόδεντρα και ελαιόδεντρα στους Α πρόποδες ενός λόφου με έναν κατεστραμμένο ανεμόμυλο, όπου βρήκε ένα μεμονωμένο χείλος σκύφου του τύπου Τροία IV-VI, ένα Κλασικό μελαμβαφές όστρακο και ένα τμήμα κεραμίδας με επίχρισμα⁵.

Επιπλέον, ο Yalouris, ο οποίος είχε πρόσβαση στις σημειώσεις του Hood, προσθέτει και άλλα δεδομένα τα οποία επιβεβαιώνονται από την προσωπική του έρευνα στην περιοχή. Αναφέρει ότι αρχαίοι λαξευμένοι λίθοι από γκρίζο μάρμαρο, αρχιτεκτονικά μέλη και τμήματα αράβδωτων κιόνων είναι εντοιχισμένα σε μικρές εκκλησίες που βρίσκονται Δ και Ν του χωριού. Στον χαμηλό, ευρύ και έντονα καλλιεργημένο λόφο της Αγ. Μαρίας εντόπισε άφθονα όστρακα, από τα οποία τα περισσότερα είναι μεσαιωνικά, άλλα βρήκε λίγα τμήματα Κλασικής μελαμβαφούς κεραμικής και τμήμα από Ελλ./Ρωμ. πινάκιο. Προσθέτει μάλιστα ότι ο Hood εντόπισε αρκετά Κλ. όστρακα και ένα υφαντικό

¹ Hood, Boardman, 1955, 33. Garnett, Boardman, 1961, 103-4, fig. 3, pl. 17a.

² Ζαχαρού-Λουτράρη, κ.ά., 1984, 116-117. Αχειλαρά, 1985, 73.

³ Αρχοντίδου, 1993, 408.

⁴ Κοντολέων, 1954, 339.

⁵ Hood, 1981, 3-4.

βάρος Δ της εκκλησίας. Αντίθετα ο Yalouris δεν βρήκε κανένα όστρακο που θα μπορούσε να χρονολογηθεί στην περίοδο της Χαλκ.

Σε έναν άλλο λόφο π. 250μ. ΒΑ από το λόφο της Αγ. Μαρίνας υπάρχουν άφθονα όστρακα, κεραμίδες και οικοδομικό υλικό. Εκεί ο Yalouris αναφέρει ότι ο Hood είχε βρει ένα πόδι από αμφορέα του 5ου αι. π.Χ. Ο ίδιος είδε κάποια λιγιστά ίχνη θεμελιώσεων που μπορεί να ανήκουν σε μια αρχαία αγροικία. Γενικά, η περιοχή γύρω από τους δύο λόφους έχει πολλά διασκορπισμένα όστρακα και άλλα ευρήματα που μπορούν να χρονολογηθούν από την Κλασική περίοδο και μετά, αλλά η περιοχή είναι τόσο διαταραγμένη από τη συνεχή καλλιέργεια και την οικοδόμηση και ανοικοδόμηση, ώστε είναι δύσκολο να εκτιμηθεί η λειτουργία της θέσης¹. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Yalouris στην διδ. διατριβή του, το 1976, σημειώνει για τη θέση διασκορπισμένα ευρήματα και πιθανή αγροικία, ενώ το 1986, στην ανακοίνωση του στο συνέδριο, σημειώνει πιθανή αγροικία ή οικισμό².

2.11 Πετρίτσι

Η θέση έχει εντοπιστεί από τον Yalouris και τοποθετείται 3χλμ. ΒΔ από το χωριό Αρμόλια, 2χλμ. από το μεσαιωνικό κάστρο, στο δρόμο προς το χωριό Βέσσα. Στη Δ πλευρά του δρόμου, στις πλαγιές της Δ όχθης του χειμάρρου³, ο Yalouris είδε κατάλοιπα αρχαίων τοίχων και σποραδικά θραύσματα άβαφης, φθαρμένης κεραμεικής. Επιπλέον, προς τα ΝΔ εντόπισε κάποια δυσδιάκριτα ίχνη θεμελίων ενός πιθανού αρχαίου κτηρίου και λίγα Ελλ./Ρωμ. όστρακα, στα οποία περιλαμβάνεται τμήμα φιάλης με κοκκινωπό-καφέ βερνίκι. Παρόλα αυτά, ο Yalouris είναι διστακτικός για την λειτουργία της θέσης, αλλά υποθέτει ότι μπορεί να πρόκειται για μια αγροικία⁴.

2.12 Άνυδρος

Ο Ζολώτας αναφέρει ότι στην Άνυδρο της Βέσσας, στην άκρη της Α κοιλάδας υπάρχουν ερείπια από τετράγωνους λίθους, τρεις τετράγωνες στήλες, λίθοι ελαιοτριβείου, ίχνη πολλών οικιών, πηγαδιού, παλαιού δρόμου και περιβόλου⁵.

Ο Hunt οδηγήθηκε από τον Γ. Κυριακώδη, κάτοικο από το Μυρμήγκι, στη πολύ απόμερη και έρημη θέση, την οποία προσδιορίζει μεταξύ των βουνών Λυκούρι και Πρινιά. Εκεί ο ερευνητής είδε ένα τμήμα αδρά επεξεργασμένου κίονα και διασκορπισμένους λίθους σε μια ευρεία περιοχή, από τους οποίους μόνο δύο ήταν κάθετα τοποθετημένοι. Οι λίθοι είναι μεγάλοι και οι διαστάσεις του μεγαλύτερου είναι 0,5μ.×0,4μ.×1μ. Ο Hunt βρήκε μόνο δύο όστρακα αμφίβολης χρονολόγησης. Ωστόσο, ο Κυριακώδης του ανέφερε ότι είχε βρει αρκετά γραπτά όστρακα, τα οποία, σύμφωνα με την περιγραφή και τα σχέδια του, έπεισαν τον Hunt για την αρχαιότητα τους. Επιπλέον, ο Hunt επισημαίνει ότι στο Μουσείο υπάρχει μια πήλινη πλάκα που προέρχεται από τη θέση. Η πλάκα έχει διαστάσεις 0,66μ.×0,33μ.×0,02μ.· έχει υψωμένο χείλος στις τρεις

¹ Yalouris, 1976, 236-238, χρτ. 18.

² Yalouris, 1986, 150.

³ Ο Yalouris ονομάζει τον χειμάρρο Κακορύακα και ότι εκβάλλει στην περιοχή της Κώμης, ωστόσο σύμφωνα με τον χρτ. της Γ.Υ.Σ. μάλλον πρόκειται για τον Βαθύ Ποταμό.

⁴ Yalouris, 1976, 234. 1986, 150.

⁵ Ζολώτας, 1921, 428.

πλευρές και προβάλλει μια μαρκίζα, ενώ στην άλλη όψη δύο στενές λωρίδες υψώνονται ελαφρώς από την υπόλοιπη επιφάνεια. Ωστόσο, δηλώνει ότι δεν μπορεί να προσδιορίσει τη χρήση της πλάκας, καθώς, αν και η μαρκίζα υποδηλώνει κεραμίδα, είναι πολύ μεγάλη¹.

2.13 Αγ. Γεώργιος (Συκούσης)

Η θέση βρίσκεται 3,2χλμ. ΝΔ του χωριού Αγ. Γεώργιος, σε έναν χαμηλό λόφο π. 400μ. Β του δρόμου από Αγ. Γεώργιο προς Βέσσα. Από τον Υαλουρί αναφέρεται ότι, το 1960, ο Hood εντόπισε ίχνη δύο ή τριών κτηρίων, διασκορπισμένα όστρακα Κλ. κεραμεικής (συμπεριλαμβανομένου ενός μελαμβαφούς) και κεραμίδες, μερικές από τις οποίες φέρουν σημάδια κάυσης. Το 1961, ο Boardman, εντόπισε Κλ. κεραμίδες (κάποιες είχαν εξυαλωθεί) και ένα τμήμα από πόδι Ελλ. αμφορέα. Το 1973, ο Yalouris είδε διασκορπισμένα όστρακα Κλ./Ελλ. κεραμεικής τόσο στις πλαγιές όσο και στην κορυφή του λόφου. Σχετικά με τα οικοδομικά κατάλοιπα, ο Yalouris αναφέρει ότι το πιο δυτικό άνηδρο ήταν σχεδόν τετράγωνο και έφερε λίγα ίχνη ενός αρχαίου τοίχου. Ωστόσο υπάρχουν ενδείξεις υστερότερου κτηρίου, ίσως μεσαιωνικού, που καθιστούν δύσκολο τον καθορισμό των αρχαίων περιγραμμάτων. Ακριβώς Α είναι πιο εμφανή τα θεμέλια ενός επιμήκη ορθογώνιου κτηρίου με δύο ή τρεις χώρους και διαστάσεις 16μ.×42μ. 30μ. πιο Α είναι το τρίτο κτήριο (βοηθητικό;), όπου υπάρχουν λίγα ίχνη περισσότερων θεμελίων, αλλά η μεσαιωνική κεραμεική γύρω από αυτό υποδηλώνει υστερότερο οικοδόμημα. Σύμφωνα με τις παραπάνω ενδείξεις ο Yalouris υποστηρίζει ότι πρόκειται για μια Κλ./Ελλ. αγροικία².

Ο γιατρός Πιταούλης αναφέρει ότι στο χωριό, χωρίς ακριβή προσδιορισμό της θέσης, έχουν βρεθεί τάφοι διαφόρων περιόδων που περιείχαν χάλκινα και αργυρά χιακά νομίσματα³.

2.14 Θολοποτάμι

Ν από το χωριό Θολοποτάμι βρέθηκε η ενεπίγραφη χιακή κύρβις⁴ με τη ρήτρα της Χίου γραμμένη βουστροφηδόν που χρονολογείται στις αρχές του 6ου αι. π.Χ. Στην ίδια περιοχή, κοντά στη δημόσια οδό που διέρχεται κάτω από το Θολοποτάμι βρέθηκε ενεπίγραφος αρχαϊκός κίονας των αρχών του 6^{ου} αι. π.Χ. Η επιγραφή αναφέρει «Λύκαιθος μ' ανέθηκεν». Ο Κοντολέων θεωρεί ότι, σύμφωνα με την επιγραφή, ο κίονας υποστήριζε ανάθημα μάλλον σε ιερό, στο οποίο θα ήταν στημένη και η κύρβις⁵.

Ανατολικά από τη διασταύρωση του δρόμου προς Καλαμωτή και προς Αρμόλια βρίσκονται τα γνωστά «Πελασγικά» τείχη (τα ονομαζόμενα και Θεόκτιστα)⁶. Φαίνονται

¹ Hunt, 1940-5, 39. Δυστυχώς ο Yalouris επιχείρησε να ερευνήσει τη θέση χωρίς τη βοήθεια κάποιου ντόπιου οδηγού, με αποτέλεσμα να αποτύχει να την εντοπίσει, αν και περπάτησε αρκετές ώρες την περιοχή μεταξύ Λυκούρι και Πριλιά. Yalouris, 1976, 234.

² Yalouris, 1976, 244, χρτ 13, ν. 8. 1986, 151: σημειώνει και τους Ρωμ. χρόνους ως περίοδο χρήσης της θέσης.

³ Πιταούλης, 1969, 111. Επιπλέον, μαρτυρεί ότι είδε χωρικό να κρατά χρυσό νόμισμα που έφερε τα χιακά σύμβολα (Σφίγγα και αμφορέα) και το όνομα Φάνας.

⁴ Jeffery, 1956, 157-167.

⁵ Κοντολέων, 1952, 528-529.

⁶ Studniczka, 1888, 163. Ζολώτας, 1921, 37. Hunt, 1940-5, 35-36.

σαν ένας μακρύς «τοίχος» απο τεράστιες πέτρες σε μήκ. περ. 75μ. και σε ύψος που φτάνει τα 2,5μ. Η ερμηνεία της λειτουργίας του ως δρόμου ή ως τμήμα οχύρωσης δεν είναι πειστική. Ενώ έχει διατυπωθεί η άποψη ότι πρόκειται για φυσικό γεωλογικό φαινόμενο¹.

250μ. ΝΑ κατά μήκος του δρόμου προς Καλαμωτή, ο Yalouris αναφέρει ίχνη κτηρίου πάνω σε άνδηρο με άφθονο οικοδομικό υλικό τριγύρω, λίγα Κλ./Ελλ. Όστρακα και αρχαίες κεραμίδες².

2.15 Μυρμήγκι

Ο Hunt αναφέρει ότι, σύμφωνα με τις πληροφορίες των χωρικών, έχουν βρεθεί αρχαιότητες γύρω από το χωριό, αλλά είδε μόνο ένα μικρό κεφάλι ειδωλίου Ελλ. εποχής και ένα μικρό χάλκινο χιακό νόμισμα του 3ου αι. π.Χ. με το όνομα του άρχοντα Αγγελή, γνωστό από αρκετά νομίσματα. Επιπλέον, εμπιστεύεται την μαρτυρία του Γ. Κυριακώδη, κατά την οποία, στο χωράφι κάτω από το χωριό, κοντά στην πηγή Βατεμένη, υπάρχουν κατάλοιπα αρχαίων τοίχων κάτω από το έδαφος και συχνά εμφανίζονται βαμμένα όστρακα³.

2.16 Καταρράκτης

Το χωριό Καταρράκτης βρίσκεται στην παραλία και ιδρύθηκε από τους κατοίκους του Παλιού Καταρράκτη μετά τον καταστροφικό σεισμό του 1881. Στον Παλιό Καταρράκτη υπάρχουν γενουατικά κατάλοιπα και η παλιά εκκλησία, εν μέρει Βυζαντινή, της οικογένειας Αργέντη. Ωστόσο, η θέση στην ακτή φαίνεται ότι είχε κατοικηθεί κατά τους Κλ. χρόνους, σύμφωνα με τα κατάλοιπα που έχουν εμφανιστεί εκεί. Σύμφωνα με την μαρτυρία του Ν. Ορφανού, όταν οικοδομούσε το σπίτι του, βρέθηκαν θεμέλια μεγάλου κτηρίου και αρκετοί μαρμαρίνοι κίονες, ένας από τους οποίους βρισκόταν έξω από το σπίτι του όταν ο Hunt επισκέφτηκε το χωριό. Στον κητότοιχο του σπιτιού πίσω από το σπίτι του Ν. Ορφανού υπάρχει επίκρानο ιωνικής παραστάδας που προέρχεται από την ίδια θέση. Στον τοίχο πίσω από το σπίτι του Π. Γαίλα ο Hunt σημείωσε ένα Βυζ. κιονόκρानο με δύο κεφάλια κριαριών, ωστόσο οι κάτοικοι υποστηρίζουν ότι έχει μεταφερθεί από τον Παλιό Καταρράκτη, όπως ανάγλυφο τμήμα διακοσμημένο με σπείρες που εντόπισε ο ερευνητής σε τοίχο πάνω από το ρέμα στο δρόμο μεταξύ των δύο χωριών. Τέλος, αναφέρεται σε δύο επιγραφές χωρίς ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η μία φαίνεται σαν μια απλή συλλογή γραμμάτων σε μια μεγάλη πέτρα στον κεντρικό δρόμο του χωριού. Η άλλη σε μια πέτρα σε δεύτερη χρήση έχει κτιστεί στον τοίχο του σχολείου και καταγράφει την ημερομηνία ίδρυσης του. Φέρει ακανόνιστα γράμματα και μάλλον χρονολογείται στον 1ο αι. μ.Χ.⁴

2.17 Πατρικά

Ο Δρ. Φ. Αργέντης ανέφερε στον Hunt ότι Ν από τα Πατρικά υπάρχει μια περιοχή που ονομάζεται Σεληνάρι και εκεί είναι ορατά τα κατάλοιπα ενός ναού. Προσδιορίζει

¹ Σαλιάρης, 1975, 185-197.

² Yalouris, 1976, 242. 1986, 150.

³ Hunt, 1940-5, 36. Yalouris 1976, 242.

⁴ Hunt, 1940-5, 36-37.

μάλιστα τον ναό ως ναό του Σελήνου αφήνοντας αμφιβολίες για την σημασία και την αξία αυτής της ταύτισης.

Ωστόσο, ο Hunt βεβαιώνει ότι σώζονται κατάλοιπα ενός μεγάλου κτηρίου, το οποίο σαν προμαχώνας προβάλλει σε ένα χωράφι με ύψ. 1-1,5μ.. Στη Ν πλευρά του διατηρούνται τέσσερεις δόμοι ισόδομης τοιχοποιίας με την ίδια τεχνοτροπία όπως στα Κάτω Φανά. Στο χωράφι από πάνω εντοπίστηκε ένα μικρό όστρακο με μαύρο βερνίκι, του οποίου είναι βέβαιη η αρχαιότητα αλλά είναι αδύνατη η χρονολόγηση. Στο χωράφι από κάτω σημειώθηκαν κατάλοιπα πήλινων σαρκοφάγων, ιδιαίτερα τμήματα από χείλη¹.

¹ Hunt, 1940-5, 37.

Οικιστική Περιοχή 3

3.1 Καστρί του Ψελλού

Η θέση βρίσκεται στην κορυφή ενός απότομου λόφου π. 2,5χλμ. Δ από το χωριό Πυργί και Ν της διασταύρωσης δύο δρόμων, ενός που οδηγεί προς την παραλία Καρίντα και του άλλου προς τα Κάτω Φανά. Ο λόφος ανήκει στη σειρά υψωμάτων (Μανουράς) που εκτείνεται προς ΝΔ και χωρίζει τις δύο πεδιάδες που βρίσκονται Ν (ΝΔ) του χωριού.

Οι Yalouris και Hood αναφέρουν ότι υπάρχουν αρκετοί λίθοι από τοίχους οικιών γύρω από την κορυφή του λόφου. Το όνομα Καστρί οφείλεται στα κατάλοιπα οχυρωματικών τοίχων. Στην Δ πλευρά της κορυφής διατηρείται σε ύψος π. 1μ. ένα τμήμα αμυντικού τοίχου πλάτους π. 2μ. κτισμένου από αργούς λίθους. Φαίνεται να έχει κατασκευαστεί κατά την Κλασική περίοδο και είναι όμοιο, σύμφωνα με τον Yalouris, με τους τοίχους του Κλασικού οχυρού στο Καστέλι στο Αίπος. Επιπλέον ανακάλυψε μια πηγή στην πλαγιά 300μ. ΒΔ από την κορυφή του λόφου¹.

Ενώ μέρος της κεραμεικής στον λόφο φαίνεται Κλ./Ελ., αρκετή από αυτήν είναι σίγουρα προϊστορική, αν και η περισσότερη είναι φθαρμένη και δυσδιάγνωστη. Τα περισσότερα προϊστορικά όστρακα που μπορούν να αναγνωριστούν, φαίνονται να είναι τύποι της Πρ. Χαλκ. όμοιοι με Εμποριο V-IV· αλλά μόνο μια άβαφη βάση φαίνεται μυκηναϊκή, και ένα τμήμα πίθου έχει ένα ζεύγος κοίλων ραβδώσεων όπως μερικοί πίθοι της Υστ. Χαλκ. από το Εμποριό².

3.2 Μάναγρος

Η περιοχή βρίσκεται π. 2,5χλμ. Δ από το Πυργί, μετά την διασταύρωση των οδών προς Κάτω Φανά και Καρύντα, Ν του δρόμου προς Κάτω Φανά, ΒΔ από το Καστρί του Ψελλού. Είναι καλά προστατευμένη, περιβάλλεται από καλλιεργήσιμη γη και διαθέτει εύκολη πρόσβαση προς το λιμάνι των Φανών.

Υπάρχουν ερείπια εγκατελειμμένου μεσαιωνικού οικισμού και σώζονται πολλές μικρές εκκλησίες που αποτελούν τα οροθέσια της περιοχής. Σύμφωνα με τον Κουρουνιώτη, άλλη ονομασία της θέσης είναι “στο Θόλο”, εξαιτίας κάποιου θολωτού μεσαιωνικού κτηρίου, και “βρύση του Μαναγρού” από την ιδιόρρυθμη διασκευασμένη πηγή, η οποία ίσως κατέχει τη θέση αρχαίας κρήνης. Ο Κουρουνιώτης εντόπισε πολλά εντοιχισμένα αρχιτεκτονικά μέλη στις διάφορες μικρές εκκλησίες και ιδιαίτερα σε αυτήν των Εσοδείων της Παναγίας. Τα πιο αξιόλογα είναι: γωνιαίο επίκρανο, το οποίο φέρει ανάγλυφο Γοργόνειο και κυμάτιο από κόνους πεύκου, δύο μαρμάρινα τμήματα με κυμάτιο ανθεμίων και πλάκες με λέσβιο κυμάτιο, με ανθέμια και με κανόνα ωών. Επίσης ως αγία Τράπεζα της εκκλησίας χρησιμοποιείτο βάση ιωνικού κίονα, η οποία διαφέρει από τη βάση στα Φανά ως προς τον αριθμό των τροχίλων και των σχηματισμό των δακτυλίων που είναι πλεκτοί και πλάγια αυλακωμένοι σε αντίθετοι ο καθένας φορά. Ο Κουρουνιώτης, ενώ αναφέρει ότι πολλά σημάδια δείχνουν ότι στον χώρο υπήρχε “αρχαία πόλις ή κόμη”, τελικά υποστηρίζει ότι αυτά τα αρχιτεκτονικά μέλη προέρχονται από έναν μετρίου μεγέθους πλούσια διακοσμημένο αρχαϊκό ιωνικό ναό. Επιπλέον, λίγα μέτρα

¹ Yalouris, 1976, 217. 1986, 145.

² Hood, 1981, 5-6, pl. b-d.

Δ της εκκλησίας εντόπισε σε περίβολο αγρού κτισμένους διάφορους μεγάλους λίθους με τέτοιο τρόπο, ώστε να παρέχουν την πιθανότητα ότι βρίσκονται στην αρχική τους θέση ως λείψανα τοίχου αρχαίου περιβόλου, ο οποίος περιέκλειε τον ναΐσκο¹.

Ο Ζολώτας υποθέτει ότι αυτός ο ναός, αν δεν ήταν στον Μάναγρο, θα ήταν κοντά στον Μάναγρο, και ότι ίσως ήταν αφιερωμένος στον Διόνυσο και στον Ηρακλή εξαιτίας των επιγραφών που έχουν βρεθεί στα γύρω χωριά (Ελάτα, Καλαμωτή, Πυργί). Δικαιολογεί μάλιστα την διασπορά των επιγραφών, καθώς αυτός ο τόπος όπως και το ιερό στα Φανά θα απετέλεσαν “λατομίων ετοιμών μαρμάρων” για όλα τα παρακείμενα χωριά. Η εικασία του ότι ο ναός ήταν του Διονύσου και του Ηρακλή, ιδιαίτερα του πρώτου, στηρίζεται στο ανάγλυφο σατυρόμορφο γοργόνειο και στο κόσμημα των κώνων πεύκου, επισημαίνοντας ότι στην κορυφή του θύρσου του Διονύσου υπήρχε κώνος πεύκου².

Το 1972 και 1973, ο Yalouris επισκέφτηκε τη θέση και σημειώνει ότι τα αρχιτεκτονικά μέλη που περιγράφουν ο Κουρουνιώτης και ο Boardman, δεν βρίσκονται πλέον εντοιχισμένα. Φαίνεται ότι δεν έχει ενημερωθεί για τη μεταφορά τους στο Μουσείο Χίου. Πέρα από αυτό αναφέρει ότι είδε αρκετό οικοδομικό υλικό εντοιχισμένο στις μικρές εκκλησίες, θραύσματα κίωνων από γκρίζο ασβεστόλιθο και μια μαρμάρινη πλάκα ίσως από κατώφλι θύρας. Βρήκε άφθονη μεσαιωνική κεραμεική, αλλά και κάποια μελαμβαφή όστρακα και άβαφα όστρακα Ελλ./Ρωμ. Ο Yalouris φαίνεται ιδιαίτερα διστακτικός για τη λειτουργία της θέσης, καθώς σημειώνει εγκατάσταση με ερωτηματικό. Οι επιφυλάξεις του οφείλονται στην υποψία ότι το εντοιχισμένο οικοδομικό υλικό είναι πιθανό να προέρχεται από τα Κάτω Φανά. Μόνο για τον αναλημματικό που είναι κτισμένος από μεγάλους ογκόλιθους (ο αρχαίος περίβολος του Κουρούνιωτη) θεωρεί ότι προέρχεται από κάποια παρακείμενη κατασκευή³.

Οι Beaumont και Αρχοντίδου υποστηρίζουν ότι πρόκειται για μια θέση οικισμού σε στενή σχέση με την οχυρωμένη ακρόπολη στο λόφο Καστρί και με το γειτονικό κέντρο λατρείας στα Κάτω Φανά⁴.

3.3 Αγ. Ερμιόνη (=Αγ. Μαρίνα);⁵

Ο Κουρουνιώτης αναφέρει ότι Δ του Μανάγρου, σε απόσταση 20' πεζοπορίας, στον δρόμο προς Κάτω Φανά, στο κτήμα Παπαδοπούλου, σε θέση που ονομάζεται Αγ. Μαρίνα εξαιτίας της μικρής ομώνυμης εκκλησίας, σώζονται μέσα στο εκκλησάκι και στον παρακείμενο ερειπωμένο οικίσκο σφόνδυλοι κίωνων, τεμάχιο αρχαϊκού ιωνικού

¹ Κουρουνιώτης, 1915, 85-88, εικ. 27-32.

² Ζολώτας, 1921, 377-9. Για τα αρχιτεκτονικά μέλη έχει γράψει ο Boardman (Ant.J. 39, 1959, 171-86).

³ Yalouris, 1976, 218-221. 1986, 146. Επισημαίνεται ότι και ο Hood θεωρεί ότι τα αρχιτεκτονικά μέλη στο Μάναγρο προέρχονται σαφώς από τα Κάτω Φανά. Hood, 1981, 5.

⁴ Beaumont-Archontidou, 1999, 286.

⁵ Κατά την μελέτη της βιβλιογραφίας έχει προκύψει ένα ζήτημα σχετικά με την ονομασία της εκκλησίας και κατά συνέπεια της θέσης. Ο Κουρουνιώτης αναφέρει την εκκλησία Αγ. Μαρίνα, αντίθετα οι Boardman και Yalouris ονομάζουν την εκκλησία Αγ. Ερμιόνη. Όμως στον χάρτη της Γ.Υ.Σ. η εκκλησία σημειώνεται ως Αγ. Μαρίνα. Επισημαίνεται ότι όσον αφορά την εκκλησία στα Κάτω Φανά μάλλον έχει προκύψει μετονομασία, καθώς ο Κουρουνιώτης την αναφέρει ως εκκλησία των Αγ. Θεοδώρων, ενώ στον χάρτη της Γ.Υ.Σ. σημειώνεται Αγ. Μαρκέλλα.

κιονοκράνου και άλλα τμήματα μαρμάρων. Αυτά τα ευρήματα υποδηλώνουν, σύμφωνα με τον Κουρουνιώτη, ότι υπήρχε στη θέση αρχαίο ιωνικό οικοδόμημα¹.

Ο Yalouris προσδιορίζει τη θέση 3χλμ. Δ από το Πυργί, Δ από το Μάναγρο κοντά στην εκκλησία Αγ. Ερμιόνη, σε μια μικρή κοιλάδα. Επισκέφτηκε τη θέση, σύμφωνα με μια πολύ σύντομη αναφορά του Boardman για μια Ελληνιστική αγροικία με εντυπωσιακούς αναλημματικούς τοίχους που φέρει ενδείξεις επανεγκατάστασης κατά τους ΥΡ χρόνους². Ο Yalouris επιβεβαιώνει ότι τα μεγάλα άνητρα είναι παρόμοια με εκείνα των άλλων μεμονωμένων αγροικιών που έχουν εντοπιστεί σε όλο το νησί. Διασχίζοντας την θέση, εντόπισε αρκετά διασκορπισμένα Ελλ./Ρωμ. όστρακα και μικρούς αναλημματικούς τοίχους που θα μπορούσαν να ήταν αρχαίοι³.

3.4 Κατούδης (;) ή Κέρος

Ο Yalouris δεν προσδιορίζει με σαφήνεια τη θέση, καθώς την τοποθετεί ΒΔ από το Πυργί, 2χλμ. σε μια ατραπό Ν του δρόμου προς Μεστά. Επιπλέον, αναφέρει ότι ήταν η θέση ενός από τους μεσαιωνικούς οικισμούς, οι οποίοι εγκαταλείφθηκαν μετά το 1400 μ.Χ. για να σχηματιστεί το Πυργί, ενώ στον Ζολώτα δεν υπάρχει καμιά μνεία για τοπωνύμιο Κατούδης και την ύπαρξη εκεί εγκαταλειμμένου μεσαιωνικού οικισμού. Επειδή ο Yalouris αναφέρει ότι στη θέση βρίσκεται η μικρή εκκλησία του Αγ. Ιωάννη Θεολόγου, είναι πιθανό ότι πρόκειται για τη θέση Κέρος⁴.

Στην ανίδα της εκκλησίας είναι εντοιχισμένο ένα μαρμάρινο αρχιτεκτονικό μέλος⁵. Στο προαύλιο της εκκλησίας βρίσκεται ένας αράβδωτος σφόνδυλος κίονα από γκρίζο μάρμαρο, κοντά στη ΝΔ γωνία της ένα μικρότερο, διαβρωμένο τμήμα κίονα και κοντά στη Δ πλευρά της ένα τμήμα επιστυλίου πιθανά Ρωμ. Υπήρχε διασκορπισμένη Βυζ. και Μεσ. κεραμική γύρω από την εκκλησία⁶.

3.5 Κάτω Φανά

Στην αρχαία γραμματεία το τοπωνύμιο Φάναι πρωτοαναφέρεται από τον Θουκυδίδη στην περιγραφή των αθηναϊκών πολεμικών επιχειρήσεων κατά την αποστασία των Χίων ως τόπος όπου οι Αθηναίοι νίκησαν σε μάχη τους Χίους⁷. Ο Στράβωνας περιγράφοντας τον περίπλου του νησιού αναφέρει $F\acute{\eta}n\alpha\iota\ \lambda\acute{\iota}m\acute{\nu}\nu\ \beta\alpha\sigma\acute{\iota}\lambda\acute{\iota}\nu\ \kappa\alpha\acute{\iota}\ \nu\epsilon\acute{\epsilon}\eta\ \text{'}\text{A}\rho\acute{\omicron}\lambda\lambda\omega\nu\ \kappa\alpha\acute{\iota}\ \Psi\iota\sigma\eta\ \text{foin...kwn}\text{'}$ ⁸. Ο Στέφανος Βυζάντιος προσδιορίζει Φάναι, ακρωτήριο της Χίου, από του αναφανήναι τη Λητοίτην Δήλον. Στον Τίτο Λίβιο μαρτυρείται ότι ο ρωμαϊκός στόλος φεύγοντας από τη Δήλο κατέπλευσε στις Φάνες, χιακό λιμάνι προς το Αιγαίο, και κάνοντας το γύρο της νήσου αγκυροβόλησε στο λιμάνι της πόλης⁹.

¹ Κουρουνιώτης, 1915, 88-9. Ζολώτας, 1921, 378.

² Boardman, 1958-9, 302.

³ Yalouris, 1976, 223. 1986, 146.

⁴ Ζολώτας, 1921, 459-461, 596-602.

⁵ Δημοσιευμένο στο Boardman, 1959, 185, no. 39.

⁶ Yalouris, 1976, 224. 1986, 146-7.

⁷ Θουκ. 8, 24, 2

⁸ Στραβ. 14, 1, 35.

⁹ Τίτος Λίβιος, 36, 43 : Romani, ubi primum aquilones ceciderunt, ab Delo Phanas, portum Chiorum in Aegaeum mare versum, petunt; inde ab urbem circumagere naves commeatuque sumpto...

Σε απόσταση 250μ. Α της παραλίας των Κάτω Φανών σε χαμηλό έξαρμα του εδάφους στις Β υπώρειες του λόφου Νέπαγος βρίσκεται το μικρό ξωκλήσι της Αγ. Μαρκέλλας¹, το οποίο έχει θεμελιωθεί πάνω σε βυζαντινή τρίκλιτη βασιλική και περιβάλλεται από οικοδομικό υλικό από τον αρχαίο ναό. Το β' μισό του 19^{ου} αι. οι Fustel de Coulange, Conze και Studniczka σημείωσαν τα αρχαία κατάλοιπα της θέσης². Η ταύτιση της θέσης των αρχαίων Φανών με τα Κάτω Φανά επιβεβαιώθηκε από τις ανασκαφές του Κουρουνιώτη το 1913 και 1915³. Αποκαλύφθηκε τμήμα της θεμελίωσης του αρχαϊκού ναού και τμήματα ενός πρώιμου και ενός ύστερου αρχαϊκού περιβόλου. Επίσης βρέθηκαν αγγεία που έφεραν αναθηματικές επιγραφές στον Απόλλωνα και στην Άρτεμη καθώς και άλλα ευρήματα που μαρτυρούν την λειτουργία του ιερού από την γεωμετρική ως την παλαιοχριστιανική εποχή. Το 1934, η ανασκαφική έρευνα της Lamb⁴ αποκάλυψε μεγαλύτερα τμήματα των δύο περιβόλων και της θεμελίωσης του ναού και περισσότερα αγγεία με αναθηματικές επιγραφές στον Απόλλωνα Φαναίο. Το 1954 οι υποβρύχιες έρευνες στον όρμο των Φανών βρήκαν ίχνη από ένα μόνο φορτίο ναυαγίου του 4^{ου} ή 3^{ου} αι. π.Χ. καθώς τα περισσότερα ίχνη έχουν μάλλον καλυφθεί από τον αμμώδη βυθό⁵. Το 1997 άρχισε το ερευνητικό πρόγραμμα συνεργασίας της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής και της Κ' ΕΠΚΑ στην περιοχή των Κάτω Φανών⁶.

Κατά τους ιστορικούς χρόνους η περιοχή των Φανών είναι πιθανό να πρωτοκατοικήθηκε τον 11^ο ή 10^ο αι. π.Χ. σύμφωνα με την περιορισμένη ποσότητα πρωτογεωμετρικής κεραμεικής⁷. Τον 9^ο και 8^ο αι. π.Χ. το ιερό δέχεται πλήθος αναθημάτων, όπως αγγεία, κοσμήματα από πολύτιμα μέταλλα, ήλεκτρο, ειδώλια κ.ά. Στην ΝΔ γωνία του μετέπειτα αρχαϊκού ναού βρέθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα γεωμετρικής περιόδου που ανήκουν σε έναν περίβολο ή σε ένα αφιδωτό ιερό⁸.

Στα πρώιμα αρχαϊκά χρόνια, 600 – 580 π.Χ., κτίστηκε ένας περίβολος από μικρούς ασβεστολιθικούς κυβόλιθους, σχηματίζοντας ένα τόξο από ΝΔ προς ΒΑ σε μηκ. 74μ., και μάλλον λειτούργησε ως άνδρηρο για την ανοικοδόμηση του ναού. Δύο σειρές από σκαλοπάτια στη Β πλευρά του περιβόλου διευκόλυναν την πρόσβαση προς το ναό. Στα τέλη 6^{ου} αι. π.Χ. κτίστηκε ο μεγάλος εξωτερικός μνημειώδης περίβολος από φαιούς ασβεστόλιθους κατά το ισόδομο σύστημα. Οι λίθοι προέρχονται από λατομείο 800 μ Δ του ιερού⁹. Ο περίβολος έχει τραπεζοειδή κάτοψη. Ο δυτικός τοίχος έχει μήκ. 54μ., ο βόρειος τοίχος μηκ. 61μ. με μια είσοδο από δύο σκαλοπάτια και ο ανατολικός τοίχος συνεχίζεται σε μηκ. 52μ.

Εντός των περιβόλων και Δ της κόγχης της βυζαντινής εκκλησίας αποκαλύφθηκε τμήμα της θεμελίωσης της ΒΑ γωνίας του αρχαϊκού ναού από μεγάλους φαιούς

¹ Την εποχή του Κουρουνιώτη ήταν αφιερωμένο στους Αγ. Θεοδώρους.

² Fustel de Coulange, 1977, 35-37. Conze, 1859, 156. Studniczka 1888, 162-3, 176.

³ Κουρουνιώτης 1915, 72-85. 1916, 190-212.

⁴ Lamb, 1934-5, 138-164.

⁵ Garnett, Boardman, 1961, 105-6, fig. 4.

⁶ Beaumont-Archontidou, 1999, 265-287.

⁷ Μερούσης, 2002, σημ.601.

⁸ Lamb, 1934-5, 139. Beaumont-Archontidou, 1999, 267.

⁹ Κουρουνιώτης 1916, 192. Beaumont-Archontidou, 1999, 284.

ασβεστόλιθους και πωρόλιθους σε μηκ. 8,5μ. στα Α και 25,7μ. στα Β. Βρέθηκαν σφόνδυλοι αρράβδωτων κίωνων, ιωνική βάση, ένα κιονόκρανο και κυμάτια¹.

Ο ναός θεωρείται ότι καταστράφηκε από τους Πέρσες μετά την αποτυχία της Ιωνικής επανάστασης αλλά ότι μετά θα επισκευάστηκε². Ωστόσο κατά το α΄ μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. χρονολογείται μόνο ένας μικρός θησαυρός 59 αργυρών χιακών νομισμάτων³. Ένα κιονόκρανο του 4^{ου} αι. π.Χ. υποδηλώνει επιδιορθώσεις κατά την ύστερη κλασική περίοδο⁴. Η ελληνιστική εποχή αντιπροσωπεύεται από λίγα θραύσματα μεγαρικών σκύφων και ένα περγαμηνό νόμισμα του 3^{ου} αι. π.Χ., ενώ λίγα είναι και τα ευρήματα που χρονολογούνται στην ρωμαϊκή περίοδο.

Κατά τον 6^ο αι. μ.Χ. πάνω στα ερείπια του αρχαίου ναού ανεγέρθηκε τρίκλιτη βασιλική και κοντά της εντοπίστηκαν κατάλοιπα από οικίες παλαιοχριστιανικών και πρωτοβυζαντινών χρόνων.

3.6 Πέτρανος

Ο Πέτρανος είναι ένας βραχώδης, μικρός αλλά κυρίαρχος λόφος ΒΔ από το χωριό Ολύμποι στην Β πλευρά του δρόμου προς Μεστά⁵. Το 1961, ο Hood εντόπισε στην κορυφή διασκορπισμένα πολλά χονδροειδή και φθαρμένα όστρακα, στα οποία περιλαμβάνονται μεγάλα καλοδιατηρημένα τμήματα πίθων της Χαλκ. Ίχνη εγκατάστασης δεν φαίνονται να εκτείνονται πάνω από το υψίπεδο στα Β, αλλά θραύσματα κεραμεικής και λίθων, που μπορεί να προέρχονται από τοίχους αρχαίων οικιών, είναι διασκορπισμένα στην απότομη διαβρωμένη Ν πλαγιά του λόφου για μια απόσταση 50μ. και πλέον από την κορυφή. Η κεραμεική φαίνεται να αντιστοιχεί με εκείνη των τύπων Εμπορίο V-II. Η συγκριτικά μικρή περιοχή που καλύπτεται από τα ίχνη της κατοίκησης και η εγγύτητα ενός εκτεταμένου οικισμού που χρονολογείται στην ίδια περίοδο στον γειτονικό λόφο Τρύπανο, υποδηλώνουν, κατά τον Hood, ότι στον Πέτρανο μπορεί να ήταν η θέση μιας μεμονωμένης αγροικίας ή η οικία ενός αρχηγού⁶.

Αντίθετα σύμφωνα με τον Yalouris, τα σωζόμενα οικοδομικά κατάλοιπα, δηλ. ένας εξωτερικός αμυντικός περίβολος, ένας στενός εσωτερικός κύκλος με τοίχους μεγαλύτερου πάχους και ίχνη μιας οχυρωμένης εισόδου στα Ν, υποδηλώνουν ένα τυπικό σύστημα οχύρωσης μιας μικρής ακρόπολης της Χαλκ. Επιπλέον εντόπισε λίγα άβαφα όστρακα Κλ./Ελλ. και Ρωμ.⁷.

3.7 Τρύπανος

Εγκατάσταση που εντοπίστηκε από τον Hood το 1961 στην κορυφή ενός χαρακτηριστικού λόφου π. 500μ. Δ από τον Πέτρανο. Ο λόφος διαθέτει θέα προς μια ευρεία περιοχή: τα χωριά Μεστά και Ολύμποι είναι ορατά από εδώ μαζί με τη θάλασσα

¹ Για την αρχιτεκτονική του ναού βλ. Boardman, 1959, 170-189.

² Μερούσης 2002, 202.

³ Κορουσιώτης 1915, 76.

⁴ Lamb 1934-5, 145. Beaumont-Archontidou, 1999, 270. Μερούσης 2002, 202.

⁵ Ο Yalouris ορθά τοποθετεί τον Πέτρανο Α των Μεστών, αλλά είναι λανθασμένος ο προσδιορισμός του πάνω από τον δρόμο προς Πασά-Λιμάνι, καθώς ο λόφος είναι πριν και όχι μετά τα Μεστά.

⁶ Hood, 1981, 6-7, pl. 1f.

⁷ Yalouris, 1976, 225, χρτ. 16. 1986, σχδ. 2. Επισημαίνει ότι στις περισσότερες προϊστορικές θέσεις στο νησί βρίσκονται διασκορπισμένα Ελλ./Ρωμ. όστρακα.

από τρεις πλευρές του λόφου. Η θέση είναι πολύ διαβρωμένη, αλλά η εγκατάσταση φαίνεται να ήταν εκτεταμένη, καλύπτοντας μια περιοχή 100μ. προς όλες τις κατευθύνσεις. Η κεραμεική περιλαμβάνει πολύ φθαρμένα όστρακα χαρακτηριστικά της Πρ. Χαλκ. (Εμποριό V-II) και μερικά Κλ. Στη Ν πλευρά του λόφου, π. 50μ. από την κορυφή, η γραμμή ενός πιθανού αμυντικού περιβόλου υποδεικνύεται από έναν σύγχρονο αναλημματικό τοίχο με περισσότερες πέτρες από τους άλλους που διέρχονται τις πλαγιές πάνω και κάτω από αυτόν. Όστρακα και λίθοι που μπορεί να προέρχονται από τοίχους αρχαίων οικιών είναι αξιοσημείωτα λιγότερα στις πλαγιές κάτω από αυτόν τον αναλημματικό παρά πάνω από αυτόν. Παρόμοιες ενδείξεις αμυντικού περιβόλου μπορούν να εντοπιστούν σε τμήματα στη Δ και Β πλαγιά του λόφου¹.

Ο Yalouris προσθέτει ότι περισσότερα χονδροειδή, φθαρμένα, πιθανά προϊστορικά όστρακα βρίσκονται στις Α πλαγιές που βλέπουν προς το λόφο Πέτρανο, με τον οποίο συνδέεται με ένα ομαλό διάσελο. Στις δύο πλευρές του διασέλου υπάρχουν αναλήματα χωραφιών που θα χρησιμοποιούνταν από τους δύο οικισμούς. Αρκετά Κλ./Ρωμ. όστρακα βρέθηκαν διασκορπισμένα σε αυτήν την περιοχή².

3.8 Καστράκι

Ο Yalouris αναφέρει ότι, σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες των κατοίκων των Ολύμπων, έχουν βρεθεί τάφοι και ερείπια κτηρίων σε μια θέση σε απόσταση 1 ώρας πεζοπορίας Β του χωριού. Η Lamb περιγράφει δύο υδρίες του 7ου αι. π.Χ., οι οποίες υποτίθεται ότι προέρχονταν από ένα αρχαίο νεκροταφείο Β του χωριού³. Ο Yalouris ερεύνησε Β χωριού έναν μεγάλο βραχώδη λόφο (για του οποίου το όνομα δεν ήταν βέβαιος, καθώς σημειώνει Κεδρί με ερωτηματικό), αλλά δεν εντόπισε τίποτα⁴.

3.9 Πηγή

Η Πηγή βρίσκεται 3,6 χλμ. Δ από τα Μεστά στη Β πλευρά της στενής κοιλάδας που οδηγεί στον όρμο της Μερικούντας. Στην άλλη πλευρά της κοιλάδας, δίπλα από τον χωματόδρομο που έρχεται από τα Μεστά, βρίσκεται το νεκροταφείο(;) στη θέση Στάσιμος. Το 1961, ο Hood εντόπισε αρκετά λαξεύματα στον βράχο στην πλαγιά, λίγους τοίχους, πιθανά Κλ., και έναν που επισκευάστηκε ή ξανακτίστηκε την Ρωμ. περίοδο. Το 1973, ο Yalouris είδε λίγους αναλημματικούς που φαίνονταν αρχαίοι, διασκορπισμένα Ελλ./Ρωμ. όστρακα και μια πέτρα σε σχήμα κωνικού κυλίνδρου, που ίσως αποτελούσε τμήμα μύλου για το άλεσμα σιτηρών ή ελαιοτριβείου. Υπήρχαν λίγα θραύσματα από πόδια αμφορέων και κάποια φαίνονται Κλ./Ελλ. Ο Yalouris είναι επιφυλακτικός σχετικά με την λειτουργία της θέσης, καθώς άλλες ενδείξεις πιθανών αρχαίων τοίχων και διασκορπισμένων οστράκων προς τα Δ προς μια μικρή εκκλησία και ακριβώς πάνω στις πλαγιές προς τα Β υποδηλώνουν ότι μπορεί να πρόκειται για κάποια μεγαλύτερη εγκατάσταση παρά για μια ακόμα απομονωμένη αγροικία.

¹ Hood, 1981, 7, pl. 1e,f.

² Yalouris, 1976, 227. 1986, 147.

³ Lamb, 1936, 159, pl. 36d,f.

⁴ Yalouris, 1976, 235.

3.10 Στάσιμος

Η θέση βρίσκεται δίπλα στην Ν πλευρά του δρόμου προς Μερικούντα, 3,5χλμ. Δ των Μεστών. Ο Yalouris εντόπισε μια περιέργη συστάδα τουλάχιστον 28 ορθογώνιων λαξευμένων λάκκων στον βράχο. Όλοι οι λάκκοι έχουν προσανατολισμό Α-Δ και ενδεικτικές διαστάσεις: βάθ. 0,6μ., μηκ. 1,5μ.-1,75μ., πλ. 0,85μ.-1μ. Μάλλον πρόκειται για τάφους, αλλά δεν βρέθηκαν διαγνωστικά όστρακα στην περιοχή, ώστε να είναι δυνατή κάποια χρονολόγηση. Ο Yalouris υποθέτει ότι είναι πιθανό το νεκροταφείο να σχετίζεται με την θέση της Πηγής που βρίσκεται στην απέναντι πλευρά της κοιλάδας στα Β και είναι λογικά επακόλουθο να χρονολογείται την ίδια περίοδο δηλ. Ελλ./Ρωμ.¹

3.11 Μερικούντα

Ακόμα πιο Δ, μια σύντομη έρευνα στην περιοχή του όρμου της Μερικούντας απέδωσε σποραδικά όστρακα και θεμελιώσεις κτηρίων, αλλά είναι ιδιαίτερα αμφίβολη η αρχαιότητα τους. Ο Yalouris επισημαίνει ότι δεν προσφέρεται η θέση για μια παράκτια εγκατάσταση, επειδή ο όρμος είναι εκτεθειμένος στους ΝΔ και στους ισχυρούς Β ανέμους, ενώ το καλύτερο φυσικό λιμάνι σε αυτό το τμήμα του νησιού είναι το Πασά-Λιμάνι 4χλμ. προς ΒΑ².

3.12 Μεστά

Η θέση βρίσκεται 1,8χλμ. Β από τα Μεστά πάνω σε έναν λόφο ακριβώς Δ του δρόμου που οδηγεί από τα Μεστά προς το Πασά-λιμάνι. Το 1955, ο Hood εντόπισε ίχνη οικισμού και θραύσματα κεραμικής που μπορεί να ανήκουν στην περίοδο της Χαλκ. Μερικές ρηχές κοιλότητες λαξευμένες σε έναν επίπεδο βράχο στην κορυφή υποδηλώνουν ελαιοτριβείο της Ελληνικής ή Ρωμαϊκής περιόδου³.

Το 1972, ο Yalouris εξερεύνησε την θέση αλλά είναι επιφυλακτικός σχετικά με την λειτουργία της θέσης ως οικισμού και την χρονολόγηση των οστράκων, καθώς βρήκε μερικά χονδροειδή που θα μπορούσε να ήταν χειροποίητα, αλλά δεν τα χρονολογεί με βεβαιότητα στην Χαλκ. Ωστόσο, στις Α και Ν πλαγιές του λόφου υπήρχαν διασκορπισμένα όστρακα, από τα οποία μερικά ανήκουν στην Ελλ./Ρωμ. περίοδο⁴.

3.13 Πασά-Λιμάνι

Το φυσικό λιμάνι στο Πασά-Λιμάνι είναι από τα πιο βαθιά και πιο καλά προφυλαγμένα στο νησί. Ωστόσο, λιγοστές είναι οι ενδείξεις χρήσης του κατά την αρχαιότητα. Στις πλαγιές, στην ΝΑ πλευρά του λιμανιού ο Yalouris βρήκε διασκορπισμένα Ελλ./Ρωμ. όστρακα και εξερευνώντας τον βυθό στην Α πλευρά, σε βάθος 1,2μ., βρήκε ένα θραύσμα λαιμού και λαβής αμφορέα μάλλον του 4ου αι. π.Χ.⁵

¹ Yalouris, 1976, 230, χρτ. 17. 1986, 149, fig. 4. Για την χρονολόγηση σημειώνει Ελλ./Ρωμ. με ερωτηματικό.

² Yalouris, 1976, 228-9. 1986, 148: Πιθανή αγροικία, χωρίς καμιά αναφορά για υποψία οικισμού.

³ Hood, 1981, 7.

⁴ Yalouris, 1976, 232. 1986, 149.

⁵ Yalouris, 1976, 233, 1976, 149.

3.14 Αγ. Ειρήνη Ελάτα

Σε επιφανειακή έρευνα αναφέρονται όστρακα ρωμαϊκής εποχής στην παραλία της Αγ. Ειρήνης στην Ελάτα¹. Ο Μερούσης καταγράφει τη θέση στον κατάλογο του και τη χαρακτηρίζει παραθαλάσσια αγροικία².

3.15 Λιθί

Το χωριό βρίσκεται καλά προστατευμένο σε λόφους π. 1,4χλμ. από την θάλασσα. Β του χωριού εκτείνεται μια εύφορη κοιλάδα που καταλήγει σε μια προσχωσιγενή πεδιάδα και ένα λιμάνι, το οποίο είναι ρηχό και εκτεθειμένο στους Β ανέμους. Ακριβώς κάτω από το χωριό ο Κοντολέων αναφέρει ότι βρέθηκαν τάφοι από τους χωρικούς, από τους οποίους παραδόθηκαν δύο υδρίες, ένα μόνωτο κύπελλο και ένα ειδώλιο νέου με χλαίνη κρατώντας λαγό³. Το 1981, στο λατομείο ανάμεσα στο χωριό και την παραλία εντοπίστηκαν διακοσμημένα αγγεία από αρχαίες ταφές. Διενεργήθηκαν ανασκαφές (από τον Πέννα και την Αχειλαρά) και βρέθηκαν ένας κιβωτιόσχημος μικρών διαστάσεων τάφος και δύο εγχυτρισμοί. Ο κιβωτιόσχημος ήταν κατεστραμμένος στο μεγαλύτερο μέρος του αλλά διέσωζε μία οινοχόη ύψ. 16εκ. και δύο οινοχοϊσκες 6εκ. με γραμμική διακόσμηση. Ο πίθος του πρώτου εγχυτρισμού ήταν σπασμένος σε πολλά κομμάτια και περιείχε μια τριφυλλόστομη οινοχόη ύψ. 25εκ. και έναν κάρθαρο. Ο δεύτερος πίθος ήταν επίσης σπασμένος και δεν είχε κτερίσματα. Τα αγγεία χρονολογούν τις ταφές στα πρώιμα αρχαϊκά χρόνια⁴.

Στο τέλος του δρόμου από το χωριό προς τη θάλασσα βρίσκεται το μικρό παραθαλάσσιο εκκλησάκι του Αγ. Ισιδώρου. Ο Κοντολέων αναφέρει ότι υπάρχουν αρκετοί επεξεργασμένοι λίθοι και τμήματα κιόνων εντοιχισμένα στο εκκλησάκι και γύρω από αυτό⁵. Ο Forrest βρήκε επιγραφή του 4ου αι. π.Χ. εντοιχισμένη στην ΝΑ γωνία της εκκλησίας⁶. Ο Yalouris ερεύνησε την περιοχή και υποψιάζεται ότι το οικοδομικό υλικό έχει μεταφερθεί στη θέση της εκκλησίας, καθώς η ακτογραμμή ήταν μάλλον πιο εσωτερικά κατά την αρχαιότητα. Υποστηρίζει ότι η πιο πιθανή θέση του αρχαίου οικισμού είναι στις πλαγιές ΒΑ της παραλίας. Στις χαμηλότερες πλαγιές κοντά στη θάλασσα εντόπισε διασκορπισμένες κεραμίδες, φθαρμένα Ελλ./Ρωμ. όστρακα, τμήμα ρηχής φιάλης με κοκκινωπό βερνίκι και τμήμα ποδιού Ελλ. αμφορέα. Παλαιοί αναλημματικοί τοίχοι φαίνονται από την πεδιάδα κατά μήκος αυτών των πλαγιών⁷.

¹ Ζαχαρού-Λουτράρη, κ.ά, 1983, 105.

² Μερούσης, 2002, 101.

³ Κοντολέων, 1953, 273.

⁴ Ζαχαρού-Λουτράρη, κ.ά., 1983, 104.

⁵ Κοντολέων, ό.π.

⁶ Forrest, 1966, 205, no. 10, pl. 436.

⁷ Yalouris, 1976, 246-7. 1986, 151.

Οικιστική Περιοχή 4

4.1 Ελίντα¹

4 χλμ. Δ από τα Αυγώνυμα βρίσκεται ο βαθύς και καλά προστατευμένος όρμος της Ελίντας που βλέπει προς ΝΔ. Ο ομώνυμος χείμαρος, που εκβάλλει στο ανατολικότερο άκρο της παραλίας, διασχίζει μια μικρή και εύφορη πεδιάδα. Ο Ζολώτας δέχεται την παράδοση ότι η παραλία έχει υποστεί καταβύθιση καθώς διακρίνονταν στο βυθό φρέατα, τοίχοι κ.ά. Επιπλέον επισημαίνει την εμπορική σημασία της θέσης καθώς αναφέρει ότι από αυτό το λιμάνι εξαγόταν όλο το κρασί του Δ τμήματος του νησιού και ότι επικοινωνούσε οδικά με την πόλη της Χίου².

Το 1960, ο Hood επισκέφτηκε τη θέση με την ελπίδα να εντοπίσει κάποια προϊστορική εγκατάσταση, επειδή το τοπωνύμιο Ελίντα υποδήλωνε προελληνική προέλευση. Ωστόσο, μόνο ένα τμήμα οψιανού περισυλλέχθηκε από τον λόφο στην Β πλευρά της κοιλάδας, ενώ η κεραμική και τα ίχνη τάφων και κτηρίων χρονολογήθηκαν στην ρωμαϊκή περίοδο³.

Ο Yalouris προσδιορίζει ότι στις Δ πλαγιές υπάρχουν αρχαία κεραμική και τμήματα κεραμίδων, σωροί λίθων και πιθανοί αρχαίοι αναλημματικοί. Στο ύψος της μικρής εκκλησίας του Αγ. Γεωργίου, στην Δ πλαγιά εντόπισε πολλά Ελλ./Ρωμ. όστρακα, κυρίως χονδροειδή και άβαφα, αλλά και κάποια με κοκκινωπό-καφέ βερνίκι. Στην ίδια περιοχή, 200μ. από την θάλασσα, βρίσκονται τα κατάλοιπα ενός κτιστού με ξερολιθιά τάφου, του οποίου η είσοδος ήταν από Α. Ακριβώς πιο πάνω στη πλαγιά ΒΔ υπάρχουν ίχνη τοίχου που θα μπορούσε να ανήκει σε αρχαίο κτήριο. Λίγο πιο Β και Α ενός σύγχρονου περιβόλου σημείωσε ένα σχεδόν κυκλικού σχήματος πηγάδι, κτισμένο από λίθους συνδεδεμένους με κονίαμα. ΒΔ βρίσκονται κατάλοιπα ενός μεγάλου αρχαίου αναλημματικού τοίχου, άφθονα Ελλ./Ρωμ. όστρακα (λαβές αμφορέων, κεραμίδες, τμήματα πίθων και πολλοί πεσμένοι οικοδομικοί λίθοι. Πιο Β παρατηρείται μεγαλύτερη συγκέντρωση ενδείξεων για έναν οικισμό, καθώς υπάρχουν κατάλοιπα ανδρήρων αρχαίων οικιών(;), πεσμένοι λίθοι, κεραμίδες (μερικές από τα ερείπια γειτονικού μεσαιωνικού κτηρίου) και περισσότερα Κλ./Ρωμ. όστρακα. Η θέση είναι καλά προστατευμένη από τη θάλασσα και η εγγύτητα με την εύφορη πεδιάδα και το φυσικό λιμάνι την καθιστούν την

¹ Το τοπωνύμιο Ελίντα γράφεται Ελήντα από τον Ζολώτα, ενώ αναφέρονται και οι παραλλαγές Αλήντα και Αλούντα, και προέρχεται από το Εληούντα. Ο Στράβωνας στον περίπλου της Χίου αναφέρει ότι μετά το λιμάνι των Φανών και μετά το λιμάνι Νότιο υπάρχει ακόμη ένας “ύφορμος αιγιαλός”, ο Λαΐους, ο οποίος βρίσκεται σε τέτοια θέση ώστε η στεριά μεταξύ του Λαΐου και της πόλης της Χίου να μοιάζει με ισθμό και απέχει από την πόλη 60 στάδια. Επιπλέον ο Στράβωνας προσθέτει ότι η απόσταση από την θάλασσα είναι 360 στάδια. Στραβ. 14, 1, 35, 7-9. “ e□ta La□ουj, ka^ oátoj Úformoj a„gialÒj, Óqen e„j t¼n pÒlin ~x»konta stad...wn „sqmÒj· per...plouj d□ triakos...wn ~x»konta Òn τμρ»lqomen ”

Λαμβάνοντας υπόψη ότι 900 στάδια είναι ο περίπλους του νησιού, προσδιορίζεται η θέση του Λαΐου στο Δ τμήμα του νησιού, στο μέσο και στο πιο στενό σημείο. Ο Κοραής (1830, 14) σημειώνει σχετικά ότι τα αντίγραφα των Γεωγραφικών αναφέρουν Λαΐους, Λαιούς και Λεούς. Υποθέτει ότι αν ήταν Λαιο~υς ή Λαιο~υς θα μπορούσε να σημαίνει τόπο λιθάδων και θα μπορούσε να ταυτιστεί με το λιμάνι Λιθί. Ωστόσο, στην έκδοση του προτείνει το τοπωνύμιο [Ελαιο~υς, δηλ. τόπος κατάφυτος από ελιές. Με βάση την εικασία του Κοραή και σε συνδυασμό με τις πληροφορίες του Στράβωνα, ο Ζολώτας (1921, 109) προκρίνει το Ελαιούς ως αρχαίο τοπωνύμιο για την τοποθεσία Ελήντα.

² Ζολώτας, 1921, 93, 423.

³ Hood, 1981, 9.

καλύτερη τοποθεσία για τον αρχαίο οικισμό. Τέλος, λέγεται ότι Δ της εκκλησίας του Αγ. Γεωργίου έχουν βρεθεί θεμέλια και τμήματα κίωνων κατά την διάρκεια εκσκαφτικών εργασιών. Ωστόσο, ο Yalouris δεν είδε καμιά ένδειξη μέσα ή κοντά στην εκκλησία¹.

Αντίθετα, ο Ζερβούδης αναφέρει ότι σώζεται αρχαίο οικοδομικό υλικό στην εκκλησία και στο περιτοιχίσμα της. Επιπλέον, επισημαίνει ότι 30μ. Ν διατηρείται επισκευασμένη (ενετική;) δεξαμενή, διαστ. 17×8μ., με εντοιχισμένο αρχαίο υλικό. Εκεί υπάρχει εκτός θέσης κατεργασμένος λίθος, διαστ. 0,8×0,5×0,32μ., που στην άνω επιφάνεια του φέρει κοίλωμα 0,5×0,35μ., υποδηλώνοντας ότι ήταν τμήμα αγωγού υδρευτικής εγκατάστασης². Τέλος, όσον αφορά την κεραμεική αναφέρει ότι τα όστρακα είναι πολύ φθαρμένα και παραθέτει μόνο μια βάση οξυπύθμενου των Ελλ. χρόνων³.

4.2 Αυγώνυμα

800μ. ΒΔ από το χωριό Αυγώνυμα, στο δρόμο προς Ελίνα, υπάρχει μια μικρή, καλά προστατευμένη κοιλάδα με έντονα σημάδια καλλιέργειας. Ο Yalouris ερεύνησε την περιοχή, στην οποία υπάρχουν πολλοί αναλημματικοί τοίχοι και επιμήκεις λιθωσοροί, αρκετοί από τους οποίους φαίνονται αρχαίοι. Οι περισσότεροι βρίσκονται στην Α πλευρά του δρόμου, ενώ υπάρχουν και λίγοι στην Δ πλευρά. Οι σύγχρονοι περίβολοι, οι επιμήκεις λιθωσοροί και οι αναλημματικοί αποτελούν τα κύρια χαρακτηριστικά στοιχεία σε αυτήν την μικρή κοιλάδα. Ο μεγαλύτερος αναλημματικός έχει κατεύθυνση Β-Ν, μήκ. π. 120μ. και υψ. από 0,5μ.-1,8μ. Οι λιθωσοροί κυμαίνονται σε μήκ. από 150μ. ως 200μ., πλ. 5μ.-7μ., υψ. 1μ.-2μ. και αποτελούν ενδείξεις της συστηματικής προσπάθειας καθαρισμού της περιοχής γύρω από αυτούς, ώστε να είναι δυνατή η καλλιέργεια. 30μ Ν από τον μεγάλο αναλημματικό και 40μ. Α του δρόμου βρίσκεται ένα μεγάλο φρέαρ διαμ. 4,5μ. και υψ. 1,2μ. πάνω από το επίπεδο του εδάφους. Είναι κτισμένο από αργούς λίθους που καταλήγουν στο φυσικό βράχο, ο οποίος έχει λαξευθεί για να ακολουθεί το περίγραμμα του φρέατος. Στην Β πλευρά του υπάρχει ένα είδος εισόδου, όπου σώζονται λίγα σκαλοπάτια. Ίχνη ασβεστοκονιάματος μεταξύ των λίθων υποδηλώνουν ότι το φρέαρ μπορεί να χρονολογηθεί κατά την μεσαιωνική περίοδο. Θραύσματα δυσδιάγνωστης αρχαίας και μεσαιωνικής κεραμικής αφθονούν στην περιοχή.

Κοντά στον μεγάλο αναλημματικό υπάρχουν λιγοστά ίχνη ενός αρχαίου κτηρίου. Στις πλαγιές προς τα ΒΑ αυξάνεται ο αριθμός των οστράκων. Ο Yalouris εντόπισε πολλά διασκορπισμένα, φθαρμένα όστρακα και κεραμίδες, τα περισσότερα μεσαιωνικά, αλλά και μερικά Κλ./Ρωμ., καθώς και περισσότερους αναλημματικούς τοίχους. Για έναν αναλημματικό τοίχο μήκ. 70μ. υποψιάζεται ότι μπορεί να αποτελούσε τμήμα αρχαίου δρόμου.

Ο ερευνητής υποθέτει ότι η κοιλάδα ήταν η παραγωγική περιοχή που ανήκε στον μικρό Κλ./Ρωμ. οικισμό που εκτεινόταν στις πλαγιές και σε ψηλότερες επίπεδες περιοχές. Ωστόσο, η επαναλαμβανόμενη χρήση του χώρου κατά την μεσαιωνική και σύγχρονη περίοδο καθιστά αδύνατον τον καθορισμό της έκτασης και της ακριβής θέσης αυτής της σχετικά φτωχής και απομονωμένης κοινότητας. Κρίνει πιθανό ότι είχε σχέση

¹ Yalouris, 1976, 254-6, χρτ. 20. 1986, 151-2.

² Ζερβούδης, 1990, 110-113, χαρτ. 4, σκαρ. 27. 1994, 228-9, εικ. 18.

³ Ζερβούδης, 1990, 116.

με τις λιμενικές εγκαταστάσεις στην Ελίντα, που βρίσκεται 4χλμ. Δ, και ίσως παρείχε γεωργικά προϊόντα προς αυτό το μικρό λιμάνι¹.

4.3 Φαρδύ Πηγάδι

Κατά τον Ζερβούδη το Φαρδύ Πηγάδι² είναι η πιο αξιόλογη και πολυσήμαντη εγκατάσταση της Πιτυούσας χώρας, ίσως και της ευρύτερης περιοχής. Η πρόσβαση γίνεται από τον σύγχρονο δρόμο προς Βολισσό μετά τον Αγ. Ισίδωρο, όπου στην πρώτη στροφή συναντάται το δάσος Γιαννάκι. Από εκεί προς τα Β μετά από απόσταση π. 3,5χλμ., διασχίζοντας τις Δ πλαγιές του Καμπανάρη³ βρίσκεται η περιοχή Φαρδύ Πηγάδι. Είναι περιοχή με ευρεία καλλιεργήσιμη έκταση, ομαλά προσβατό λόφο για τον οικισμό, εδάφη για υδατοδεξαμενές και βοηθητικούς χώρους και πλαίσιο συγκεντρώσεως ομβρίων υδάτων που έχουν δυνατότητα διαφυγής προς το σχηματιζόμενο ρέμα Ν του πηγαδιού.

Επίσης, η περιοχή αποτελεί κομβικό σημείο, καθώς συνδέεται με τις Β και ΒΔ περιοχές των Μουνδών, των Κηπουριών και των Φυτών, με τις Ν και ΝΔ περιοχές των Αρίων και της Σιδηρούντας (Μετόχι) και με την Α περιοχή προς Πιτύος, καθιστώντας την περιοχή και κέντρο διελεύσεως προς την πρωτεύουσα. Τα παραπάνω ενισχύονται από την σημαντική και μοναδική ένδειξη ιχνών ευρείας τεχνητής αμαξιτής οδού. Τμήματα οδοστρώματος και πλευρικοί τοίχοι στηρίζεως του διασώζονται από το Φαρδύ Πηγάδι και χάνονται ΝΑ της εγκατάστασης. Η κατεύθυνση προς ΝΑ δηλώνει την σκοπιμότητα να εξυπηρετήσει την επικοινωνία προς Πιτύος και Χίο. Αυτή η αμαξιτή οδός φαίνεται ότι περιέτρεχε ΒΑ την εγκατάσταση και έχει πλάτος από 3 έως 4μ. Ο Ζερβούδης δεν δέχεται ότι αποτελούσε τον κεντρικό δρόμο, γύρω από τον οποίο εκτεινόταν ο οικισμός, όπως στον Προφήτη Ηλία του Εμπορείου. Η ποιότητα και τα διατηρούμενα τμήματα του δρόμου φανερώνουν την αρχαία προέλευση. Τα περισσότερα σημάδια αυτού του δρόμου έχουν εκλείψει, ωστόσο σε μερικά σημεία διακρίνονται πλευρικά αναλήμματα και οριακοί τοίχοι στήριξης, χωρίς ιδιαίτερα κατεργασμένο υλικό. Το κατάστρωμα είναι περισσότερο δημιουργήμα εξομάλυνσης του ανώμαλου βραχώδους εδάφους, όμως σε μερικά σημεία διακρίνεται η ύπαρξη στρωμάτων χώματος.

Από το κέντρο της εγκατάστασης, το ίδιο το Φαρδύ Πηγάδι, σώζεται μόνο τμήμα του και αυτό επιχρωματωμένο, αφού Ν του είναι κτισμένη σύγχρονη υδατοδεξαμενή. Ο Ζερβούδης διακρίνει στο σωζόμενο τμήμα συμπληρώσεις δύο τουλάχιστον εποχών και εικάζει ότι η διάμετρος του ήταν π. 5μ., δικαιολογώντας την ονομασία του.

Δ εκτείνονται πάνω από 20 στρέμματα καλλιεργήσιμου και ιδιαίτερα φροντισμένου εδάφους και Ν αυτής της έκτασης δεσπόζουν τρεις εξαιρετικά μεγάλοι σωροί αργών λίθων, οι χαλικουριές. Είναι το αποτέλεσμα της προσπάθειας απομάκρυνσης και συγκέντρωσης χαλίκων για την δημιουργία καλλιεργήσιμων εδαφών.

Ν και ελαφρά Α από το πηγάδι σχηματίζεται ρέμα - δίοδος προς τα Ν, το οποίο χωρίζει την περιοχή σε δύο τομείς. Στον Α τομέα σε ομαλό ύψωμα εκτείνεται ο οικισμός

¹ Yalouris, 1976, 250-3, χρτ.19, φωτ. 9,Α. 1986, 151.

² Ζερβούδης, 1990, 92-100, χρτ. 4, σκαρ. 22, 23, 24. 1994, 218-221. Μερούσης, 2002, 119-120: Σημειώνει αγροικία αντί για οικισμό.

³ Στον χρτ. Γ.Υ.Σ. δεν αναφέρεται το τοπωνύμιο. Μάλλον πρόκειται για την κορυφή υψ. 812μ., η οποία είναι η νοτιότερη κορυφή της οροσειράς του Πεληναίου.

και στον Δ σε χαμηλότερα επίπεδα, κοντά στο ρέμα, περιορισμένες με διαχωριστικούς τοίχους εκτάσεις απαρτίζουν τους χώρους εξυπηρέτησης του οικισμού. Πρόκειται για εδαφικές σκάλες (πεζούλες), οι οποίες είναι γεμάτες όστρακα, οι τοίχοι τους έχουν αρκετό κατεργασμένο οικοδομικό υλικό και είναι φανερά πολυχρησιμοποιημένες.

Ο οικισμός καταλαμβάνει όλη την Α λοφώδη έκταση, π. 100×140μ. Φαίνεται να απαρτίζεται από δύο οικιστικές εκτάσεις, που αντιστοιχούν στο ΒΔ και ΝΑ τμήμα του. Το πρώτο περιλαμβάνει ποιμενικά κτίσματα, στα οποία έχει χρησιμοποιηθεί αρχαίο οικοδομικό υλικό, το οποίο δεν είναι στη θέση του, αλλά διάσπαρτο και εντοιχισμένο. Μερικές καλύβες φαίνονται κτισμένες πάνω σε αρχαία θεμέλια. Α των ποιμενικών κτισμάτων υπάρχουν συγκεντρωμένοι κατεργασμένοι ογκόλιθοι διαστ. 1,2×0,6×0,6μ., προερχόμενοι από ισχυρά οικοδομήματα.

Το πλέον ενδιαφέρον τμήμα του οικισμού είναι το ΝΑ, το οποίο φαίνεται ότι έχει υποστεί λιγότερο τις συνέπειες των αλλοιώσεων των διαφόρων εποχών. Σώζονται ίχνη συμπλέγματος κτισμάτων, σχήματος ακανόνιστου τραπεζίου, διαστ. 28×20×27×28μ. Ίχνη μικρότερων χώρων εντοπίζονται εσωτερικά στη ΒΔ γωνία του, αλλά και εξωτερικά στην Δ και Ν πλευρά του. 20μ. από τη Ν πλευρά υπάρχει πηγάδι διαμ. 3μ. που προσδιορίζει το Ν όριο της περιοχής και 80μ. από την ΝΑ γωνία διατηρούνται τα τελευταία ίχνη της αμαξιτής οδού. Τέλος, 12μ. από την ΒΑ γωνία του κεντρικού συμπλέγματος, όπου υπάρχει αρκετό εκτός θέσης οικοδομικό υλικό, βρίσκεται χώρος, τώρα γεμάτος χαλίκια, διαστ. 9×15μ., με εμφανή τα σημεία ανομοιόμορφων λάκκων μικρής διαμέτρου. Πρόκειται για ληνούς, 6 από τους οποίους είναι ημικαλυμμένοι και η ακριβής μορφή τους είναι δυσπροσδιόριστη.

Από την περιοχή ο Ζερβούδης συγκέντρωσε όστρακα από πολλά και καλής ποιότητας αγγεία. Και εδώ κυριαρχούν τα σώματα και οι βάσεις από οξυπύθμενα αγγεία, τα οποία οδηγούν στους Ελλ. χρόνους, κατά τους οποίους φαίνεται να είχε ο χώρος ζωνρή δραστηριότητα. Τα τεμάχια πύθων βρίσκονται ποιοτικά κοντά σε εκείνα των Εκκλησιδίων, αν και υπολείπονται τούτων. Οι κεραμίδες είναι καλής ποιότητας, μερικές έχουν βερνίκι και καλύπτουν όλους τους τύπους και όλες τις περιόδους¹. Τέλος, όσον αφορά τα θεμέλια του ΝΑ συμπλέγματος, τα χαρακτηριστικά τους οδηγούν τον Ζερβούδη σε μια χρονολόγηση κατά τους Κλ. χρόνους².

4.4 Του Κορμολιού τα καλύβια

Η χαράδρα που σχηματίζεται Ν από το Φαρδύ Πηγάδι Ν προς τα Άρια, από όπου τα όμβρια ύδατα διοχετεύονται μέχρι την Ελίνα, εξυπηρετεί και την επικοινωνία μεταξύ των οικισμών. Τα κοίλα τμήματα του εδάφους του ρέματος δεν έχουν γίνει μόνο από τη φυσική επίδραση των υδάτων, αλλά είναι φανερή η ανθρώπινη επέμβαση. Εκατέρωθεν του ρέματος και κοντά στην κοίτη διακρίνονται πλευρικά ερεισματικά τοιχίσματα. Τα ίχνη αυτά είναι φανερά μέχρι την κοιλάδα των Αρίων και συνδέονται με το θρύλο της “στράτας του Ανήλιαγου Βασιλιά”³.

¹ Ζερβούδης, 1990, 115. Σύμφωνα με την παράδοση η δεύτερη από Β σκάλα ήταν το “νεκροταφείο”. Και εδώ αναφέρεται από τους ποιμένες ως το “χωριό”.

² Ζερβούδης, 1994, 219, εικ. 13.

³ Ζερβούδης, 1994, 221, εικ. 14.

π. 800μ. Ν από το Φαρδύ Πηγάδι και 50-70μ. Δ του ρέματος υψώνεται λόφος ενταγμένος στη λοφοσειρά που κατέρχεται Ν από τις χαλικουριές. Κοντά στην κοίτη βρίσκεται πηγάδι και Δ στην κορυφή του λόφου είναι τα αρχαία κατάλοιπα. Δεν υπερβαίνουν σε έκταση τα 800μ², αλλά βρίσκονται σε ισχυρή θέση που συνδέεται Β και Ν με άλλα υψώματα και Δ καλύπτεται από απόκρημνη χαράδρα.

Στην κορυφή του λόφου Α διατηρείται ποιμενικό κτίσμα διαστ. 3×4μ. και υψ. 1μ. Οι τοίχοι του είναι κτισμένοι από πελεκητούς και τετραγωνισμένους λίθους μεσαίου μεγέθους. Β αλλά κυρίως Δ του κτίσματος ο Ζερβούδης διακρίνει ίχνη θεμελίων ορθογωνίου κτηρίου διαστ. 14×10μ., με πάχος θεμελίων 1μ.. Επιπλέον εντοπίζονται και άλλα ασαφή ίχνη τουλάχιστον δύο μεγάλων ορθογώνιων χώρων, πλήθος διάσπαρτων οστράκων και σκούροι σκληροί λίθοι μεσαίου και μεγάλου μεγέθους.

Η έκταση της εγκατάστασης είναι περιορισμένη. Η έλειψη χώρων και μέσων εξυπηρέτησης και η γειννίαση της με το Φαρδύ Πηγάδι συνηγορούν για μια εξαρτημένη εγκατάσταση. Το οικοδομικό υλικό, οι ευρείς ορθογώνιοι χώροι, η ισχυρή δόμηση και προπάντων η φύση του εδάφους και η οργάνωση του οδηγούν τον Ζερβούδη στην υπόθεση ότι πρόκειται ή για μια φροντισμένη αγροικία ιδιαίτερων αξιώσεων ή για εγκατάσταση με διοικητική ή στρατιωτική λειτουργία. Οι χώροι στο Φαρδύ Πηγάδι δεν παρείχαν οχυρωματικές δυνατότητες αναγκαίες σε οικισμούς τέτοιας έκτασης, ίσως η εγκατάσταση στον Κορμολιού τα καλύβια να εξυπηρετούσε ανάγκες προφύλαξης του πληθυσμού¹.

4.5 Άρια

Το ρέμα που κατέρχεται από το Φαρδύ Πηγάδι κάμπει Α στα Βρυσάκια και στις Α υπώρειες του Ελιόβουνου και του Καλόγερου σχηματίζει κοίλωμα, δημιουργώντας εύφορη και βαθιά έκταση μήκους π. 1000μ. και πλάτους 50-150μ. με την ονομασία Άρια². Α των κτημάτων και κοντά στην κοίτη του ρέματος Αρίων υψώνεται ομαλά ανωφερής λόφος, όπου είναι κτισμένη εγκατάσταση που φέρει και εδώ την ονομασία το “χωριό” με έκταση 2500μ.² Α συνεχίζεται η ανωφέρεια προς τις Ν απολήξεις του δάσους Γιαννάκι που στα ΝΑ κατεβαίνει ο Διπόταμος από το Πιτύος και τον Αγ. Ισίδωρο για να ενωθεί, στα ΝΑ των Αρίων, με τον ομώνυμο χείμαρρο και να εκβάλλει στον όρμο της Ελίντας. Η θέση της εγκατάστασης είναι προφυλαγμένη με δύσκολη πρόσβαση, λόγω της πυκνής βλάστησης των γύρω εδαφών. Πάνω στον λόφο δεν υπάρχουν υδατοδεξαμενές καθώς το χειμέριο ρέμα διατηρούσε ύδατα για μεγάλο χρονικό διάστημα. Στο τελευταίο Ν κτήμα υπάρχει το Μαχμούτ πηγάδι από τα αρχαιότερα και αξιολογότερα που λέγεται ότι έχει και πηγαίο νερό.

Η εγκατάσταση καταλαμβάνει τα υψηλά Δ και Ν τμήματα του λόφου, απέχει 50μ. από τα χαμηλότερα προς το ρέμα σημεία και ορίζεται στα Ν από μικρή χαράδρα. Τα σωζόμενα κατάλοιπα της εκκλησίας του Αγ. Νικολάου, του “σχολείου”, των υποτυπωδών κατοικιών και των ληνών είναι μεταγενέστερα, όμως το οικοδομικό υλικό υποδηλώνει δραστηριότητα της εγκατάστασης κατά την αρχαιότητα. Ο Ζερβούδης αποτυπώνει, στο Β τμήμα του οικισμού, ίχνη θεμελίων διαστ. 8×9μ. από αδρά

¹ Ζερβούδης, 1990, 100-102, χαρτ. 4, σκαρ. 24, 25. 1994, 221.

² Ζερβούδης, 1990, 103-109, χαρτ. 4, σκαρ. 26. 1994, 222, εικ. 17.

πελεκητούς λίθους που φανερώνουν βάση ισχυρού κτηρίου. Το μέγεθος και η θέση συνηγορούν για ορθογώνιο κτίσμα που ίσως εξυπηρετούσε και αμυντικές οχυρωματικές σκοπιμότητες.

Σχετικά με την κεραμική ο Ζερβούδης συνέλεξε ένα τμήμα βάσης ανοικτού αγγείου, μια βάση κύλικος και σώμα οξυπύθμενου αμφορέα Ελλ. χρόνων. Αναφέρει ότι τα τεμάχια πίθων είναι πιο χονδροειδή από εκείνα του Φαρδιού Πηγαδιού και προπάντων των Εκκλησιδίων. Ο πηλός και η όπτηση τους βρίσκονται κοντά στα συναφή του Κενάγρου και του Κρητικού. Τα τμήματα κεραμίδων είναι όπως των άλλων περιοχών, όλων των τύπων, μέχρι και της Βυζ. περιόδου. Με βάση τα παραπάνω θεωρεί την Ελλ., Ρωμ. και Βυζ. ως περιόδους δραστηριότητας της περιοχής¹. Ωστόσο, το εντοιχισμένο υλικό και τα λίγα ίχνη θεμελίων πιθανολογούν, κατά τον Ζερβούδη, δραστηριότητα από τους Κλ. χρόνους, ίσως συνδεδεμένη με το Φαρδύ Πηγάδι.

Ο οικισμός στα Άρια είναι πιο περιορισμένος και μάλλον εξαρτημένος από αυτόν στο Φαρδύ Πηγάδι. Με βάση τα υπάρχοντα ίχνη, την έκταση και σε σύγκριση με την εγκατάσταση στο Φαρδύ Πηγάδι, ο Ζερβούδης υπολογίζει ότι εδώ θα μπορούσε να διαμείνει πληθυσμός άνω των 100 ατόμων. Επίσης η ευφορία του εδάφους επιτρέπει την υπόθεση ότι η αμπελοκαλλιέργεια ήταν η κύρια απασχόληση των κατοίκων.

4.6 Εγγίσα (Εγγύσα²)

Η Εγγίσα βρίσκεται π. 3χλμ. ΝΝΔ από το Φλώρι σε μια σχετικά επίπεδη αλλά βραχώδη έκταση με φυσική κάλυψη, Ν της Βίγλας και ΒΔ της Μισοράχης. Σήμερα η πρόσβαση είναι δυνατή από σύγχρονο αγροτόδρομο που οδηγεί από του Κρητικού προς τον Ανάβατο, ενώ παλιότερα συνδεόταν με τον Βροντάδο από την πλέον απόκρημνη δίοδο Δ του Αίπους. Σήμερα υπάρχουν από ένα ποιμενικό κτίσμα στο Β και Ν άκρο της περιοχής, δύο στάνες στα Α και μια μάνδρα στο Δ άκρο. Χαρακτηριστικό της εγκατάστασης είναι τα δεκαέξι πηγάδια, συγκεντρωμένα στο κέντρο της περιοχής. Η εντατική προσπάθεια καλλιέργειας, ο ελάχιστος χώρος και η διατήρηση της δραστηριότητας σε όλες τις περιόδους άφησε ελάχιστα κατάλοιπα στη θέση τους. Ο Ζερβούδης παρατηρεί ότι υπάρχει διάσπαρτο υλικό, όστρακα και εντοιχισμένοι ογκώδεις πελεκητοί λίθοι στα ποιμενικά κτίσματα και στα πηγάδια. Επιπλέον, εντοπίζει και κάποια ίχνη θεμελίων αρχαίων τοίχων μήκ. 12μ. στην περιοχή των πηγαδιών και 25μ. Β από τις στάνες.

Η κύρια εγκατάσταση φαίνεται ότι ήταν Ν από το σημερινό ποιμενικό κτίσμα στο Β άκρο της περιοχής, καταλαμβάνοντας μια έκταση 50×50μ. Είναι εμφανή τα ίχνη συνεχούς ανθρώπινης διαβίωσης από το οικοδομικό υλικό και τα διάσπαρτα όστρακα. Ν και ΝΔ του ποιμενικού κτίσματος ο Ζερβούδης αποτυπώνει τμήμα θεμελίων αρχαίου τοίχου μήκ. 9,4μ. Αυτό το τμήμα, ΝΔ του κτίσματος λέγεται “καμινάκι”, όπου φαίνεται ότι υπήρχε εργαστήριο κεραμικών. Ο Ζερβούδης αναφέρει ότι η κεραμική είναι σχετικά καλής ποιότητας και παραθέτει τμήμα κεραμίδας με μαύρο επίχρισμα, σώμα οξυπύθμενου αμφορέα, τμήμα λαιμού μυροδοχείου(;) και δύο βάσεις αγγείων των Ελλ.

¹ Ζερβούδης, 1990, 115.

² Ζερβούδης, 1994, 278, σημ. 225: Στον χάρτη της Χ.Α. “Ο ΚΟΡΑΗΣ” σημειώνεται Εγγίσα, όμως σε κώδικα γράφεται με την ονομασία Εγγύσα (εγγυοδοσία, εγγύηση;). Ο πλησιέστερος οικισμός προς το Βροντάδο. 1990, 118-120, χαρτ. 4, σκαρ. 28.

χρόνων, υποδηλώνοντας δραστηριότητα της περιοχής κατά την Ελλ. περίοδο¹. Ωστόσο, υποστηρίζει ότι πρόκειται για έναν οικισμό με μεγάλη διάρκεια από την Κλ. μάλλον περίοδο μέχρι σήμερα και ότι είχε ανέκαθεν αγροτοποιομενικό χαρακτήρα, παραβλέποντας την βιοτεχνική δραστηριότητα που υποδηλώνεται από το εργαστήριο κεραμεικών.

4.7 Ανδρώνακτος²

Στις Ν παρυφές της κορυφής του Μαραδόβουνου σχηματίζεται μικρή κοιλάδα που απλώνεται Δ του αγροτόδρομου προς Ανάβατο, βρίσκεται στον ίδιο άξονα και Δ της Εγγίσας και ορίζεται Ν από το ύψωμα Κέραμος. Η εγκατάσταση βρίσκεται στο κέντρο του κοιλώματος όπου σήμερα υπάρχουν μια ευρύχωρη στάνη, πηγάδια, βοηθητικοί χώροι και ένα ποιμενικό κτίσμα. Στη στάνη διασώζεται το περισσότερο αρχαίο οικοδομικό υλικό. Ο Δ τοίχος της είναι κτισμένος σε μήκος 20μ. από μεσαίου μεγέθους γκρίζους πελεκητούς λίθους προερχόμενους από αρχαίο κτήριο που βρισκόταν πιθανότατα στο χώρο που καταλαμβάνει η στάνη. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τμήματα θεμελίων που έχουν χρησιμοποιηθεί στο Β τμήμα της στάνης. Τα ίχνη αυτά είναι εμφανή και σε ορισμένα τμήματα προεξέχουν των μεταγενέστερων τοίχων. Φαίνεται ότι ορίζουν ορθογώνιο χώρο και σώζονται σε μήκ. 4μ., 5μ. και 3μ. Στη ΒΔ γωνία εξωτερικά της στάνης υπάρχει πηγάδι, του οποίου το βαθύτερο τμήμα είναι κτισμένο διαφορετικά από το ανώτερο που έχει ανακαινισθεί και κτισθεί από αρχαίους λίθους. Στο στόμιο του είναι εντοιχισμένος επίπεδος κατεργασμένος λίθος που φέρει κυκλική χαραγή (βάση κατωφλιού;). 25μ. Β της στάνης διατηρούνται κατάλοιπα ημικυκλικού κτίσματος με εμφανείς την Δ και Α πλευρά, μηκ. 4μ. και πλ. 2μ. Επίσης 10μ. Β στο ποιμενικό κτίσμα υπάρχει εντοιχισμένο υλικό. Τέλος, ο Ζερβούδης παρατηρεί ότι Ν σε διαχωριστικό τοίχο διακρίνονται ίχνη εκσκαφής, από όπου προέρχεται πλήθος οστράκων. Όσον αφορά την κεραμική παραθέτει όστρακα αγγείων που χρονολογούνται στην Ελλ. και Ρωμ. περίοδο³. Η περιορισμένη έκταση της εγκατάστασης, η θέση, το όνομα και η αναφορά της παράδοσης για βυζαντινούς άρχοντες οδηγούν τον ερευνητή στο συμπέρασμα ότι ήταν αγροικία ισχυρού άρχοντα⁴.

4.8 Μπαμπακιές

ΔΒΔ από τον Ανδρώνακτο, Δ του Μαραδόβουνου και Ν του Περδικόβουνου εκτείνεται ένα βραχώδες πλάτωμα, οι Μπαμπακιές⁵. Στο ΒΑ τμήμα του πλατώματος σώζονται ελάχιστα ίχνη μιας περιορισμένης εγκατάστασης. Ο Ζερβούδης εντοπίζει

¹ Ζερβούδης, 1990, 126.

² Ζερβούδης, 1994, 279, σημ. 228: Το όνομα Ανδρώναξ, όνομα άρχοντος, αναφέρεται στα χιακά νομίσματα. Στις αρχές του 2ου αι. ισχύουν τα τετράδραγμα του Αλεξάνδρου και τα αντίστοιχα χιακά, όπου αναγραφόταν τα αρχικά του ονόματος του υπεύθυνου άρχοντα για την κοπή. Στην επιγραφή του Αττάλου, στήλη Β, στιχ. 12: “Ανδρώνακτος. . . του (κρ)ηνεύς α(γροί)”. Κατά τον Ζερβούδη η ονομασία του χώρου προέρχεται από τα *Ανδρώνακτος*. Κατά παραφθορά αναφέρεται από τους ποιμένες Ανδρόλακκος, εξαιτίας του δυσεξήγητου του ονόματος και της λακκοειδούς θέσης. Στα τοπωνύμια του Βροντάδου αναφέρονται χωριστά Ανδρώνακτος και Ανδρόλακκος, μάλιστα το δεύτερο ως τοποθεσία με πηγάδια σε ορεινή περιοχή.

³ Ζερβούδης, 1990, 126.

⁴ Ζερβούδης, 1994, 227. 1990, 120-122, χρτ. 4, σκαρ. 29.

⁵ Ζερβούδης, 1990, 122-125, χρτ. 4, σκαρ. 30. 1994, 228. Η ονομασία οφείλεται σε μεταγενέστερη καλλιέργεια βαμβακιού.

διάσπαρτους κατεργασμένους λίθους, όστρακα και ένα τμήμα ισχυρών θεμελίων μηκ. 8μ. Αυτά τα θεμέλια αποτελούνται από τρεις ογκώδεις πελεκητούς λίθους. Η περιορισμένη έκταση, η ισχυρή δόμηση, η έλλειψη βοηθητικών χώρων και η θέση της εγκατάστασης οδηγούν τον Ζερβούδη στην υπόθεση ότι πρόκειται για συμπληρωματικό χώρο του κυρίως οικισμού στις Μπαμπακιές. Θεωρεί ότι είναι περισσότερο πιθανό μια οχυρωματική κατασκευή για την ασφάλεια της ευρύτερης περιοχής και επικοινωνίας, παρά μια αγροικία.

100μ. Δ εκτείνονται οι καλλιεργήσιμοι χώροι, ο οικισμός και οι βοηθητικοί του χώροι. Και εδώ βρίσκονται ογκώδεις σωροί χαλίκων, αποτέλεσμα της εκχερσώσεως για την δημιουργία καλλιεργήσιμου εδάφους. Αξιοσημείωτες είναι οι δύο υδατοδεξαμενές που σώζονται στο Β και Ν άκρο του οικισμού, δηλώνοντας την αρχή και το πέρας του. Κατά τον Ζερβούδη πρόκειται για τα αξιολογότερα υδρευτικά έργα όλης της περιοχής από το Αίπος μέχρι το Πιτύος. Ιδιαίτερα η πρώτη, στα Β, είναι ένα εξαιρετικό έργο. Έχει διάμετρο 6,5μ. και παράλληλη την επίχωση στο μέγιστο βάθος της, διακρίνεται τοιχοδομία υψ. 0,8μ. Έχει κτισθεί από μεσαίου και μεγάλου μεγέθους εξάιρετα κατεργασμένους λίθους, οι οποίοι συνθέτουν τέλειο τεχνικό σύνολο που θυμίζει Ρωμ. υδρευτικά έργα. Η δεύτερη, στα Ν, είναι μικρότερη, διαμ. 4,2μ., και κτισμένη από λίθους κατώτερης ποιότητας και αδρά πελεκητούς. Πλησίον των δεξαμενών υπάρχει πλήθος οστράκων και διάσπαρτου οικοδομικού υλικού. Αυτά τα υδρευτικά έργα, κατά τον Ζερβούδη, υποδηλώνουν κοινή προσπάθεια μιας πολυάνθρωπης σχετικά εγκατάστασης με βιοτεχνικές απασχολήσεις και δεν πρέπει να συνδεθούν μόνο με την βαμβακοκαλλιέργεια, ασχολία μεταγενέστερη περιορισμένης χρονικής περιόδου.

Η κυρίως εγκατάσταση, ο οικισμός, εκτείνεται μεταξύ των δεξαμενών σε μια δυσπροσδιόριστη έκταση π. 50×80μ. Στο μεγαλύτερο μέρος του περιβάλλεται από ποιμενικό διαχωριστικό τοίχο και στα Δ βρίσκονται ερειπωμένα ποιμενικά κτίσματα με εντοιχισμένο οικοδομικό υλικό. Δυστυχώς, σώζονται ελάχιστα ίχνη θεμελίων μηκ. 4μ. και 6,5μ., όμως σε όλη την έκταση βρίσκονται διάσπαρτοι επεξεργασμένοι λίθοι.

Αξιολογώντας όλα τα στοιχεία ο Ζερβούδης υποστηρίζει ότι αυτή η εγκατάσταση είναι σπουδαιότερη από τις άλλες, καθώς δεν είχε μόνο αγροτοποιμενικό χαρακτήρα, αλλά μάλλον αποτελούσε εργαστηριακό-βιοτεχνικό κέντρο ευρύτερης δραστηριότητας.

Από τις Μπαμπακιές ο Ζερβούδης συγκέντρωσε κεραμεική καλής ποιότητας. Ένα τεμάχιο πίθου με ερυθρόφαιο πηλό είναι ποιοτικά καλύτερο από αυτό των Αρίων. Παραθέτει τμήμα λαβής Ρωμ. χρόνων και βάση οξυπύθμενου αμφορέα Ελλ. χρόνων. Τα τεμάχια κεραμίδων είναι επίσης καλής ποιότητας και μοιάζουν με αυτά των Εκκλησιδίων και των Κυμιών. Με βάση τα παραπάνω και εδώ η περιοχή βρίσκεται σε δραστηριότητα κατά την Ελλ. και Ρωμ. περίοδο. Επιπλέον, οι εξαιρετικής ποιότητας υδατοδεξαμενές ενισχύουν την παραπάνω χρονολόγηση¹.

¹ Ζερβούδης, 1990, 127.

Οικιστική Περιοχή 5

5.1 Μετόχι

Ο όρμος Μετοχίου βρίσκεται 5 χλμ. Ν του χωριού Σιδηρούντα. Μια μικρή και πολύ εύφορη πεδιάδα γεμάτη ελαιόδεντρα καταλήγει στον όρμο που αποτελεί ένα βαθύ και καλά προστατευμένο φυσικό λιμάνι με μια παραλία από βότσαλα. Ο Yalouris ερεύνησε την θέση και αναφέρει ότι ο αρχαίος οικισμός ήταν μάλλον στους χαμηλούς λόφους Α της παραλίας, στην περιοχή της ερειπωμένης βασιλικής της Υπαπαντής (χρτ. Γ.Υ.Σ.). Ωστόσο, εντοπίζει ίχνη Κλ./Ρωμ. αγροικίας στην ΝΔ πλαγιά του λόφου που κλείνει από Β την παραλία και στο λόφο (Δέρι;) που υψώνεται Ν της παραλίας σημειώνει αρκετούς αρχαίους αναλημματικούς τοίχους, ένα πηγάδι και πολλά Ελλ./Ρωμ. όστρακα. Στην κορυφή του λόφου ΝΔ της Υπαπαντής σώζονται αρκετοί αρχαίοι λίθοι, από τους οποίους μερικοί φαίνονται να σχηματίζουν μια γραμμή που θα μπορούσε να είναι ένα άνδηρο κτηρίου (ναού;)¹. Επιπλέον σε αυτήν την περιοχή ο Yalouris εντόπισε και άλλα πιθανά αρχαία άνδηρα, Κλ./Ρωμ. και μεσαιωνικά όστρακα. ΝΔ από εδώ και ακριβώς Β από το καφενείο της παραλίας βρήκε ένα τμήμα αρράβδωτου κίονα (Ρωμ.), διαμ. 0,35μ. και μήκ. 1,5μ.

Επιπλέον, έχουν εντοπιστεί τρεις συστάδες τάφων, οι περισσότεροι συλημένοι. Στο Δέρι, τον Ν λόφο της παραλίας, ο Yalouris σημειώνει περισσότερους από δέκα κιβωτιόσχημους τάφους με προσανατολισμό Β-Ν. Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες των ντόπιων, οι τάφοι περιείχαν πολλαπλές ταφές τριών ή τεσσάρων ατόμων και καλύπτονταν με απλές ορθογώνιες κεραμίδες. Τα κτερίσματα ήταν πενιχρά, αν και ένας από τους ντόπιους αναφέρει ότι βρήκε τμήματα χάλκινης ζώνης, ένα τμήμα από περιδέριο και αρκετούς μικρούς αμφορίσκους με πόδι που έφεραν σχέδια μάλλον εγχάρακτα. ΝΑ της εκκλησίας, ο Yalouris βρήκε ίχνη ξύλου, ανθρώπινων οστών και αδιάγνωστα τμήματα χονδροειδούς άβαφης κεραμικής. Σημείωσε τέσσερεις μάλλον κεραμοσκεπείς τάφους καθώς πολλά τμήματα κεραμίδων ήταν διασκορπισμένα στην περιοχή. Ο προσανατολισμός των τάφων ήταν Α-Δ. Λίγο πιο Ν σημείωσε άλλους πέντε συλημένους τάφους μάλλον του ίδιου τύπου με τους προηγούμενους.

Τέλος, π. 1 χλμ. ΒΑ της εκκλησίας, στην κορυφή του βουνού που βλέπει προς τον όρμο Μετόχι υπάρχουν δύο μεγάλα σπήλαια με ανοίγματα προς τα Δ. Η έρευνα των δαπέδων των σπηλαίων ήταν αδύνατη από τον Yalouris καθώς κατολισθήσεις και οι οροφές που έχουν καταρρεύσει, έχουν καλύψει τα δάπεδα των σπηλαίων. Σύμφωνα με τον Yalouris φαίνονται ιδανικά για κατοίκηση κατά την προϊστορική εποχή, καθώς είναι καλά προστατευμένα, φυσικά οχυρωμένα και διαθέτουν αρόσιμη γη και πηγή νερού. Ένα πηγάδι (μάλλον αρχαίο) επενδεδυμένο εσωτερικά με λίθους υπάρχει π. 100μ. στην απότομη πλαγιά κάτω από τα σπήλαια².

¹ Ο Yalouris σημειώνει με επιφυλάξεις ότι το κτήριο θα μπορούσε να είναι ναός εξαιτίας μιας επιγραφής του 4ου αι. π.Χ. που αναφέρει “ΔΗΜΗΤΡΟΣ ΒΟΙΩΤΑΗΣ”. Η επιγραφή έχει βρεθεί στην περιοχή Αγ. Κερυκός της Σιδηρούντας και έχει δημοσιευθεί από τον Στεφάνου. Στεφάνου, 1958, 6-7, 9, εικ. 1.

² Yalouris, 1976, 257-9, χρτ. 21. 1986, 152-4, φωτ. 6.

5.2 Ανεμόμυλος

Παράκτια θέση 3χλμ. Ν της Βολισσού, 1χλμ. Δ από τα σπίτια του οικισμού Χωρή. Η μεγάλη παραλία ονομάζεται Μάναγρος και μια ευμεγέθης πεδιάδα με χαμηλούς λόφους απλώνεται Α¹.

Στο εσωτερικό, Α του Ανεμόμυλου, σε ένα μεγαλύτερο λόφο στη Δ κ' Ν πλαγιά του εντοπίστηκαν άφθονα όστρακα Κλ. (δείγματα μελαμβαφών) και υστερότερης κεραμεικής. Το 1961 ο Boardman είχε σημειώσει όστρακα του 5ου και 4ου αι. και μερικά πιθανά Ρωμ. Στη Ν πλαγιά του λόφου βρίσκονται οι σημαντικότερες αποθέσεις οστράκων άβαφον και βερνικωμένων. Στη ΝΔ πλαγιά υπάρχουν κατάλοιπα πιθανών αρχαίων τοίχων².

Στο χωράφι στα Δ ο Yalouris είδε διασκορπισμένα άβαφα όστρακα και σύμφωνα με προφορικές(;) πληροφορίες έχουν βρεθεί πολλά ύστεροαρχαϊκά και κλασικά όστρακα, ακόμα και ολόκληρα αγγεία. Όμως βρήκε μόνο ένα πολύ φθαρμένο όστρακο, αρχαϊκής εποχής, με λευκό επίχρισμα και μια καφέ-μαύρη γραμμή.

Περίπου 0,5 χλμ. προς τα Ν, στην εκκλησία του Ταξιάρχη υπάρχουν εντοιχισμένοι μαρμάρινοι κυβόλιθοι, ένας από τους οποίους μπορεί να αποτελούσε τμήμα κυματίου³.

5.3 Λιμνιά

Τα Λιμνιά είναι το μικρό σύγχρονο λιμάνι της Βολισσού 1,5χλμ. ΝΔ της Βολισσού και 1χλμ. ΒΔ του Ανεμόμυλου. Εξυπηρετεί τους ντόπιους ψαράδες και την θαλάσσια επικοινωνία με τα Ψαρά. Κάτω από τον δρόμο στη Ν πλευρά του λιμανιού βρίσκονται άφθονα όστρακα άβαφης χονδροειδούς κεραμεικής, αμφορέων, μικρών και μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων, τα οποία χρονολογούνται στην Ελ. και κυρίως Ρωμ. περίοδο.

Στο Ν άκρο του λιμανιού, Δ της παραπάνω θέσης, πάνω σε χαμηλό επίπεδο λόφο έχουν καταγραφεί αρχαίοι αναλημματικοί τοίχοι και πιθανά θεμέλια οικίας. Η επίπεδη κορυφή του λόφου είναι σύμφωνα με τον Yalouris κατάλληλη για ένα μεγάλο κτήριο. Εκεί βρίσκονται διασκορπισμένα όστρακα και κεραμίδες, κυρίως Ρωμ. και μεσαιωνικά⁴.

5.4 Λευκάθια

Η θέση βρίσκεται στο ακρωτήριο στη ΒΔ πλευρά του όρμου Λευκάθια, 2,1χλμ. ΝΔ της Βολισσού και 1χλμ. ΒΔ από τα Λιμνιά. Το 1949 ο Cook εντόπισε ίχνη κτηρίου που μπορεί να ήταν ναός⁵. Το 1973 ο Yalouris δηλώνει ότι λίγα από αυτά τα ίχνη είναι ορατά, εκτός από μια αφθονία αργών λίθων και ένα τμήμα λαξευμένου ασβεστόλιθου στην κορυφή του λόφου. Επίσης εντοπίστηκαν όστρακα από χιακά κύπελλα, κανθάρους (λευκό επίχρισμα κ' μαύρες κ' καφέ ταινίες). Αυτά χρονολογούνται στον 6ο αι. π.Χ. και υποδηλώνουν εγκατάσταση ήδη κατά την αρχαϊκή περίοδο⁶. Επίσης έχουν βρεθεί όστρακα και μελαμβαφή του 4ου αι. π.Χ.

¹ Hood, 1981, 8: Το 1961 ο Hood εντόπισε τμήμα νεκροταφείου της Πρώιμης Χαλκοκρατίας κοντά στη θάλασσα.

² Yalouris, 1976, 260-2, χ. 22. Yalouris, 1986, 154

³ ό.π.

⁴ Yalouris, 1976, 263. Yalouris, 1986, 156

⁵ Cook, 1952, 159-170. Τοπική παράδοση αναφέρει αρχαίο ναό.

⁶ Yalouris, 1986, 155. Boardman, 1967, 161-3 : για παράλληλα.

Περισσότερα θραύσματα αρχαϊκά σημειώθηκαν σε λόφο στο εσωτερικό Α, αλλά η πλειονότητα των οστράκων φαίνεται Κλ/Ελ. Χαρακτηριστικά διαγνωστικά είναι τα πόδια αμφορέων του 5ου ή 4ου αι. π.Χ.¹

1,2 χλμ. ΒΔ από το ακρ. στις Α πλαγιές λόφου, ο Yalouris σημειώνει ένα μεγάλο άνδρηρο και ίχνη τοίχων, που πιθανόν να ανήκαν σε μια μεγάλη οικία. Υπήρχαν διασκορπισμένα όστρακα, κυρίως άβαφα, και ένα θραύσμα αμφορέα του 5ου ή 4ου αι. π.Χ.²

Κάτω από την κύρια θέση (στο ακρ.) στα ΝΑ κατά μήκος του κολπίσκου είναι ορατά όστρακα, από τα οποία τα περισσότερα χρονολογούνται Κλ/Ελ.³

5.5 Βολισσός

Θουκ. 8, 24, 3: “και εν τε KardamīIV Ἀποβῆντεj και ἹΜη Bol...skJ τοῒj prosbohq»santaj των C...wn mξcV nik»santej ka^ polloÝj diafqe...rantej ἐnfstata ἹΜρο...hsan t| taÚtV cwr...a,”

Στεφ. Βυζ.: Βολισσός, πόλις Α[ιολική [επ[{ακρου, Χίου πλησίον . . . Κα`ι φασ`ιν , ἵοτι \ Ομηρος [εν τούτ?ω τ~?ω πολίσματι τ`ας διατριβ`ας [εποιε~ιτο . . .

Το μεγαλύτερο χωριό θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως το κεφαλοχώρι ή ως μια μικρή κωμόπολη της ΒΔ Χίου. Κάτω από το Ενετικό Κάστρο στις Ν πλαγιές εντοπίστηκαν διασκορπισμένα όστρακα Κλ/Ελ. Στην γειτονική εκκλησία της Παναγίας υπάρχουν εντοιχισμένοι αρχαίοι λίθοι και μια επιγραφή⁴. Στο μικρό μουσείο φυλάσσονται δωρικά κ' ιωνικά κιονόκρανα, ιωνικά κυμάτια, θραύσματα επιγραφών κ.α. Αρχιτεκτονικά μέλη αναφέρονται μέσα κ' γύρω από το χωριό⁵. Ωστόσο παραμένει άγνωστη η θέση της αρχαίας κόμης. Μπορεί να ήταν στα Λευκάθια, μπορεί κάτω από το σημερινό χωριό.

Το 1930 βρέθηκε στην Βολισσό, κοντά στον Αγ. Μηνά μεταξύ των τετραγώνων Χριστός και Πυθών, ενεπίγραφη βάση που αναφέρει:

Γόργιον Μελάντα]η]ιέρεια
τ~ων Κουρητ~ων Βασιλε~ι
κα`ι Κούρησιν.

Το κείμενο μαρτυρεί ιερό Διός Βασιλέως και Κουρητών στη Βολισσό. Επειδή η επιγραφή δεν βρέθηκε in situ δεν έχουμε καμιά ένδειξη για τον εντοπισμό του ιερού⁶.

Hood, 1981, 8: Ο Hood αναφέρει ότι μαρτυρούνται **μυκηναϊκά όστρακα**, ιδιαίτερα στο Δ άκρο της θέσης. Το 1961 περισυλλέχθηκαν από την περιοχή μυκηναϊκά όστρακα περιλαμβάνοντας ένα ζεύγος ποδιών κυλικών και ένα θραύσμα πίθου με ένα ζεύγος ρηχών ραβδώσεων όπως κάποιοι πίθοι της Υστ. Χαλκ. από το Εμποριό (Ε. 2899-2901). Το ακρωτήριο μπορεί να ήταν κατοικημένο **πριν από την μυκηναϊκή εποχή** σύμφωνα με ένα θραύσμα χείλους φιάλης με μια σαλπυγγόσχημη λαβή που περισυλλέχθηκε το 1961. Ο τύπος της φιάλης είναι αβέβαιος, αλλά συγκρίσιμες λαβές στο Εμποριό σχετίζονται με τις περιόδους VII/VI-V/IV.

¹ Yalouris, 1976, 264-5.

² Yalouris, 1976, 265.

³ Yalouris, ό.π.

⁴ Yalouris, 1976, 266. Forrest, 1966, 197-203.

⁵ Yalouris, 1986, 155.

⁶ Mitsos, 1947, 87-88.

Το 1938 ο Hunt ερεύνησε ανεπιτυχώς τη Δ πλευρά του λόφου του Κάστρου για τα ίχνη του “αρχαίου ναού του Απόλλωνα” που ο περιηγητής Coronelli υποστηρίζει ότι είδε το 1696. Είναι δυνατόν να έχει καλυφθεί ο ναός από σπίτια που μπορεί να έχουν κτιστεί ψηλότερα στην πλαγιά από την εποχή του Coronelli· αλλά ο Hunt αμφισβητεί την αξιοπιστία της μαρτυρίας του Coronelli¹.

Ο Ζολώτας υποστηρίζει ότι γύρω από τη Βολισσό υπήρχε αρχαίο κέντρο που συνδεόταν με ένα άλλο στα ΒΑ γύρω από τα σημερινά Διευχά, όπου έχει τοποθετήσει τις αρχαίες Καρίδες και τα Λουτρά. Ο Ζολώτας αναφέρει ότι στη θέση Κατσαράδικα ΝΔ της Βολισσού βρέθηκαν λευκά μάρμαρα κατά χώρα, τα περισσότερα από τα οποία χρησιμοποιήθηκαν για την οικοδόμηση του ναού του Χριστού και της Αγ. Αναστασίας. Στη θέση *στο Φριά* σημειώνει ότι βρέθηκε μεγάλο λαξευμένο αρχαίο φρέαρ. Τέλος γενικά και χωρίς χρονολόγηση αναφέρει ότι αρχαία λείψανα υπάρχουν και στους τόπους Χωρή, Βασιλικά και Παλαιά, υποδηλώνοντας σποραδικές εγκαταστάσεις στον κάμπο της Βολισσού. Το γεγονός ότι δεν σώθηκαν πολλά κατάλοιπα και μάλιστα κατά χώρα, οφείλεται, κατά τον Ζολώτα, στην συνεχή κατοίκηση της περιοχής, ιδιαίτερα κατά τον μεσαίωνα².

5.6 Παρπαριά

Ο Hunt αναφέρει ότι σε αυτό το χωριό του έδειξαν μια συλλογή αγγείων που σαφώς προερχόταν από τάφους. Αυτά ήταν : 5 κύπελλα του 4ου αι. π.Χ., μελαμβαφή του τύπου της Γναθίας, ένα ημισφαιρικό αλάβαστρο, μία ρωμαϊκή δακρυδόχος, δύο ρωμαϊκά λυχνάρια και δύο μικρά χάλκινα υστερορωμαϊκά νομίσματα. Αυτά τα ευρήματα , κατά τον Hunt, υποδεικνύουν μια αρκετά εκτεταμένη νεκρόπολη, ή τουλάχιστον χρησιμοποιημένη ευρέως σε διαφορετικές εποχές. Ωστόσο, ο ιδιοκτήτης της συλλογής αρνήθηκε να του υποδείξει τον τόπο εύρεσης³. Επιπλέον, ο Μιτσός σημειώνει κατηγορηματικά ότι τα αναφερόμενα αγγεία δεν βρέθηκαν στην Παρπαριά, αλλά μεταφέρθηκαν από την Αθήνα⁴. Αυτή η πληροφορία, αν και δεν είναι λεπτομερής, θέτει υπο αμφισβήτηση οποιαδήποτε υπόθεση για μια συλλογή αγγείων και για την νεκρόπολη. Όταν το 1973 ο Yalouris επισκέφθηκε το χωριό και ζήτησε να δει τα αντικείμενα, κανείς δεν ήξερε για αυτά⁵.

Πέρα από αυτά, ο Hunt σημειώνει ότι στον Αγ. Ισίδωρο που βρίσκεται στην ακτή στους πρόποδες της κοιλάδας που ανήκει στην Παρπαριά υπάρχουν ίχνη μεγάλου κτηρίου. Όταν σκάφτηκε ένα πηγάδι ανακαλύφθηκαν μερικοί μεγάλοι επεξεργασμένοι ασβεστόλιθοι που μπορεί να ήταν λίθοι θεμελίων. Επίσης, κάποια επεξεργασμένα τεμάχια μαρμάρου είναι εντοιχισμένα στην μικρή εκκλησία και σε ένα μικρό κατεστραμμένο κτήριο που βρίσκεται εκεί κοντά. Από το πολύ καλής ποιότητας λευκό μάρμαρο ο Hunt συνάγει ότι πρόκειται για Πάριο μάρμαρο, με το οποίο μοιάζει πάρα πολύ. Εξαιτίας της προσεκτικής επεξεργασίας, της διάβρωσης που έχουν υποστεί και του

¹ Hunt, 1940-5, 39.

² Ζολώτας, 1921, 419.

³ ό.π.

⁴ Μιτσός, 1964, 23, σημ. 1.

⁵ Yalouris, 1976, 267.

μικρού πάχους, ο Hunt υποψιάζεται ότι ίσως πρόκειται για τμήματα μαρμάρινης κεράμωσης στέγης, εκτός αν χρησιμοποιήθηκαν ως λίθοι πρόσοψης.

Τουλάχιστον αυτά τα τμήματα μαρμάρου πρέπει να υποδεικνύουν την ύπαρξη κάποιου αρχαίου κτηρίου. Ο Hunt κρίνει ότι είναι καλή θέση για ένα οικοδόμημα, καθώς υπάρχει μια καλή απάνεμη παραλία, μια μικρή περιοχή αρόσιμης γης, ένα ευμέγεθες ρέμα και μια κοιλάδα που εκτείνεται μέχρι τους πρόποδες των λόφων¹.

Δυστυχώς ο Yalouris δεν επισκέπτεται την θέση στην παραλία του Αγ. Ισιδώρου, 3 χλμ. π. ΝΔ του χωριού της Παρπαριάς².

5.7 Μελανιός

1,4χλμ ΝΔ του χωριού στο εκκλησάκι Αγ. Γεώργιος ΒΑ του δρόμου από Τρύπες, ο Yalouris αναφέρει εντοιχισμένους λαξευμένους λίθους και ένα τμήμα μαρμάρου με λαβή. Στις πλαγιές πίσω από την εκκλησία συνέλεξε λίγα όστρακα πιθανώς Κλ/Ελ άβαφης κεραμεικής, ενώ δεν ήταν ορατά ίχνη θεμελίων στην περιοχή³.

5.8 Ποταμιά

Η μοναδική αναφορά του Ζολώτα για αρχαία, ωστόσο αχρονολόγητα, κατάλοιπα στην περιοχή της Ποταμιάς στηρίζεται μάλλον στην μαρτυρία πολλών αρχαίων τάφων που περιείχαν νομίσματα, αγγεία, δακτυλίδια κ.α.

Ενώ πιο συγκεκριμένα κοντά στη θέση Χιονίσκος (=κιονίσκος) σημειώνει ότι βρέθηκαν αρχαίοι μυλόλιθοι⁴.

5.9 Πισπιλούντα

Ο απόστρατος ταξίαρχος, Ι.Ν. Γιούργαλις, ο οποίος κατάγεται από το χωριό της Πισπιλούντας, είχε συλλέξει πληροφορίες για τα τοπωνύμια και τις αρχαίες μαρτυρίες της περιοχής.

Η θέση “Πουλιού Αλώνι” βρίσκεται π.1χλμ. ΒΑΑ του χωριού, στη δεξιά όχθη του χειμάρρου “Ποταμός”. Δ του λόφου σε απόσταση μικρότερη των 50μ. υπάρχει μικρή εδαφική έξαρση υπό τύπο τύμβου. Το 1910 κατά την καλλιέργεια αγρού βρέθηκαν δύο τάφοι, στον ένα υπήρχαν δύο πήλινοι ληκυθίσκοι. Το 1973 έγινε ανασκαφή στο ίδιο σημείο και βρέθηκε ο ένας τάφος, 2 πήλινοι ληκυθίσκοι και ένας με εφυάλωση. Ο επιμελητής αρχαιοτήτων Στεφάνου τα χρονολόγησε στο 3ο - 2ο αι. π.Χ.⁵ Μεταξύ του Ποταμού και του αγροτικού δρόμου από την περιοχή “Τσιονίτσι” προς “Ποταμό” βρέθηκαν, το 1936, σπόνδυλοι κίωνων από κυανίζοντα σχιστόλιθο, οι οποίοι κτίστηκαν σε ξερολιθιά στον αγρό Ν. Κακάβρου⁶.

Στη θέση “Γουρνιά” Β από το “Τσιονίτσι” βρέθηκαν σε βάθος 0,7-0,9μ. παλαιά αγγεία και κεραμίδες. Δυστυχώς δεν δίνεται ακριβέστερος χρονολογικός προσδιορισμός.

¹ Hunt, 1940-5, 39-40.

² Yalouris, 1976, 267.

³ ό.π.

⁴ Ζολώτας, 1921, 419-420.

⁵ Γιούργαλις, 1974, 36-38.

⁶ Γιούργαλις, 1974, 39.

Η θέση “Τρουλλί” βρίσκεται π. 2χλμ. ΒΑΑ από το χωριό. 150μ. Δ βρέθηκαν 3 τάφοι, σαρκοφάγοι από τοπικό σχιστόλιθο χωρίς κτερίσματα. Ο Γιούργαλις τοποθετεί αυτούς τους τάφους κατά την χριστιανική εποχή¹, χωρίς ωστόσο να δικαιολογεί αυτή τη χρονολόγηση.

Στη θέση “Κυμινά Σκάλες” κατά την καλλιέργεια αγρού Ν.Γ. Γούργαλι βρέθηκαν θεμέλια κτηρίων και μεγάλες κεραμίδες που αποτελούσαν δάπεδο οικίας². Δυστυχώς δεν αναφέρεται χρονολόγηση των καταλοίπων.

Στην ίδια περιοχή βρέθηκε τμήμα λίθου επεξεργασμένου. Πρόκειται για γωνία αετώματος θύρας ή κρήνης που φέρει ανάγλυφη ταινία. Κατά τον Γιούργαλι ο λίθος προέρχεται από το λατομείο Λατόμι Ν του Βροντάδου³.

5.10 Φυτά

Το χωριό Φυτά βρίσκεται στις Δ πλαγιές της κορυφής 1257μ. της οροσειράς του Πεληναίου, λίγο πιο χαμηλά από την ισουΰπή των 500μ, την οποία ακολουθεί ο σύγχρονος δρόμος. Το χωριό βλέπει προς μια κοιλάδα που εκτείνεται προς τα ΝΔ. Αυτή την κοιλάδα την μοιράζεται με το γειτονικό χωριό Κηπουριές που βρίσκεται 1χλμ. προς Ν.

Το 1953 ο Κοντολέων αναφέρει ότι του παρέδωσαν Ύστερογεωμετρική υδρία του ίδιου τύπου με αυτές που βρέθηκαν στο Ριζάρι. Το αγγείο προερχόταν από τάφο που βρέθηκε τυχαία στη θέση “Πατέλλα” έξω από το χωριό Φυτά⁴.

Το 1973 ο Yalouris δεν βρήκε ίχνη τάφων, αλλά εντόπισε κάποια άβαφα όστρακα Κλ/Ελ. εποχής⁵.

¹ Γιούργαλις, 1974, 42.

² Γιούργαλις, 1974, 44.

³ Γιούργαλις, 1974, 45.

⁴ Κοντολέων, 1953, 274. Βλ. ίδια στο *JHS* 74, 1954, 162.

⁵ Yalouris, 1976, 269. Yalouris, 1986, 156.

Οικιστική Περιοχή 6

6.1 Άγιο Γάλα

Σε δύο σπήλαια στον βράχο, πάνω στον οποίο είναι κτισμένο το χωριό, έχουν βρεθεί Νεολιθικά και αντικείμενα Πρ. Χαλκ. Το 1888 ο Studniczka περιγράφει τη θέση¹. Η Eccles επισκέπτεται τον χώρο και αναφέρει ότι βρήκε όστρακα που χρονολογούνται από τα Γεωμετρικά μέχρι και τα Ρωμαϊκά χρόνια. Αντίθετα ο Yalouris βρήκε μόνο 1 όστρ. που θα μπορούσε να είναι αρχαϊκό ακριβώς έξω από την είσοδο του χαμηλότερου σπηλαίου. Στην μικρή και πολύ εύφορη κοιλάδα που βρίσκεται κάτω από το χωριό στα ΝΑ βρήκε διασκορπισμένα όστρακα που δεν θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν αρχαία². Ωστόσο, στην ανακοίνωση του στο συνέδριο για την Χίο στο Ομήρειο σημειώνει για τη θέση στο Άγιο Γάλα ευρήματα που χρονολογούνται στα Νεολιθικά χρόνια, στην Πρώιμη Χαλκοκρατία και από τα Γεωμετρικά ως τα Βυζαντινά. Ο Hood ερεύνησε τα σπήλαια και δημοσίευσε τα ευρήματα της ανασκαφής³.

6.2 Κουρούνια

Ο Ζολώτας αναφέρει ότι στην περιοχή του χωριού Κουρούνια, σε κάποιο εκκλησάκι υπάρχει εντοιχισμένη επιγραφή που ήταν παλαιότερα σε κάποια κρίνη του χωριού. Η επιγραφή είναι δημοσιευμένη στο Αθηνά 20, 263 και αναφέρει:

] Ιερ`ος]ο [αγρ`ος] Ηρακλέος [εξ?ώου

Η επιγραφή επέχει θέση όρου του αγρού, ο οποίος ήταν αφιερωμένος σε ιερό του Ηρακλή Εξώου, του οποίου όμως αγνοούμε τον τόπο⁴.

6.3 Ερινός

Ο Ζολώτας σχετικά με τα Κουρούνια προσθέτει ότι στη θέση Ερινός πάνω σε απότομη ράχη προς τη θάλασσα σώζεται γωνία ψευδοϊσόδομου τοίχου 2×4×2, όμοια και στις θέσεις Παληόπυργος, Βίγλα και Λιβιάδια, Δ του Ερινού, όπου ο τόπος είναι ομαλός και χθαμαλός διαθέτοντας λίγους αγρούς. Σε έναν από αυτούς τους αγρούς βρίσκεται ισόδομος τοίχος από τετράγωνους λίθους, ο οποίος αποτελούσε μέρος περιφέρειας ή καμπύλου κτίσματος. Η εξωτερική πλευρά βλέπει προς Α, έχει μήκος 4-5μ. και ύψος 2μ.⁵

6.4 Λαγκάδα

Το 1938, όταν ο Hunt επισκέφθηκε τα Κουρούνια⁶, χαρακτηρίζονται ως το μεγαλύτερο χωριό της ΒΔ Χίου που τότε παρήγαγε το μόνο καλό κρασί στο νησί. Κάποια μεμονωμένα κατάλοιπα στην κοιλάδα, που εκτείνεται από το χωριό προς τη θάλασσα, οδηγούν τον Hunt στην υπόθεση ότι ήταν ένας αρκετά πλούσιος τόπος.

Στην τοποθεσία Λαγκάδα στην αριστερή πλευρά του ρέματος, π. 1/4 της ώρας από το χωριό, και στην τοποθεσία Ερινός, στην πλαγιά του λόφου στα δεξιά της κοιλάδας,

¹ Studniczka, 1888, 183

² Yalouris, 1976, 268.

³ Hood, 1981, 11-81.

⁴ Ζολώτας, 1921, 380.

⁵ Ζολώτας, 1921, 419.

⁶ Hunt, 1940-5, 40.

σχεδόν μισή ώρα από το χωριό και 1/4 της ώρας από την θάλασσα, υπήρχαν δύο μεγάλα λίθινα κτήρια, εμφανώς οχυρά. Υπήρχε ένα άλλο, τώρα κατεστραμμένο, σχεδόν απέναντι από τον Ερινό, στην αριστερή πλευρά της κοιλάδας.

Στον Ερινό είναι το πιο καλά διατηρημένο από τα δύο σωζόμενα που είναι ακριβώς όμοιας κατασκευής. Δύο τοίχοι σε ορθή γωνία προεξέχουν από την πλαγιά του λόφου σχηματίζοντας τριγωνική εξέδρα. Έχουν μήκος π. 10 μ. και ύψος π. 3,5μ. Η τοιχοδομία είναι κατά προσέγγιση πολυγωνική. Υπάρχει μια καθορισμένη οριζόντια τάση και οι περισσότεροι λίθοι είναι χονδροειδώς τετράπλευροι. Είναι μάλλον πολύ μεγάλοι κυβόλιθοι με διαστάσεις π. 1×1×1μ., αν και οι ανώτεροι δόμοι αποτελούνται από πολύ μικρότερους λίθους. Στην Λαγκάδα επικρατεί η ίδια τοιχοδομία αλλά οι τοίχοι δεν είναι τόσο ψηλοί.

Σύμφωνα με τη θέση τους σε σχέση με τη θάλασσα και το χωριό και από τη γενική τους μορφή, ο Hunt υποστηρίζει ότι αυτά τα κτήρια πρέπει να είχαν στρατιωτικό σκοπό, είτε ως οχυρά είτε ως παρατηρητήρια. Όμως, ο Ερινός δεν είναι καλή θέση για μια βίγλα, καθώς η κοιλάδα είναι μάλλον στενή και ούτε η τοποθεσία της Λαγκάδας. Το τρίτο κτήριο βρίσκεται σε καλύτερη θέση και θα μπορούσε να στείλει σήματα με πυρσό στις άλλες θέσεις.

Αντίθετα, ως οχυρά είναι θαυμάσια τοποθετημένα για να ελέγχουν την πρόσβαση στα Κουρούνια και η Λαγκάδα ελέγχει μια μικρή κοιλάδα που ενώνεται με την κύρια κοιλάδα σε αυτό το σημείο.

Πέρα από την ερμηνεία της λειτουργίας τους, είναι πολύ δυσκολότερο να καθορισθεί η χρονολόγησή τους. Δεν φαίνονται Ενετικά, διότι δεν υπάρχει κανένα κτήριο αυτής της περιόδου στο νησί τόσο αδρά δομημένο, ούτε υποδηλώνουν ρωμαϊκούς ή ελληνικούς τρόπους κατασκευής. Επειδή είναι τόσο χονδροειδή, ο Hunt υποθέτει ότι θα μπορούσαν να είχαν κτιστεί οποιαδήποτε εποχή, αλλά το μεγάλο μέγεθος των λίθων μάλλον υποδηλώνει αρχαιότερη εποχή και χρονολόγηση πλησιέστερη με αυτή του τοίχου στο Μυρμήγκι (ο υποτιθέμενος “πελασγικός” τοίχος που μάλλον πρόκειται για γεωλογικό φαινόμενο¹). Ο Hunt αδυνατεί να καταλήξει σε οριστικό συμπέρασμα εξαιτίας της απουσίας οστράκων που θα μπορούσαν να παρέχουν ενδείξεις για την χρονολόγηση².

Ο Μιτσός δημοσιεύοντας κατάλοιπα πύργων στην περιοχή των Λεπτοπόδων, υποστηρίζει ότι τα κτήρια στα Κουρούνια δεν είναι πύργοι-οχυρά, αλλά ότι πρόκειται μάλλον για “επαύλια” ευπόρων ιδιοκτητών της αμπελίτιδας χώρας, χωρίς να προχωρά σε χρονολόγηση των κτηρίων στα Κουρούνια³.

Ο Yalouris δεν αναφέρει ότι ερεύνησε την περιοχή, αλλά διατηρεί επιφυλάξεις για την αρχαιότητα των οχυρών, τα οποία θεωρεί μάλλον μεσαιωνικά⁴.

Επιπλέον ο Ζερβούδης κρίνει τον Hunt ότι αναφέρεται με μεγάλη αοριστία στη θέση Ερινός για τα δύο κατασκευάσματα και το τρίτο στην Λαγκάδα. Ο Ζερβούδης θεωρεί ότι ο Hunt συγχέει τις πληροφορίες και ότι ο προσδιορισμός του χώρου είναι ασαφής. Υποστηρίζει μάλιστα ότι ο Hunt δεν αναφέρεται στα Κουρούνια αλλά η περιγραφή του

¹ Βλ. Σαλιάρης, 1975, 185-197.

² Hunt, 1940-5, 41.

³ Μιτσός, 1964, 25.

⁴ Yalouris, 1976, 303, όφι. 43.

χώρου, που παρουσιάζει και η σύνδεση με τη θάλασσα και τη Λαγκάδα, επιτρέπει να θεωρήσουμε ως οριζόμενο χώρο την ευρύτερη περιοχή των Κοίλων¹.

Όμως, είναι σαφές ότι ο Hunt αναφέρεται για οικοδομικά κατάλοιπα στην περιοχή του χωριού Κουρούνια. Επίσης, ο Μιτσός επιβεβαιώνει την ύπαρξη τους, αν και προτείνει διαφορετική λειτουργία. Είναι δύσκολα αποδεκτό ότι ο Hunt βρισκόταν σε τόση σύγχυση, ώστε περιγράφοντας μια περιοχή της ΒΔ Χίου, να αναφέρεται σε κατάλοιπα που βρίσκονται, κατά τον Ζερβούδη στο Α τμήμα του νησιού. Η σύγχυση μάλλον οφείλεται στα κοινά τοπωνύμια Ερινός και Λαγκάδα που χρησιμοποιούνται τόσο στην περιοχή του χωριού Κουρούνια όσο και στην περιοχή των Κοίλων και του χωριού Λαγκάδα.

6.5 Νενητούρια

Στην παραλία του χωριού Νενητούρια, δίπλα από το εκκλησάκι του Αγ. Γεωργίου, εντοπίστηκαν - σε έρευνα επιφανείας της Κ' ΕΠΚΑ - υπόλοιπα κτηρίων και όστρακα κυρίως ρωμαϊκής εποχής².

6.6 Λεπτόποδα - Τσόμπος

Στη ράχη Τσόμπος Α του χωριού Λεπτόποδα είναι ορατά θεμέλια διαχωριστικού διπλοτοίχου μήκους περισσότερο από 1χλμ. που εκτείνεται Β και Ν της κορυφής, πλάτους 1,3μ. από τοπικούς λίθους, μικρών διαστάσεων πρόχειρα πελεκημένων. Η πρώτη σκέψη του Μιτσού είναι ότι αυτός ο τοίχος θα διαχώριζε εκτάσεις γειτονικών οικισμών, αλλά παρόμοια συνεχή οροθετικά σημεία δύσκολα δικαιολογούνται πάνω σε υψώματα³.

6.7 Παλιόπυργος

Στη θέση “Παλιόπυργος” 300 μ. Α στην πλαγιά από τον Τσόμπο υπάρχει μικρός επίπεδος χώρος με πηγή, όπου σώζονται θεμέλια αρχαίου πύργου σε μικρό ύψος. Α στην πλαγιά έχουν κατολισθήσει δεκάδες ακεραίων, τετραπλεύρων αδρά επεξεργασμένων λίθων. Ο Μιτσός δημοσιεύει λίθο με διαστάσεις 1,3×0,4×0,54μ. που φέρει 5 τόρμους⁴. Επίσης αναφέρει ότι σε κοντινό χωράφι βρέθηκαν 2 λυχνάρια.

6.8 Αζοπηγή

1200μ. Β κοντά σε άλλη πηγή στη θέση “Αζοπηγή” σώζονται ερείπια άλλου πύργου από το ίδιο υλικό, δηλ. εγχώριος ασβεστόλιθος. Και οι 2 πύργοι βρίσκονται στην Α πλευρά του αυχένα απέναντι από το Πελιναίο και τα Καμπιά.

6.9 «στου Πατριάρχη»

Στην αντίστοιχη Δ πλευρά πίσω από την Αζοπηγή είναι η θέση “στου Πατριάρχη”. Ο σημαντικότερος πύργος της περιοχής φαίνεται ότι ήταν μεταξύ της εκεί πηγής και του κτ.

¹ Ζερβούδης, 1994, 243-4, σημ. 61.

² Ζαχαρού-Λουτράρη, κ.ά., 1983, 105. Λανθασμένα αναφέρεται ο Αγ. Γεώργιος Κρασάς στην παραλία στα Νενητούρια. Ο Αγ. Γεώργιος Κρασάς βρίσκεται στην παραλία των Καμπιών.

³ Μιτσός, 1964, 22.

⁴ Μιτσός, 1964, 23, εικ. 1.

Γ. Μπινίκου. Αντίθετα από την αναφορά του Hunt, ότι τίποτα δεν θα μπορούσε να βρεθεί σε αυτή τη θέση¹, ο Μιτσός επισημαίνει ότι εκτός από άλλους επεξεργασμένους λίθους υπάρχει γιγαντιαίο τμήμα πυλώνας, μέγιστου σωζόμενου μήκους 1,65μ.². Όλη η περιοχή κάτω από τον πύργο είναι γεμάτη από μεγάλους λίθους, πολλοί από τους οποίους έχουν κατολισθήσει σε αρκετή απόσταση μέχρι την τοποθεσία Μαρμαρινή, σε πολλούς μάλιστα σώζεται ο μολυβδος μέσα στους τώρμους.

Στην κωνική κορυφή του υψώματος πάνω από τον πύργο “στου Πατριάρχη” υπήρχε άλλο κτίσμα, για το οποίο ο Μιτσός υποψιάζεται ότι ίσως ήταν φρουκτωρείο. Στη μέση της κορυφής υπάρχει κατά χώρα τετράπλευρος επεξεργασμένος λίθος και άφθονες θαλάσσιες ψηφίδες μικρών διαστάσεων. Ο Μιτσός υποθέτει ότι, αν προέρχονται από μωσαϊκό δάπεδο, αυτό ανήκει σε κτήριο παλαιότερο του 4ου αι. π.Χ. Το ύψωμα δεσπόζει του μοναδικού μονοπατιού από Λεπτόποδα προς Καμπιά, το οποίο διέρχεται από τη θέση “στης Ράχης τ’ αλώνι”.

6.10 Πύργος: Αγ.Ειρήνη

Ακόμη 2 πύργοι υπάρχουν στο δρόμο προς Β και πάνω από τη θάλασσα, στη θέση “Πύργος” και κοντά στο εκκλησάκι της Αγ. Ειρήνης. Ο πρώτος βρίσκεται μεταξύ δύο πηγών και υδρευόταν από την ΝΑ πηγή, στο κτήμα Μιτσού. Κατά την καλλιέργεια του αγρού το υνί προσέκρουσε σε πήλινους σωλήνες ύδρευσης. Επίσης εκτός από επεξεργασμένους λίθους, βρέθηκε ραβδωτός σφόνδυλος κίονα από τιτανόλιθο, υψ. 0,76μ. και διαμ. 0,44μ. Το οικοδομικό υλικό του πύργου έχει μεταφερθεί στα Αγιάσματα για την οικοδόμηση της έπαυλης Καλουτά.

6.11 Αγρελωπό

Ένας άλλος πύργος βρισκόταν στα υψώματα ακριβώς πάνω από την θάλασσα, στο κτήμα Κ. Μάρκου από το Αγρελωπό. Διενεργήθηκε λαθρανασκαφή και διατηρούνταν 4 ή 5 επάλληλοι δόμοι από μεγάλους τετράπλευρους λίθους που σχημάτιζαν ένα δωμάτιο διαστάσεων π. 8×6μ. Και αυτού του πύργου το οικοδομικό υλικό χρησιμοποιήθηκε στην έπαυλη Καλουτά.

Σύμφωνα με τον τρόπο επεξεργασίας του υλικού δομής, ο Μιτσός καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι πύργοι οικοδομήθηκαν συγχρόνως και ότι ο διαχωριστικός διπλότοιχος συνδέεται με τους πύργους. Κατά τον Μιτσό, οι πύργοι ήταν δημόσια κτίσματα, μεγάλης αντοχής και δαπάνης. Η διάταξη τους από την ενδοχώρα προς τη θάλασσα ίσως υποδηλώνει ότι προστάτευαν κάποια δημόσια οδό που διερχόταν κοντά η μεταξύ τους. Ωστόσο, αν αυτός ο δρόμος συνέδεε την παραλία της Βολισσού με εκείνη των Βορειοχώρων, οι πύργοι προστατεύουν μόνο το 1/4 της απόστασης.

Ο Μιτσός προσπαθεί να ερμηνεύσει την λειτουργία των πύργων εξαντλώνοντας τα δεδομένα για την περιοχή. Η περιοχή διαθέτει θερμές πηγές και είναι πλούσια σε μεταλλεύματα. Το αντιμόνιο απαντά στο υπέδαφος όλης σχεδόν της Δ πλευράς του αυχένα, όπως και σε τμήματα της Αμανής κοντά στο χωριό Κέραμο, όχι όμως στην

¹ Hunt, 1940-5, 41.

² Μιτσός, 1964, 23, εικ. 2.

περιοχή των πύργων. Στην Αποθήκα, κοντά στους Αγ. Πάντες, και στον Χάλικα, το ύψωμα απέναντι από τον Παλαιόπυργο μεταλλεία ήταν ενεργά πριν από κάποια χρόνια.

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, ο Μιτσός προτείνει την λογικότερη εξήγηση. Στην περιοχή κοντά στον Παλαιόπυργο, η οποία μοιάζει με τεράστια λεκάνη, υπήρχε αξιόλογο μέταλλευμα, το οποίο εξαγόταν κατά τον 4ο - 3ο αι. π.Χ. Ο πλησιέστερος πύργος προοριζόταν για την προστασία του μετάλλου και των εργαζομένων στα μεταλλεία. Οι άλλοι πύργοι προστάτευαν την οδό, μέσω της οποίας προωθούσαν το μέταλλο προς τη θάλασσα και το φόρτωναν σε πλοία στο "Αυλάκι" ή σε άλλο εκεί υπήνεμο μέρος. Επιπλέον υποστηρίζει ότι ενισχύεται η ερμηνεία από την εύρεση δύο λυχναριών, με τα οποία φωτιζόνταν στις υπόγειες στοές, καθώς και από τους σωρούς τοπικών πελεκημένων λίθων που ανήκουν σε δύο ευμεγέθη κτήρια, τα οποία μπορεί να ήταν αποθήκες¹.

6.12 Αγιάσματα

Τα Αγιάσματα βρίσκονται στην Β ακτή του νησιού, στην άκρη της κοιλάδας που από το χωριό Κέραμο καταλήγει σε μια αρκετά εκτεταμένη πεδιάδα. Ο Krumbacher τα αναφέρει με το όνομα Λουτρά. Το 1884 είδε κατάλοιπα αρχαίου λουτρού, επειδή υπάρχουν θερμές θειούχες πηγές. Ωστόσο ο Hunt δεν είδε ίχνη αρχαίων λουτρών, αλλά εντόπισε επιγραφή που ήταν εντοιχισμένη στο επιστέγασμα ενός πηγαδιού, το οποίο βρίσκεται μεταξύ δύο μικρών εκκλησιών. Η επιγραφή είναι σε κοκκινωπό μάρμαρο. Σε αυτήν καταγράφονται τα θερινά και χειμερινά ηλιοστάσια, οι ισημερίες και έχει διαιρέσεις για τα σύμβολα του ζωδιακού κύκλου. Πρόκειται για ένα ανάλημμα όπως περιγράφεται από τον Βιτρούβιο και τον Πτολεμαίο. Σύμφωνα με την χάραξη των γραμμμάτων χρονολογείται τον 2ο αι. π.Χ.².

Επιπλέον ο Μιτσός αναφέρει ότι το εκκλησάκι της Αγ. Ζώνης, στα Ν του πηγαδιού, είναι κτισμένο από αρχαίο οικοδομικό υλικό. Όμως δεν είναι πλέον ορατό, καθώς οι επίτροποι το κάλυψαν με τσιμέντο. Κατά τον Μιτσό, οι μεγάλοι τετράπλευροι πελεκημένοι λίθοι ανήκαν σε κτήρια του 4ου-3ου αι. π.Χ., με τα οποία είχε σχέση η επιγραφή που ενδιέφερε περισσότερο τους ναυτιλλωμένους. Υποθέτει ότι ίσως υπήρχε ιερό του Ποσειδώνος σε αυτήν τη θέση³.

Επίσης ο Μιτσός επισημαίνει στο ύψωμα του Αγ. Ισιδώρου, πέρα από τον χείμαρρο, θραύσματα αγγείων, τμήματα μαρμάρου και μεγάλους τετράπλευρους λίθους επιμελώς επεξεργασμένους που φέρουν αναθύρωση. Ο Μιτσός υποθέτει ότι αυτά τα κατάλοιπα προέρχονται από σημαντικό κτίσμα σύγχρονο με εκείνα της Αγ. Ζώνης.

Η θέση διαθέτει θερμές πηγές, μικρή κοιλάδα, κόλπο που παρέχει προστασία από Α ανέμους και είναι το επίνειο των χωριών της Α πλευράς της Αμανής⁴. Ο Μιτσός σημειώνει ότι η ακτή ίσως έχει μεταβληθεί από τις προσχώσεις του ορμητικού χείμαρρου, αφού και την εποχή του διαπιστώθηκαν μεταβολές.

¹ Μιτσός, 1964, 25.

² Hunt, 1940-5, 41-42.

³ Μιτσός, 1964, 22.

⁴ ό.π.

6.13 Σπαρτούντα

Το χωριό βρίσκεται ΝΔ της ψηλότερης κορυφής του Πεληναίου, 1297μ., στο ύψος των 500μ.

Το 1961 ακριβώς στη Β είσοδο του χωριού απέναντι από την εκκλησία βρέθηκε, κατά την διάνοιξη του σύγχρονου δρόμου ένας κεραμοσκεπής τάφος. Αυτός περιείχε ζεύγος χρυσών ενωτίων και ένα χρυσό δαχτυλίδι με ρουμπίνι που έφερε έγγλυφη παράσταση όρθιας ανδρικής μορφής με λύρα. Αυτό οδήγησε τον Χαριτωνίδη στην πιθανή ερμηνεία της μορφής ως Απόλλωνα¹. Επίσης, αναφέρεται ότι λίγο πιο Β στη θέση Βαμβακιά, στο κτήμα Φρ. Νερατζή, φάνηκαν λείψανα αρχαίων κτισμάτων².

Το 1973 ο Yalouris μπορεί να μην βρήκε ίχνη από αυτά τα κτίσματα³, αλλά αναφέρει ότι 600μ. Β του χωριού, πίσω από την εκκλησία της Αγ. Παρασκευής, υπήρχε ένας κιβωτιόσχημος τάφος αβέβαιης χρονολόγησης. Οι τοίχοι του τάφου έφεραν ίχνη κονιάματος. Δεν υπήρχαν κτερίσματα, αλλά σώζονταν κατάλοιπα τριών τουλάχιστον σκελετών.

Το 1985 λίγα μέτρα από την Β είσοδο του χωριού, δίπλα από τον δρόμο προς Καμπιά, κατά την διάνοιξη κοινοτικού δρόμου, ανακαλύφθηκε κεραμεικός κλίβανος, όμοιος με αυτόν που είχε βρεθεί στο οικ. Κατσιγιώργη-Τραυλού στην πόλη της Χίου⁴. Από τα λίγα όστρακα που βρέθηκαν στο θάλαμο καύσης και από την κατασκευή χρονολογείται στα υστερορωμαϊκά χρόνια⁵.

6.14 Καμπιά

Στα δεξιά της κοιλάδας που εκτείνεται από τα Καμπιά προς τη θάλασσα βρίσκεται το εκκλησάκι της Αγ. Παρασκευής στην κορυφή ενός απομονωμένου ψηλού βράχου. Ο Hunt αναφέρει ότι είδε πολύ λίγα κατάλοιπα τοίχων, που δεν μπορούν να χρονολογηθούν, ίσως από ένα παρατηρητήριο ή οχυρό για να ελέγχει την κοιλάδα όπως στα Κουρούνια⁶. Τα Καμπιά διαθέτουν μια αρκετά μεγάλη εύφορη κοιλάδα και είναι ένα πλούσιο χωριό για τα δεδομένα της Β Χίου· επιπλέον, η παραλία των Καμπιών κρίνεται από τον Hunt ως η καλύτερη για αποβίβαση στη Β ακτή Δ του Ναγού, αν και αυτό με Β ανέμους θα ήταν δύσκολο και επικίνδυνο.

Στην παραλία των Καμπιών βρίσκεται το εκκλησάκι του Αγ. Γεωργίου Κρασά, στο οποίο είναι εντοιχισμένοι πολύ μεγάλοι λίθοι από γκρίζο ασβεστόλιθο. Ένας από αυτούς φέρει ημικυκλική αυλάκωση και ίσως ήταν κατώφλι θύρας. Όμοιοι λίθοι υπάρχουν σε ένα κτήριο απέναντι. Οι λίθοι, σύμφωνα με τον Hunt, προέρχονται από δύο επίπεδες εξέδρες που βρίσκονται λίγο πιο πάνω στην τοποθεσία Φραγκόσπιτα. Το τοπωνύμιο και η αδυναμία χρονολόγησης των καταλοίπων οδηγούν τον Hunt στην υπόθεση ότι οι λίθοι ίσως προέρχονται από ενετικό οχυρό.

Επίσης στη Δ πλευρά της παραλίας ίσως υπήρχε ένα οχυρό στην κορυφή του λόφου που τώρα επιστέφεται από το εκκλησάκι Αγ. Πάντων. Η θέση είναι φυσικά οχυρή, επειδή

¹ Χαριτωνίδης, 1961-2, 267

² ό.π.

³ Yalouris, 1976, 270. Δεν βρήκε ούτε τους “πελασγικούς τοίχους” που καταγράφονται στο BCH 86, 1962, 878.

⁴ XX 15, 1983, 101.

⁵ Τσαραβόπουλος, 1985, 80.

⁶ Hunt, 1940-5, 42.

ο ψηλός κωνικός λόφος έχει πολύ απότομες πλαγιές. Μερικοί μεγάλοι επεξεργασμένοι λίθοι¹ υπάρχουν Α της εκκλησίας και πάνω από το ανώφλι της θύρας υπάρχει επιγραφή από λευκό μάρμαρο στην οποία σώζονται τα γράμματα ΗΡΜΗΧΡ. Σύμφωνα με την χάραξη των γραμμάτων η επιγραφή φαίνεται Βυζαντινή².

Ο Υαλουρίσ διατηρεί επιφυλάξεις για τις αναφορές του Hunt ως προς την αρχαιότητα των οχυρών και τα θεωρεί μεσαιωνικά³.

Αντίθετα σε επιφανειακή έρευνα της Κ' ΕΠΚΑ στην παραλία των Καμπιών, δίπλα στο εκκλησάκι του Αγ. Γεωργίου, ενοπίστηκαν υπόλοιπα κτηρίων και όστρακα κυρίως ρωμαϊκής εποχής⁴.

6.15 Σφηκούντα

Στην παραλία της Σφηκούντας, η οποία βρίσκεται μεταξύ των αιγιαλών των χωριών Βίκι και Καμπιά, κάποια μάλλον αρχιτεκτονικά κατάλοιπα οδηγούν τον Ζολώτα στην υπόθεση ότι πρόκειται για θεμελίωση ναού⁵.

¹ Ζολώτα 1921, 418, 419: Γίνεται μνεία για λίθους κατά χώρα στους Αγ. Πάντες και προσθέτει ότι στη θέση Μνημούρια έχουν βρεθεί αρχαίοι τάφοι.

² ό.π.

³ Υαλουρίσ, 1976, 303, ό.π. 43.

⁴ ΧΧ 15, 1983, 105.

⁵ Ζολώτας, 1921, 418.

Οικιστική Περιοχή 7

7.1 Βίκι

Περίπου 20 λεπτά Β από το χωριό Βίκι προβάλλει προς τα Β ένας μεγάλος βράχος με επίπεδη κορυφή, πάνω στην οποία βρίσκεται το εκκλησάκι των Αγ. Αποστόλων. Από τον Ζολώτα αναφέρεται ότι υπάρχουν παλαιά λείψανα στη θέση καθώς και στον Αγ. Ιωάννη τον Θεολόγο¹. Επίσης αποτελεί την μοναδική μαρτυρία κατά την οποία ½ ώρα μακριά από τους Αγ. Αποστόλους, προς τη θάλασσα, στη θέση “ο βωμός” βρίσκονται πολλοί λίθοι μεγάλοι και λαξευμένοι, από τους οποίους οι περισσότεροι φέρουν οπές για συνδέσμους. Αυτοί οι λίθοι αν και χαρακτηρίζονται διασκορπισμένοι, πιθανά, κατά τον Ζολώτα, έχουν κάποια συνέχεια, η οποία επιτρέπει να διακρίνει κάποιος κτίσμα 40 π. ποδών και πλάτους 30. Μάλιστα γύρω από αυτή τη θέση επισημαίνει ότι βρέθηκαν τάφοι.

Στους Αγ. Αποστόλους μεγάλοι επεξεργασμένοι λίθοι είναι εντοιχισμένοι στο εκκλησάκι και ήταν ορατά ίχνη θεμελίων ενός μεγάλου κτηρίου. Ο Hunt αναφέρει ότι οι λίθοι έφεραν οπές για τους μολύβδινους συνδέσμους και ότι μοιάζουν με εκείνες των λίθων στο Ναγό και στα Φανά. Όσα κατάλοιπα τοίχων ήταν ακόμα κατά χώρα σχεδιάστηκαν από τον Hunt². Ο ερευνητής υποστηρίζει ότι δεν πρόκειται για ένα ακόμη οχυρό, αλλά μάλλον ήταν ένας ναός. Επίσης, σύμφωνα με μαρτυρία του ιδιοκτήτη της θέσης, ένας τάφος είχε ανακαλυφθεί π. 20μ. ΔΒΔ από την θύρα της εκκλησίας. Δεν περιείχε κτερίσματα παρά μόνο οστά και σχηματιζόταν από δύο τετράγωνες πέτρες στο κεφάλι και στα πόδια και από μια μεγάλη ορθογώνια πλάκα ως καλυπτήρια³.

Αντίθετη άποψη για την λειτουργία της θέσης εκφέρει ο Boardman. Στην επιφάνεια της θέσης υπάρχει άφθονη άβαφη χονδροειδής κεραμική από χρηστικά αγγεία, αμφορείς και πίθους. Επίσης βρέθηκε τμήμα κεραμίδας με επίχρισμα και μια ενσφράγιστη λαβή αμφορέα που χρονολογούν την εγκατάσταση κατά την ελληνιστική περίοδο. Η θέση φαίνεται ότι συνίσταται από ένα συγκρότημα ισχυρών αγροτικών κτηρίων σε μια κυρίαρχη και σημαντική θέση πάνω από μια εύφορη κοιλάδα, όμοια με αυτή της αγροικίας στο Δελφίνι⁴.

Το 1972 ο Yalouris επισημαίνει ότι τα περιγράμματα της θεμελίωσης που σχεδιάστηκαν από τον Hunt δεν είναι αναγνωρίσιμα και ότι από τα λίγα κατάλοιπα τοίχων δίνεται η εντύπωση ότι υπήρχαν περισσότερα από ένα κτήρια. Οι μεγάλες ποσότητες χρηστικής κεραμικής υποδηλώνουν στον Yalouris ότι πρόκειται για μια αγροικία της Κλ./Ελ. περιόδου⁵.

Σε σωστική ανασκαφή, που διενεργήθηκε από την Κ' ΕΠΚΑ, στην κορυφή του λόφου αποκαλύφθηκε τμήμα από μεγάλο ορθογώνιο κτήριο μηκ. 8,59μ. και πλ.3,09μ., χτισμένο με ψευδοϊσόδομο σύστημα τοιχοποιίας. Στη βόρεια κλιτύ του λόφου αποκαλύφθηκε συστάδα κιβωτιόσχημων τάφων της ύστερης ελληνιστικής περιόδου. Η

¹ Ο.π.

² Hunt, 1940-5, 43, σχδ. 2.

³ Hunt, 1940-5, 44.

⁴ Boardman, 1956, 45, σημ. 3. Boardman, 1958-9, 302

⁵ Yalouris, 1976, 271. Yalouris, 1986, 156

Αρχοντίδου υποθέτει ότι στην περιοχή υπήρχε πόλισμα αγροτικού ή ποιμενικού χαρακτήρα με μικρή οχυρωμένη ακρόπολη στο πλάτωμα του λόφου¹.

Στην περιοχή Ανιοπή π. 1,5χλμ. ΒΑ από το χωριό Βίκι, στην θέση Γραμμένη πέτρα είχε βρεθεί επιγραφή οροθεσίου που έφερε τη χαρακτηριστική λέξη ΟΡΟΣ². Αν και δεν γνωρίζουμε αν η επιγραφή βρέθηκε in situ, είναι πολύ πιθανό, κατά την εποχή της, να διερχόταν από την συγκεκριμένη περιοχή το όριο μεταξύ των επικρατειών των οικισμών Βίκι και Αμάδες.

Επιπλέον το 1929 βρέθηκε ορθογώνια βάση γαλαζοπράσινου ασβεστόλιθου στην πεδιάδα μεταξύ του χωριού Βίκι και της θάλασσας. Στην άνω επιφάνεια του λίθου υπάρχουν δύο λαξεύματα, το ένα μέσα στο άλλο διατρέχουν το πλάτος του λίθου.

Σύμφωνα με τα γράμματα χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

[Φι]λόδημος

] Ερμέαι

Κατά τον Μιτσό η συγκεκριμένη επιγραφή υποδηλώνει λατρεία στον Ερμή. Η λατρεία του Ερμή στη Χίο είναι γνωστή από επιγραφές σε άλλα τμήματα του νησιού³. Η παρούσα επιγραφή είναι η μοναδική στην περιοχή από τα Λεπτόποδα μέχρι το Ναγό⁴.

7.2 Αμάδες

Ο Ζολώτας αναφέρει ότι στην θέση Κάτω Καστάνα, υπάρχουν πολλές ενδείξεις “παλαιάς κεραμευτικής”, στη θέση Ελληνότοιχος ότι υπάρχει επιμήκης ερείπιο τείχος που εκτείνεται κατά μήκος ράχης και ότι γενικά κοντά στις Αμάδες βρέθηκαν τάφοι⁵.

Στη θέση Παλαιάμπελα, 1χλμ. Α του χωριού πάνω από τον δρόμο προς Ναγό, μετά από μικρή γέφυρα πάνω από φαράγγι, το 1961, ο Hood εντόπισε άνδηρα και αναλήμματα σπιτιών, καθώς και διασκορπισμένα όστρακα και κεραμίδες Κλασικής εποχής, που υποδηλώνουν οικισμό. Το 1972 ο Yalouris είδε άφθονο πεσμένο οικοδομικό υλικό και άβαφα όστρακα στην περιοχή γύρω από τη συστάδα των οικιών. Επίσης βρήκε θραύσμα μελαμβαφούς φιάλης και τμήμα από πόδι αμφορέα του 4ου αι. π.Χ⁶.

250μ. Δ στην πλαγιά ενός λόφου πάνω από τη ρεματιά διατηρούνται κατάλοιπα ενός μεγάλου κτηρίου που ίσως ήταν αγροικία. Το άνδηρο αποτελείται από μεγάλους αδρά λαξευμένους λίθους και υπάρχουν διασκορπισμένα όστρακα χονδροειδούς Κλ./Ελ. κεραμεικής⁷.

Επιπλέον, ο Yalouris αναφέρει ότι ο Hood εντόπισε αρχαίους τετράγωνους λίθους εντοιχισμένους στον Αγ. Γεώργιο. Στις πλαγιές κάτω από τον δρόμο κ’ την εκκλησία διατηρούνται πιθανά ίχνη τοίχων κτηρίων και χωραφιών. Ωστόσο ο Yalouris τα είδε από απόσταση και δεν τα εξέτασε από κοντά⁸.

¹ Αρχοντίδου 2000, 115.

² Ζολώτας, 1908, 263, v. 145

³ Studniczka, 1888, 173.

⁴ Mitsos, 1947, 88.

⁵ Ζολώτας, 1921, 418: Επιπλέον σημειώνει ως αξιοσημείωτο ότι υπάρχει τόπος που ονομάζεται “ο Τάφος” και ότι ίσως υποδεικνύει κάποιον τάφο βασιλικό.

⁶ Yalouris, 1976, 272 :Η εγκατάσταση είναι όμοια σε μέγεθος με αυτήν στον Μιλιγκά. Yalouris, 1986, 156.

⁷ ό.π.

⁸ Yalouris, 1976, 304, σημ. 44.

7.3 Ανέμη

Ο Ευαγγελίδης αναφέρει ότι στους λόφους Β του Ναγού έχουν βρεθεί τάφοι και ότι στη θέση Ανέμη, στο κτήμα Θ. Ζαγκάρη, ανασκάφη τάφος ή τύμβος με πολλά μονόχρωμα αγγεία, των οποίων σώζονταν ακόμα θραύσματα στην εν λόγω θέση¹.

7.4 Ναγός

Στη ΒΑ ακτή μεταξύ του όρμου της Βλυχάδας και της παραλίας του Γιόσωνα σχηματίζεται ο μικρός κολπίσκος του Ναγού που ανοίγεται προς Α. Κατά τον Hunt πρόκειται για ένα πρακτικό λιμάνι για αρχαία πλοία, καθώς μπορούν να προφυλαχθούν σε αυτό σκάφη των 20 - 30 τόνων και διαθέτει μια παραλία κατάλληλη για προσάραξη πλοίων με επίπεδη γάστρα². Στην παραλία καταλήγει μικρό ποτάμι που διασχίζει την κοιλάδα Δ της παραλίας και ξεκινά από μια πηγή με άφθονα νερά. Περίπου στο μέσο του ποταμού και Ν αυτού στο χώρο όπου σήμερα βρίσκεται το εκκλησάκι της Παναγίας είναι η θέση του αρχαίου ναού.

Πολλοί περιηγητές και ταξιδιώτες είχαν επισκεφθεί και περιγράψει τα ερείπια του ναού³. Το 1921 ο Ευαγγελίδης διενήργησε μικρής έκτασης ανασκαφή στο χώρο του ναού⁴. Αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια του Ν τοίχου του ναού, του οποίου το μήκος ήταν 15,5μ. Ο Ευαγγελίδης εκτίμησε ότι ο τοίχος εξωτερικά ήταν κατασκευασμένος από γκρίζο ασβεστόλιθο και από λευκό εσωτερικά. Υπήρχαν ενδείξεις δύο χώρων, ίσως προνάου και σηκού. Σύμφωνα με τα λίγα θραύσματα κυματίων ο ναός πρέπει να ήταν Ιωνικού ρυθμού⁵.

Ο Ευαγγελίδης βρήκε λίγα όστρακα του 4ου αι. π.Χ. κοντά στην ΝΑ γωνία, αλλά η ισόδομη τοιχοποιία υποδηλώνει μια χρονολόγηση στα ελληνιστικά χρόνια για την κατασκευή του ναού. Αντίθετα ο Yalouris υποστηρίζει ότι, εξαιτίας της ομοιότητας των συνδέσμων της θεμελίωσης με εκείνους του ναού του 5ου αι. π.Χ. στο Εμποριό, είναι πιθανό ο ναός στο Ναγό να χρονολογηθεί την ίδια περίοδο. Επίσης αναφέρει ότι το 1972 βρήκε ένα θραύσμα κυπέλλου ίσως του 6ου αι. π.Χ.⁶

Επιπλέον στην περιοχή του Ναγού έχουν βρεθεί τμήματα από αρχαϊκό κούρο. Ο Χαριτωνίδης θεωρεί ότι το τμήμα από το γόνατο αρχαϊκού κούρου συνδέεται με την κνήμη, που μνημονεύεται από τον Ευαγγελίδη, αλλά και με το τμήμα κορμού που δημοσιεύεται από τον Κοντολέοντα⁷.

Από την περιοχή του Ναγού προέρχεται η επιγραφή του 4ου αι. π.Χ. που απαγορεύει την βοσκή στα άλση, μάλλον πλησίον του ιερού, καθορίζοντας στους παραβάτες πρόστιμο 5 στατήρων. Επίσης λέγεται ότι η εντοιχισμένη επιγραφή στο υπέρθυρο της εκκλησίας της Αγ. Μαρκέλλας στη Βολισσό προέρχεται από το Ναγό· πρόκειται για μια επιγραφή του 4ου αι. π.Χ. που περιέχει κατάλογο ιωνικών ονομάτων⁸.

¹ Ευαγγελίδης, 1921, 46.

² Hunt, 1940-5, 44.

³ Για μια καλή περιγραφή βλ. Ζολώτας, 1921, 132-6. Περιηγητές που περιγράφουν τη θέση είναι οι : Bondelmonti, Lupazolo, Thévenot, Piacenza, Coronelli, Tournefort, Pockocke.

⁴ Ευαγγελίδης, 1921, 45-52.

⁵ Yalouris, 1976, 274. Yalouris, 1986, 156.

⁶ ό.π.

⁷ Χαριτωνίδης, 1961/2, 266-7. Ευαγγελίδης, 1921, 45-52. Κοντολέον, 1939-41, 26.

⁸ Ευαγγελίδης, 1921, 46.

Οικισμός

Ο αρχαίος οικισμός βρίσκεται 1χλμ. ΝΑ από τον Ναγό, Ν του δρόμου προς Καρδάμυλα, στη ΝΔ πλευρά της κοιλάδας που εκτείνεται στα Δ του λόφου Σελάδα. Το 1961 ο Hood εντόπισε ίχνη μιας πιθανής εγκατάστασης της Χαλκοκρατίας σε έναν εξέχοντα λόφο που τον διατρέχουν ρέματα Δ κ' Α.. Στις Β πλαγιές του υπήρχαν διασκορπισμένα όστρακα της Πρ. Χαλκ.¹

Το 1972 ο Yalouris είδε λίγα ίχνη τοίχων που μπορεί να είναι της εποχής του Χαλκού και φαίνονται παρόμοια με εκείνα τα κατάλοιπα στον Πέτρανο. Άφθονο οικοδομικό υλικό είναι διασκορπισμένο στην κορυφή του λόφου και στις Β πλαγιές του. Η πλειονότητα των οστράκων και των αποτημάτων κεραμίδων φαίνονται να είναι Κλ/Ελ.

Στις χαμηλότερες Β πλαγιές του λόφου υπάρχουν ίχνη αναλημμάτων σπιτιών και πολλά διασκορπισμένα όστρακα Κλ/ Ελ. και Ρωμ. Η περιοχή κατοίκησης αυτής της πολύ ενδιαφέρουσας θέσης φαίνεται αρκετά εκτεταμένη².

7.5 Καρδάμυλα

Το 411 π.Χ. ο Θουκυδίδης αναφέρει ότι οι Αθηναίοι αποβιβάστηκαν στην περιοχή της Καρδαμύλης και νίκησαν τους Χίους, σκότωσαν πολλούς και κατάστρεψαν την περιοχή³.

Το 1850 ο Fustel de Coulange μάταια αναζήτησε τα απομεινάρια ενός ναού, ο οποίος μνημονεύεται από τον Coronelli και τον Ιουστινιάνι. Ωστόσο βρήκε θραύσματα κίωνων και μια σειρά ωοειδών κοσμημάτων στο Μάρμαρο, υποθέτοντας ότι στην αρχαιότητα και τους πρώτους βυζαντινούς αιώνες η πολίχνη θα έπρεπε να ήταν κτισμένη κοντά στο λιμάνι, στο Μάρμαρο⁴.

Το 1916 ο Κουρουνιώτης σημειώνει ότι μαρμάρινο ενεπίγραφο βωμίδιο μεταφέρθηκε από τα Καρδάμυλα στη συλλογή Χίου.

Φέρει με γράμματα του Ιου αι. μ.Χ. την επιγραφή:

[Ιολλ~ας Διονύσ?ω [Ακταίων

Αποτελεί ένδειξη λατρείας του Διονύσου και ο ασυνήθιστος στη γενική πληθυντικού προσδιορισμός του Διονύσου Ακταίων προϋποθέτει τόπο που ονομάζεται Ακτή⁵.

7.6 Βρουλίδια

Η θέση βρίσκεται 5χλμ. Α από τα Καρδάμυλα, στην ακτή, απέναντι από τις Οινούσες, στο τέλος ενός αγροτικού δρόμου που ξεκινά Α από το Μάρμαρο, συνεχίζει Ν κατά μήκος της ακτής και καταλήγει σε έναν μικρό όρμο με μια παραλία από βότσαλα. Η περιοχή είναι αρκετά εύφορη και φαίνεται ότι έχει καλλιεργηθεί κατά την μεσαιωνική

¹ Hood, 1981, 7.

² Yalouris, 1976, 274. Yalouris, 1986, 156-7.

³ Θουκ. 8, 24: “και εν τε KardamίV Apobήntej και TMn Bol...skJ toέj prosbohq»santaj των C...wn mfcV nik»santej ka^ polloÝj diafqe...rantej ήnξstata TMπο...hsan t| taÚtV cwr...a”.

⁴ Fustel de Coulange, 1977, 29-30.

⁵ Κουρουνιώτης, 1916, 213, εικ. 38, πιν. 5. Στον Αιν. Τακτ., 17 μνημονεύονται λατρεία του Διονύσου, γιορτή Διονύσια και βωμός στη Χίο.

και σύγχρονη εποχή. Ο Yalouris αναφέρει ότι στους χαμηλούς βαθμιδωτούς λόφους που υψώνονται Δ του δρόμου υπάρχουν πολλοί πεσμένοι οικοδομικοί λίθοι και διασκορπισμένα άβαφα όστρακα Ελ/Ρωμ., στα οποία περιλαμβάνονται και λαβές αμοφορέων. Απέναντι, στην άλλη πλευρά του δρόμου υπάρχουν αρκετά αναλήμματα σπιτιών (:) με πολλά διασκορπισμένα χονδροειδή όστρακα. Ακριβώς Δ σε ένα σημείο κρυμμένο από την θάλασσα σώζονται τα κατάλοιπα ενός πιθανά αρχαίου κτηρίου. Εδώ βρήκε έναν μεγάλο λαξευμένο ασβεστόλιθο που φέρει αυλάκωση σε σχήμα T και μπορεί να αποτελούσε τμήμα ελαιοτριβείου ή λήνου. Σε αυτές τις πλαγιές εντόπισε περισσότερα άβαφα όστρακα. Πλησιέστερα στην ακτή είδε θεμέλια, πιθανά αρχαία, κάτω από τα ερείπια ενός υστερότερου κτηρίου¹.

7.7 Κουλαλάς

Ο κάμπος του Κουλαλά ορίζεται στα Ν από τις απολήξεις του βουνού του Τράχωνα και στα Β από τις υπώρειες του υψώματος της Γριάς. Ο κάμπος έχει σε μερικά σημεία, Δ κάτω από τον δρόμο, μεταγενέστερα κυρίως ποιμενικά κτίσματα και διαχωριστικούς τοίχους. Στη “μάντρα του Μπουλά”, η ιδιαίτερη φροντίδα, ο όγκος και η ισχύς της τοιχοδομίας οδηγούν στην υποψία αγροικίας με αρχαίο οικοδομικό υλικό και ασαφή ίχνη θεμελίων. Επιπλέον, στα Β του κτίσματος υπάρχει αρχαίο οικοδομικό υλικό σε υπερυψωμένη χαλικόστρωτη εξέδρα. Ένα τμήμα τοίχου από Ν προς Β, σε επαρκές ύψος με πλάτος από 1μ. ως 1,2μ. φανερώνει ενισχυμένη οικοδομή. Όμως η αλλοίωση του χώρου δεν προσφέρεται για περισσότερες παρατηρήσεις και είναι ελάχιστα τα στοιχεία για τον χρονικό προσδιορισμό του κτίσματος. Ωστόσο, η ύψωση της οικοδομής σε ευρύτερο άνδηρο και το ομαλό, καλλιεργήσιμο έδαφος θυμίζουν στον Ζερβούδη² έντονα τις προδιαγραφές των αγροικιών των μέσων του 4ου αι. π.Χ.

Όσον αφορά την χρονολόγηση με βάση την κεραμική, ο Ζερβούδης, παραθέτοντας την κεραμική των περιοχών Γριάς και Κουλαλά ως μια ενιαία περιοχή, αναφέρει κεραμίδες με μαύρο επίχρισμα και κάποιες από σκούρο γκρίζο πηλό. Από τα όστρακα ξεχωρίζει τρία τμήματα από βάσεις αγγείων των Ελλ. χρόνων.³

Δ της “μάντρας του Μπουλά”⁴, στη βάση του υψώματος της Γριάς, εκτείνεται η περιοχή της “Μεγάλης Πηγάδας”. Πρόκειται για υδατοδεξαμενή, διαμ. 6,5μ., με φανερά τα στοιχεία της αρχαίας προέλευσης. Εσωτερικά φέρει εντοιχισμένη κλίμακα ώστε να είναι δυνατή η κάθοδος μέχρι την επιφάνεια του νερού. Η δομή των τοιχωμάτων της δεξαμενής είναι από μικρούς και μεσαίους, αργούς και κατεργασμένους λίθους, σφηνοειδώς ενταγμένους. Εδώ, κατά τον Ζερβούδη, ήταν το κέντρο της περιοχής και θυμίζει τα Σπάρτινα. Επρόκειτο για κέντρο διέλευσης προς τις Δ περιοχές. Σε μικρή απόσταση από την κοίτη του ποταμού, στις απολήξεις της Γριάς βρίσκεται η “Σπηλιά του Κουλαλά” ή “της Γριάς”, συνδεδεμένη με θρύλους για υπόγεια μέσω αυτής επικοινωνία με την κορυφή της Γριάς.

¹ Yalouris, 1976, 276-7, χ. 23. Yalouris, 1986, 157. Σημειώνει αγροικία με ερωτηματικό, farm site (?).

² Ζερβούδης, 1990, 79-80, σκαρ. 18, πιν. 23 α,β. 1994, 212-213.

³ Ζερβούδης, 1990, 84, πιν. 47,β.

⁴ Β φαίνεται στο Ζερβούδης 1990, σκαρ. 18.

7.8 Γριά

Το ύψωμα της Γριάς¹ βρίσκεται Β του κάμπου του Κουλαλά και η κορυφή του δεσπόζει Ν του χωριού των (Ανω) Καρδαμύλων, ελέγχοντας όλον τον κάμπο των Καρδαμύλων που απλώνεται ΒΒΑ. Η Β πλευρά είναι απόκρημη και απρόσιτη. Η άνοδος προς την κορυφή γίνεται από τις ΝΑ υπώρειες. Η ανάβαση είναι απότομη και η διαμόρφωση του εδάφους παρέχει φυσική κάλυψη και οχύρωση. Στις Ν πλαγιές διατηρούνται ίχνη παλαιών ποιμενικών κτισμάτων, ομαδικής εγκατάστασης, απροσδιόριστης εποχής. Πρόκειται για πρόχειρους οικίσκους διαστ. 2×3μ., μονής τοιχοδομίας από αργούς λίθους. Κατά τον Ζερβούδη, τέτοια είναι η μορφή των κτισμάτων των αρχών του αιώνα μας που ελάχιστα έχουν βελτιωθεί.

Την κορυφή της Γριάς επιστέφουν δύο μεσαιωνικοί πύργοι, με άξονα από ΝΔ προς ΒΑ, συνδεδεμένοι με τείχος 25 μέτρων. Καλύπτουν όλη την κορυφή και με το τείχος δημιουργούσαν ένα δυσπόρθητο σύμπλεγμα. Σήμερα χρησιμοποιούνται ως ποιμενικές μάντρες, ωστόσο διατηρείται η εξωτερική τους μορφή (διαμ. πύργων 6,5μ., τοίχοι πάχους 0,85-0,95μ., παρατηρητήρια, φεγγίτες και κλίμακες). ΒΔ του δεύτερου πύργου υπάρχει σπηλαιώδης χώρος που μπορεί να συνδέεται με κάποια υδρευτική προσπάθεια². Σε αρκετά σημεία των πύργων έχει χρησιμοποιηθεί αρχαίο οικοδομικό υλικό και θραύσματα κεράμων και οστράκων για ενίσχυση του συνδετικού πηλού. Η θέση, τα όστρακα και το εντοιχισμένο υλικό υποδηλώνουν ότι υπήρχε αρχαίο κτήριο, πιθανότατα της ίδιας σκοπιμότητας. Όμως, κατά τον Ζερβούδη, δεν φαίνεται να ήταν ανάλογο με του Παλιόπυργου, του Τρούλου, κ.ά., επειδή η φυσική οχύρωση του χώρου αναπλήρωνε την έλλειψη ισχυρών κατασκευών.

7.9 Πιτύος - Εκκλησίδα (Δάμαλος)

Το χωριό Πιτύος είναι δημιούργημα μεσαιωνικό. Έχει κτισθεί σχεδόν επί του ρέματος σε φυσικά καλυμμένη θέση και έχει στο Β άκρο του μεσαιωνικό πύργο. Το χωριό κτίστηκε από μετοίκηση και ύστερα από καταστροφή των προηγούμενων οικισμών. Ο κύριος οικισμός πρέπει να ήταν κοντά στο Ν άκρο του σημερινού χωριού, στην περιοχή Εκκλησίδα, όπου υπάρχουν εκτεταμένα κατάλοιπα αρχαίας εγκατάστασης με σαφή τα ίχνη της καταστροφής της. Η πρόσβαση στο χώρο γίνεται από τη Ν έξοδο του χωριού, από τον κύριο δρόμο. Πρόκειται για ομαλή έκταση, π. 250μ. Α του χειμάρρου που ρέει παράλληλα στον κύριο δρόμο προς Αγ. Ισίδωρο. Τα υπάρχοντα ίχνη μαρτυρούν την έκταση του οικισμού σε έναν άξονα 500μ. από Β προς Ν. Η περιοχή είναι χωρισμένη σε περιτοιχισμένα χωράφια. Ο Ζερβούδης αναφέρει ότι παντού και κυρίως στους διαχωριστικούς τοίχους υπάρχουν κατεργασμένοι λίθοι, εντοιχισμένες καλυπτήριες πλάκες, όστρακα και τμήματα μεγάλων πύλων. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό στοιχείο της θέσης είναι ο Ελληνότοιχος, ο οποίος αποτελεί και οροθέσιο της περιοχής. Μεταξύ δύο κτημάτων, ιδιοκτησίας Κατσαρού, σώζεται τοίχος, μηκ. 15μ., κτισμένος από αργούς λίθους αλλά ισχυρός, φροντισμένος και με ιδιαίτερα ενισχυμένη την επιφάνεια του. Ο Ζερβούδης είναι επιφυλακτικός για την χρήση του τοίχου, ωστόσο προκρίνει ως πιο πιθανή την άποψη ότι αποτελούσε τμήμα οδοστρώματος. Σε αυτό συνηγορούν τα ίχνη

¹ Ζερβούδης, 1990, 80-2, πιν. 24 α,β,γ. 1994, 213.

² Σύμφωνα με την παράδοση, από εδώ γινόταν η υπόγεια συγκοινωνία με την “σπηλιά της Γριάς”.

σύνδεσης του, το ότι από εκεί ήταν και είναι η συντομότερη άνοδος προς το Φλώρι και από εκεί προς την πόλη, και οι προφορικές μαρτυρίες, που αναφέρουν ότι συνεχιζόταν Β και διερχόταν μέσα από τα σημερινά χωράφια. Σύμφωνα με τις πληροφορίες των κατοίκων, κοντά στη συνέχεια του τοίχου έχουν βρεθεί πολλά όστρακα και τάφοι με κτερίσματα¹.

200μ. ΝΝΑ από την εγκατάσταση βρίσκονται τρεις μικρές εκκλησίες, του Αγ. Παντελεήμονα, της Υπαπαντής και του Αγ. Ιωάννη. Σε αρκετά σημεία τους φαίνεται εντοιχισμένο αρχαίο κατεργασμένο οικοδομικό υλικό. Επιπλέον, ο Ζερβούδης εντοπίζει και ίχνη θεμελίων κτισμάτων κοντά στις εκκλησίες².

Σχετικά με την επιφανειακή κεραμική, ο Ζερβούδης αναφέρει ότι στην περιοχή των Εκκλησιδίων βρέθηκαν τα περισσότερο ενδιαφέροντα κεραμικά από όλη την περιοχή του Πιτυούς. Τα τμήματα των μεγάλων πίων είναι πολύ καλής ποιότητας και ορισμένα φέρουν σχοινοειδή διακόσμηση. Ο πηλός τους είναι ερυθρώπός και σε μερικές περιπτώσεις σκούρος. Επίσης, οι κεραμίδες είναι πολύ καλής ποιότητας και οι περισσότερες φέρουν μαύρο και κόκκινο επίχρυσμα. Μια λαβή αγγείου χρονολογείται στους Ρωμ. χρόνους, ενώ μια βάση οξυπύθμενου αγγείου και τμήματα βάσεων μικρών μελαμβωφών αγγείων χρονολογούνται στους Ελλ. χρόνους. Από τα παραπάνω ο Ζερβούδης θεωρεί με βεβαιότητα ότι οι Ελλ. χρόνοι είναι περίοδος δραστηριότητας της εγκατάστασης³.

Τα διάσπαρτα κατάλοιπα, η μορφολογία της περιοχής και τα αναφερόμενα ευρήματα μαρτυρούν μια μεγάλη και σημαντική εγκατάσταση. Φαίνεται ότι ήταν πολυπληθής, ιδιαίτερα φροντισμένος, ενεργός και δραστήριος οικισμός που εγκαταλείφθηκε τους νεώτερους χρόνους εξαιτίας βίαιας (πειρατικής;) επιδρομής⁴.

7.10 Παναγία Θεοτοκία

1700μ. ΒΒΑ του Πιτυούς, Δ της απόκρημνης χαράδρας του ποταμού των Καρδαμύλων, διακρίνεται λόφος, που προέχει των γύρω του εξάρσεων. Στην κορυφή του λόφου, στα Α, βρίσκεται η μικρή εκκλησία Παναγία Θεοτοκία. Η πρόσβαση γίνεται από αγροτόδρομο, ο οποίος διέρχεται από τους πρόποδες της Δ κατωφέρειας. Η περιοχή μέχρι τον λόφο είναι καλλιεργημένη, πολυχρησιμοποιημένη, έχει πηγαίο νερό και πηγάδια στους ΝΔ πρόποδες του λόφου. Το σωζόμενο κατάλοιπα της εγκατάστασης βρίσκονται γύρω από την εκκλησία και ΝΔ από αυτήν εξαιτίας του βραχώδους και ανώμαλου εδάφους. Ο ομαλότερος και ευρύτερος χώρος, Δ της εκκλησίας, καλλιεργείται μέχρι σήμερα, ωστόσο στους διαχωριστικούς τοίχους υπάρχει συγκεντρωμένο ή εντοιχισμένο οικοδομικό υλικό και πλήθος οστράκων.

62μ. από την ΝΔ γωνία της εκκλησίας, ο Ζερβούδης σημειώνει γωνία από θεμέλια κτίσματος διαστ. 4×3,2μ., στα οποία έχει προστεθεί πρόχειρος περίβολος. Στα ΒΑ του υπάρχουν σαφή ίχνη λαθρανασκαφής. 42μ ΒΔ από αυτά τα ίχνη και π. 75μ. από τον ναό, εντοπίζει θήκη βαθιά γειωμένου πίου, στερεωμένου με κουρασάνι. Εδώ βρίσκεται διάσπαρτο οικοδομικό υλικό, όστρακα και τεμάχια πίων.

¹ Ζερβούδης, 1990, 86-88, σκαρ. 19, χρτ. 3. 1994, 216-7.

² Ζερβούδης, 1990, 89-90, σκαρ. 20.

³ Ζερβούδης, 1990, 114.

⁴ Ζερβούδης, 1990, 90. 1994, 217.

Στην εκκλησία υπάρχουν πολλοί εντοιχισμένοι πελεκητοί λίθοι, ενώ διακρίνονται και τμήματα θεμελίων του παλαιού κτηρίου, τα οποία χρησιμοποιούνται από τους σημερινούς τοίχους. Σε απόσταση 3μ. από την ΒΔ γωνία της εκκλησίας διακρίνονται ίχνη μάλλον νεότερου περιβόλου(;) με ενταγμένα αρχαία τμήματα.

Γενικά η εγκατάσταση φαίνεται πολύ περιορισμένη και φτωχότερη από των Εκκλησιδίων και το σωζόμενο υλικό είναι ελάχιστο και ποιοτικά μέτριο. Η οργάνωση του χώρου, το νερό και οι καλλιεργητικές δυνατότητες οδηγούν τον Ζερβούδη στην υπόθεση ότι μάλλον πρόκειται για αγροικία και βοηθητικούς συμπληρωματικούς χώρους, που μετατράπηκε μεταγενέστερα σε περιορισμένης έκτασης γεωργοποιμενικό οικισμό. Ωστόσο, ο Ζερβούδης αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο να μετατρεπόταν περιοδικά σε οχυρωματική θέση, εξαιτίας της φυσικής κάλυψης πάνω σε ύψωμα και μπροστά σε χαράδρα, με σκοπό τον έλεγχο της επικοινωνίας με την περιοχή των Καρδαμύλων και την δυνατότητα εξασφάλισης των πλησίων οικισμών¹. Όσον αφορά την κεραμική, ο Ζερβούδης αναφέρει μόνο μια βάση οξυπύθμενου αγγείου, ενώ οι κεραμίδες χαρακτηρίζονται κοινές και μέτριας ποιότητας. Η εγκατάσταση φαίνεται δραστήρια κατά τους Ελλ. και Ρωμ. χρόνους².

¹ Ζερβούδης, 1990, 90-92, χαρτ. 3, σκαρ. 21. 1994, 218.

² Ζερβούδης, 1990, 114-115.

Οικιστική Περιοχή 8

8.1 Δελφίνι

Το Δελφίνι βρίσκεται 1,5 χλμ. Β της Λαγκάδας. Πρόκειται για μια θέση που διαθέτει μια εύφορη κοιλάδα και ένα φυσικό λιμάνι, στη ΝΔ πλευρά του οποίου πάνω σε χαμηλό λόφο ήταν κτισμένος ένας οχυρωματικός περίβολος και ένας μικρός οικισμός. Η θέση ανασκάφηκε από τον Boardman το 1954. Ο Θουκυδίδης αναφέρει ότι το 412 π.Χ. τα αθηναϊκά πλοία πέρασαν από την Λέσβο στη Χίο με ένοπλη δύναμη, και με σκόπο τον έλεγχο στεριάς και θάλασσας οχύρωσαν το Δελφίνιο, ένα τόπο οχυρό προς την πλευρά της στεριάς, που είχε λιμάνια και δεν ήταν πολύ μακριά από την πόλη της Χίου¹.

Το λιμάνι στο Δελφίνιο είναι μικρό, καλά προφυλαγμένο, κατάλληλο για αρχαία πλοία, διαθέτοντας βαθύ αγκυροβόλιο και ρηγά νερά για προσάραξη των πλοίων στη στεριά. Έχει περίεργο σχήμα καθώς χωρίζεται στα δύο από τον προεξέχοντα λόφο που φέρει τον αρχαίο οικισμό και το οχυρό και από ένα μικρό νησάκι που ονομάζεται Ταύρος. Οι είσοδοι στο λιμάνι βρίσκονται εκατέρωθεν του Ταύρου, στη Δ πλευρά του με ένα άνοιγμα 100μ. και στην Α πλευρά του 200μ. Ο Δ βραχίονας του λιμανιού είναι εξαιρετικά ρηχός, ενώ το Α τμήμα βαθαίνει απότομα ακριβώς δίπλα από τη σημερινή ακτογραμμή. Οι δύο είσοδοι βλέπουν προς τα Ν. Το λιμάνι προστατεύεται από όλες τις πλευρές από τους λόφους που καταλήγουν στη θάλασσα².

Το λιμάνι διαιρείται στα δύο από ένα χαμηλό βραχώδη πρόβολο με κατεύθυνση περ. Α-Δ που καταλήγει δίπλα από το λιμάνι στον λόφο, όπου ήταν η αρχαία ακρόπολη³. Ν και Δ από αυτό, πίσω από τον Δ βραχίονα του λιμανιού, βρίσκεται μια μικρή πεδινή περιοχή και πέρα από αυτή ο λόφος Τσουμπί πάνω από την Λαγκάδα και εσωτερικά το πέρασμα του σύγχρονου δρόμου προς Β.

ΒΑ της ακρόπολης υπάρχει μια πλατεία επίπεδη κοιλάδα, μέσω της οποίας τρέχει ένας μικρός χείμαρρος που υδροδοτείται από μια πηγή λιγό πιο εσωτερικά. Από ΒΒΔ κατεβαίνει στην κοιλάδα το ρέμα Διπόταμος. Κατά τον Boardman φαίνεται βέβαιο ότι η ακτογραμμή ήταν πιο εσωτερικά κατά την αρχαιότητα, ίσως κατά 200 ή 300 μ., απομονώνοντας την ακρόπολη και καθιστώντας την περισσότερο ως μια θέση σε χερσόνησο.

Η φαρδιά κοιλάδα διακλαδώνεται σε μικρή απόσταση από το λιμάνι σε ένα μικρότερο τμήμα που εκτείνεται Δ κατα μήκος του αντερείσματος της ακρόπολης και σε μια βαθιά κοιλάδα με την κοίτη του Διποτάμου προς τα Β. Αυτές χωρίζονται από ένα απότομο βραχώδες αντέρεισμα. Το περισσότερο πεδινό τμήμα των δύο κοιλάδων, ιδιαίτερα στη Β κοιλάδα και κοντά στην πηγή έχει σήμερα βλάστηση και εν μέρει καλλιεργείται. Στην αρχαιότητα υπήρχε πιθανώς αρκετή καλλιεργήσιμη γη για να

¹ Θουκ. 8, 38 : “d' Ἰσθμίου τῆς Λέσβου Ἀθηναῖοι ἡμίδη διαβεβηκότες τῆς ἐξῆς ἑστῆς ἐπὶ στρατὶ καὶ κρατοῦντες καὶ γὰρ καὶ γαλῆσση Δελφίνιον τε καὶ τὴν ἐκείνου ἐξῆς ἐκείνου, ὡς ἐπὶ τῆς ἐκείνου γὰρ κάρτερον καὶ λιμναῖον ἔσται τῆς ἐκείνου ἐπὶ τῆς ἐκείνου”

Ξεν., Ἑλλ., 1, 5, 15 : Οι Σπαρτιάτες κατέλαβαν το Δελφίνιο αμέσως μετά τη μάχη στο Νότιο το 407 π.Χ.

Διοδ. Σικ. 13, 76, 3 : Πολιορκεία του οχυρού από τον Καλλικρατίδα, παράδοση 500 Αθηναίων, που έφυγαν με ανακωχή, και καταστροφή του οχυρού (τ'ο μ'εν φρούριον παραλαβ'ων κατέσκαψεν).

² Boardman, 1956, 42.

³ ό.π., σχδ. 3, 4α.

συντηρήσει μια μικρή κοινότητα που θα μπορούσε να χρησιμοποιεί το λιμάνι και οι διαβρωμένες πεζούλες στους γύρω λόφους φέρουν μαρτυρίες μεγαλύτερης παραγωγικότητας της περιοχής κατά το μεσαίωνα ή πρωϊμότερα. Σήμερα γύρω από την κοιλάδα υπάρχουν λίγα μικρά σπίτια, τα περισσότερα ακατοίκητα, ένα μύλος κοντά στο λιμάνι και ένας καταστραμμένος μύλος κοντά στην πηγή¹.

Ο λόφος της ακρόπολης έχει κανονικό σχήμα και φτάνει σε ύψος 45μ. στην κορυφή του. Οι Β πλαγιές είναι βραχώδεις, απότομες, εν μέρει πολύ απότομες και μπορεί κατά την αρχαιότητα να βρέχονταν από τα νερά του λιμανιού. Στα Ν η πλαγιά είναι ομαλή και στα Δ υπάρχει μόνο ένα μικρό σε έκταση κοίλωμα που διαχωρίζει το λόφο από την συνέχεια του αντερείσματος. Το Δ τμήμα του λόφου είναι πιο επίπεδο και πιο ευνοϊκό για κατοίκηση. Αυτή η συγκέντρωση πετρών και η επιφανειακή κεραμεική υποδεικνύουν τη θέση του αρχαίου μικρού οικισμού.

Τμήμα τοίχου ενός οχυρού με μικρούς πύργους ισχυρής κατασκευής ανακαλύφθηκαν στην ακρόπολη και μπορούν πειστικά να ταυτιστούν με την αθηναϊκή οχύρωση. Τα περισσότερα αρχαία κατάλοιπα στην ακρόπολη ήταν ορατά στην επιφάνεια. Παρόλη την έντονη διάβρωση του λόφου οι πεσμένες ή χαμηλότερες πέτρες των χοντρών τοίχων είναι ορατές. Μάζες θρυματισμένης χονδροειδούς κεραμεικής και κεραμίδες μαρτυρούν την κατοίκηση κατά την κλασική περίοδο.

Στη ΝΑ πλευρά ένα τμήμα ισχυρού τοίχου μπορεί να αποτυπωθεί για 50 μ. και περιλαμβάνει έναν ορθογώνιο πύργο (Α στο fig. 3). Ο τοίχος εμφανίζεται 50μ. Δ όπου υπάρχει ένας άλλος πύργος (Β). Σώζεται εν μέρει σε ύψος 0,5μ. Το πάχος του τοίχου είναι 2,10μ. και είναι κατασκευασμένος από τραχείς πέτρες που λατομήθηκαν από το λόφο χωρίς προσπάθεια λείανσης της όψης του. Όλα δείχνουν εσπευσμένη οικοδόμηση. Οι πύργοι είναι τετράγωνοι και ισχυρής κατασκευής.

Δεν μπορεί να καθορισθεί κάποιο αρχαίο επίπεδο. Η κεραμεική σε αυτή την περιοχή δεν είναι υστερότερη του 5ου αι. π.Χ. Ο Boardman είναι σχεδόν βέβαιος όσον αφορά την ταύτιση αυτής της οχύρωσης με αυτή που εγκαταλείφθηκε από τους Αθηναίους το 412 π.Χ. και αργότερα καταστράφηκε από τους Σπαρτιάτες².

Στο σημείο C ένα τμήμα τοίχου φαίνεται αρχαίο και μπορεί να είναι τμήμα του τείχους ή το εξωτερικό άκρο ενός πύργου. Μπορεί σε αυτό το σημείο να σχηματιζόταν μια είσοδο που έβλεπε προς τα ΝΑ.

Στα σημεία D, E και F συγκεντρώσεις πεσμένων λίθων υποδηλώνουν τις θέσεις άλλων πύργων. Η συγκέντρωση των πύργων είναι ευνόητη, καθώς αυτό είναι το πιο αδύναμο σημείο της περιμέτρου απέναντι από το κοίλωμα που συνδέει την ακρόπολη με το υπόλοιπο αντέρεισμα προς το εσωτερικό.

Στη Β άκρη του λόφου ο εξωτερικός τοίχος αγρού και η διακεκομμένη γραμμή στο σχέδιο δείχνουν που μπορεί να διερχόταν ο τοίχος αλλά δεν υπάρχουν πεσμένες πέτρες, καθώς η πλαγιά είναι απότομη και θα έπεφταν μακριά. Αν η θάλασσα πράγματι έφτανε τόσο στο εσωτερικό, ώστε να βρέχει την πλαγιά του λόφου, δεν θα υπήρχε ανάγκη για οχυρωματικό τοίχο, τουλάχιστον κατά μήκος της ΒΔ (;) γωνίας [μάλλον πιο σωστά ΒΑ].

¹ ό.π.

² Boardman, 1956, 47-8.

Οικιμός πρώιμου 5ου αι. π.Χ. ως ελληνοιστικών χρόνων

Στο Δ τμήμα της ακρόπολης είναι σαφέστερη η μαρτυρία κατοίκησης και μερικοί τοίχοι σπιτιών είναι ορατοί.

Η κεραμική, όλη χονδροειδής, χρονολογείται από τον πρώιμο 5ο μέχρι τον 3ο και 2ο αι. π.Χ. Δεν βρέθηκε τίποτα πρωιμότερο, επομένως το χωριό στο Δελφίνιο μπορεί να είναι της κλασικής περιόδου και ίσως κατοικήθηκε μόνο μετά τα Μηδικά.

Στο σημείο G εμφανίστηκε τμήμα πολυγωνικής τοιχοδομίας μήκους 7,4μ. μάλλον αναλημματικού τοίχου κτηρίου. Δύο θεμέλια τοίχων βρέθηκαν σε ορθή γωνία με τον πολυγωνικό τοίχο. Είναι παράλληλοι, απέχουν μόνο 0,3μ. και μπορεί να είναι τοίχοι παρακείμενων σπιτιών. Ο Ν τοίχος συνεχίζεται για 5μ. από τον πολυγωνικό. Ένας τρίτος τοίχος αποκαλύφθηκε στα Ν παράλληλος με τους άλλους σε απόσταση 2μ. Ο πρώτος είναι κατασκευασμένος λίγο διαφορετικά από τους άλλους με μεγάλες επίπεδες πέτρες και περιλαμβάνει θραύσματα κλασικής κεραμίδας και πίθου. Ένας μολύβδινος ναυτικός δακτύλιος και ένα βάρος βρέθηκαν Β από αυτόν και προηγούνται χρονικά της κατασκευής του.

Η όλη εικόνα είναι ενός μικρού, αρκετά συνωστισμένου χωριού, συγκεντρωμένου στο Δ μισό του λόφου και κατοικημένου περίπου από το 500 π.Χ. μέχρι τους ελληνοιστικούς χρόνους, με ένα διάστημα αθηναϊκής κατοίκησης που είχε ως αποτέλεσμα την οικοδόμηση και επακόλουθη καταστροφή του οχυρωματικού τοίχου στο τέλος του 5ου αι. π.Χ.¹

Αγροικία

Στο άκρο του αντερείσματος που χωρίζει την ευρεία κοιλάδα Β από την ακρόπολη (fig. 2) και στην ΒΑ πλευρά του που δεσπόζει σε ύψος 30μ. πάνω από την κοίτη του ποταμού, υψώνεται ένας εμφανής βράχος με επίπεδη κορυφή (plate 3, fig. 4). Το πλάτωμα έχει διαστάσεις μήκους 35μ (Δ-Α) και πλάτους 10-20μ., πέφτει ομαλά από Β προς Ν και είναι χωρισμένο στη μέση από έναν βράχο στο κέντρο Β. Στο Δ άκρο του στέκονται τα ερείπια ενός σύγχρονου μονόχωρου κτηρίου με έναν μικρό περίβολο και πίσω από αυτό υψώνεται η βραχώδης και άγονη πλαγιά. Η πρόσβαση από την ακρόπολη γίνεται κατα μήκος ενός καμπύλου μονοπατιού που ακολουθεί το άκρο του αντερείσματος. Σε διάφορα σημεία το μονοπάτι σχηματίζει βαθμίδες με μεγάλες πέτρες, πολλές από τις οποίες μπορεί να είναι αρχαίες.

Επιφανειακά φαίνονται ίχνη ενός ισχυρού τοίχου και μερικών λεπτών στο επίπεδο πλάτωμα, που έχει τεχνητά σχηματιστεί σε βαθμίδες από αναλημματικούς τοίχους στα σημεία όπου ο βράχος πέφτει απότομα. Ο βράχος φαίνεται σε αρκετά σημεία της επιφάνειας, ειδικά στο Α τμήμα του πλατώματος.

Στο Δ τμήμα το κύριο χαρακτηριστικό είναι ένας ισχυρός τοίχος με κατεύθυνση Ν-Β, ο οποίος σχηματίζει την Α πλευρά ενός σπιτιού. Φαίνονται τα περιγράμματα δύο δωματίων με ανοίγματα θύρας στα Β του σπιτιού, όπως και ένα άνοιγμα θύρας στον κύριο Α τοίχο. Στο Ν τμήμα του σπιτιού ο άλλος τοίχος που εμφανίζεται σε δύο σημεία δεν μπορεί να συνδεθεί περισσότερο με το κτήριο. Η Δ πλευρά του κτηρίου δεν μπορεί να καθορισθεί. Η ανασκαφή μέσα και γύρω από το σύγχρονο κτήριο δεν απέδωσε τίποτα.

¹ Boardman, 1956, 48-9.

Το αρχικό δάπεδο του σπιτιού έχει διαταραχθεί από την καλλιέργεια. Οι τοίχοι ήταν θεμελιωμένοι πάνω σε ένα γέμισμα λίθων και χώματος. Αυτό το γέμισμα περιείχε κεραμεική και κεραμίδες που χρονολογούνται μέχρι την ελληνοιστική περίοδο. Αυτό καθιστά απίθανο ότι το κτήριο κατασκευάστηκε πριν από τον 2ο αι. π.Χ., αν και αυτό σαφώς αντικατέστησε άλλο ή άλλα. Δεν βρέθηκε κεραμεική πρωιμότερη από τον 4ο αι. π.Χ. Επομένως πρέπει να θεωρηθεί ως η πρωιμότερη χρονολόγηση για οικοδόμηση στο πλάτωμα. Το κτήριο ήταν σαφώς κοσμικό, πιθανόν αγροικία κάποιας σημασίας, αν κρίνουμε από τις εκζητήσεις τμήματος της κατασκευής.

Οι κατασκευές στο Α μισό του πλατώματος χαρακτηρίζονται ως “εξωτερικά κτίσματα” (σταύλος, αποθήκη). Είναι ένα συγκρότημα μικρών δωματίων ή αποθηκών. Το μόνο πλήρες έχει διαστάσεις 3Χ2μ. Αυτό το δωμάτιο και ένα άλλο Δ είχαν λιθόστρωτα δάπεδα με πλακοειδείς λίθους. Τρία κατώφλια βρέθηκαν *in situ*, το καθένα με τομή στη μια πλευρά, ίσως για μονόφυλλες πόρτες. Το Δ λιθόστρωτο φαίνεται ότι ανήκει σε μια μικρή ανοικτή αυλή με δωμάτια ανοικτά σε αυτή.

Η χρονολόγηση των κτισμάτων είναι αδύνατη στρωματογραφικά. Στο Α δωμάτιο βρέθηκε αποθηκευτικό αγγείο μάλλον ρωμαϊκό. Ένα τμήμα κεραμίδας φέρει τοξωτή αυλάκωση από δάχτυλο στην γωνία της βάσης και μπορεί να είναι το ίδιο ύστερο. Όλη η άλλη κεραμεική είναι ελληνοιστική και φαίνεται πιο πιθανό ότι αυτά τα θεμέλια πρέπει να συνδεθούν με την αγροικία¹.

Επιγραφή μέσων 4ου π.Χ.:]η γ~η]η [εν Δελφινίωι

Με την συνεχή κατοίκηση, ευνόητη βλέποντας τις εύφορες κοιλάδες στα Δ του λιμανιού, μπορεί να συνδεθεί η μοναδική αρχαία καταγραφή για τη θέση σε μια επιγραφή των μέσων του 4ου αι. π.Χ. που βρέθηκε στα Καρδάμυλα Περιγράφει τις συνθήκες μίσθωσης περιουσίας που ανήκε στην φρατρία των Κλυτιδών και αναφέρει :]η γ~η]η [εν Δελφινίωι]η τ[είωσ Κ]αυκασιώνος το~υ Βασιλειίδου. Ο Boardman θεωρεί ελκυστική την άποψη, σύμφωνα με την οποία η αγροικία απέναντι από την ακρόπολη αποτελούσε τον οίκο ενός γένους εξαιτίας της ισχυρής κατασκευής. Αυτή η σχέση μιας μεγάλης οικογενειακής αγροικίας με ένα μικρό χωριό έχει αρκετά παράλληλα στη Χίο αυτής της περιόδου, π.χ. κοντά στο Εμποριό (Πίνδακας) και το Πυργί στα Ν του νησιού και στο Βίκι στα Β².

Το όνομα Δελφίνιο υποδηλώνει ότι εδώ λατρευόταν ο Απόλλων Δελφίνιος. Ωστόσο, δεν υπάρχει καμιά συγκεκριμένη καταγραφή της λατρείας του στο νησί ούτε βρέθηκαν ίχνη ιερού στη θέση, καθόλου περίτεχνη κεραμεική και καθόλου τετραγωνισμένοι λίθοι που να υποδηλώνουν ένα μνημειώδες κτήριο. Παρόλα αυτά, ο Boardman ισχυρίζεται ότι, αν υπήρχε οποιοδήποτε ιερό, θα μπορούσε να ήταν πολύ απλό. Λέγεται ότι ειδώλια βρέθηκαν στην περιοχή, αλλά μπορεί να προέρχονται από τάφους ή ακόμα από σπίτια. Στην πλαγιά του λόφου απέναντι από την ακρόπολη στα Β υπάρχει του Μόρου η σπηλιά, την οποία ο Ζολώτας υπέθεσε ότι μπορεί να συνδεόταν με κάποιο τρόπο με τη λατρεία:

¹ Boardman, 1956, 49-51.

² Boardman, 1956, 45.

αλλά, αν και η είσοδος φαίνεται σαν να έχει διαμορφωθεί τεχνητά, η σπηλιά ποτέ δεν ήταν ευπρόσιτη και δεν υπήρχαν αρχαιότητες¹.

8.2 Κοίλα

Η θέση βρίσκεται π. 3 χλμ. Δ από το Δελφίни και π. 5χλμ. ΒΔ της Λαγκάδας, ΒΑ από τα Κουφόγια (582μ.), ΒΔ από την Κορυφή (418μ.) και ΝΔ από την Τούμπα (435μ.). Εκεί υπήρχε το μεσαιωνικό χωριό Κοίλα, από το οποίο σώζονται κατάλοιπα και τρεις μεσαιωνικές εκκλησίες: της Παναγίας, του Αγ. Παντελεήμονα (όπου κοντά σώζονται τα ερείπια μεγάλου μεσαιωνικού πύργου) και του Αγ. Γεωργίου.

Ο Ζολώτας² περιγράφει τη θέση, τα κατάλοιπα επεξεργασμένων λίθων και μαρμάρων και πιστεύει ότι πρόκειται για τον αρχαίο οικισμό που αναφέρει ο Ηρόδοτος³, στηριζόμενος κυρίως στη διατήρηση του τοπωνυμίου. Ωστόσο παραμένει ασαφές, αν ο Ηρόδοτος αναφέρεται σε οικισμό ή σε τοποθεσία.

Το 1972 ο Yalouris εντόπισε λίγους, πιθανά αρχαίους, τετράγωνους λίθους εντοιχισμένους στην εκκλησία της Παναγίας και λίγα διασκορπισμένα όστρακα Κλ/Ελ. στις πλαγιές κοντά στα ερείπια του μεγάλου μεσαιωνικού πύργου και στην εκκλησία του Αγ. Παντελεήμονα. Στην περιοχή ΝΑ των εκκλησιών υπάρχουν κατάλοιπα πολλών σπιτιών, θεμελίων που φαίνονται αρχαία, αν και δεν βρέθηκε αρχαία κεραμική. Στις πλαγιές στα ΒΔ, ο Yalouris εντόπισε άφθονο οικοδομικό υλικό, διασκορπισμένα όστρακα χονδροειδούς κεραμικής και ίχνη αναλημμάτων, πιθανά αρχαίων⁴.

Ο Ζερβούδης εξαιρεί την ιδιαίτερη σημασία της θέσης των Κοίλων για την πόλη της Χίου όσον αφορά την επικοινωνία τόσο με την περιοχή των Καρδαμύλων, προς το Β τμήμα του νησιού, όσο και με την περιοχή του Πιτυούς, προς το ΒΔ τμήμα. Ο Ζερβούδης ορθά διαπιστώνει ότι ο χώρος των Κοίλων συνδέεται άμεσα με την Λαγκάδα και το Δελφίни, καθώς πρόκειται για έναν ενιαίο γεωγραφικό χώρο⁵. Σχετικά με την ύπαρξη καταλοίπων ο Ζερβούδης επιβεβαιώνει τον Yalouris για το διάσπαρτο οικοδομικό υλικό και θεωρεί ότι η συνεχής ανθρώπινη παρουσία και οι καταστροφές, κυρίως από πειρατικές επιδρομές, συνετέλεσαν στην εξαφάνιση κάθε αρχαίου κτίσματος. Επιπλέον στην διδακτορική του διατριβή όσον αφορά την κεραμική της ευρύτερης περιοχής των Κοίλων αναφέρει ότι υπήρχε μεγάλη ποικιλία θραυσμάτων οξυθύθμενων αμφορέων, που φανερώνει έντονη δραστηριότητα κατά τους ελληνοιστικούς χρόνους. Επίσης ένα τμήμα αγγείου με ραβδώσεις χρονολογείται στους ρωμαϊκούς χρόνους υποδηλώνοντας συνέχεια της δραστηριότητας⁶.

¹ ό.π.

² Ζολώτας, 1920, 282, 306.

³ Ηροδ. 6,26 : “αὐτῶν δὲ ἄνωγες Lesb...ουῖ τῆς C...ον ἀπλεε, καὶ C...ων φρουρί οὐ προσιέσθιν min sunšbale τῆν Κο...loisi kaleomšnoisi τῆς C...hj cèrhj ”

⁴ Yalouris, 1976, 281-2. Yalouris, 1986, 157.

⁵ Ζερβούδης, 1994, 204-5. Επιπλέον στη σημ. 98, σ. 251 παρατίθεται μαρτυρία του τέως προέδρου Γεωργούλη του χωριού Λαγκάδα, σύμφωνα με την οποία, υπάρχει από τα Κοίλα ευρύς δρόμος, καλυμμένος σήμερα, που οδηγεί στο Δελφίни.

⁶ Ζερβούδης, 1990, 66-67.

8.3 Σεραπειό

1χλμ. ΒΑ των Κοίλων και 2 χλμ. Β της Λαγκάδας, ακριβώς Δ από τον σύγχρονο δρόμο που οδηγεί προς τα Καρδάμυλα στη διασταύρωση του με τον αγροτόδρομο που οδηγεί στο Δελφίνι, ο Yalouris εντόπισε τη θέση μιας άλλης πιθανής αγροικίας. Αν και δεν αναφέρει κάποιο τοπωνύμιο για την περιοχή, είναι προφανές ότι πρόκειται για την κοιλάδα του Σεραπειού. Ο Yalouris είδε πολλούς φθαρμένους, πιθανά αρχαίους, αναλημματικούς τοίχους και εντόπισε άβαφα, φθαρμένα όστρακα και μια λαβή αμφορέα¹. Επιπλέον, ο Ζερβούδης εντόπισε ίχνη εργαστηρίου κεραμεικής, ληνού και όστρακα Ελ. χρόνων².

8.4 Μεσοράχη

100μ. Α του κύριου δρόμου και Β του αγροτόδρομου προς Δελφίνι, στις Ν πλαγιές της Μεσοράχης (υψ. 218 στο Γ.Υ.Σ.) βρίσκονται ίχνη αρχαίου οικισμού με την ονομασία “το χωριό”. Σήμερα υπάρχει μια ποιμενική μάνδρα και ένα ελλειψοειδές ποιμενικό κτίσμα, αλλά και άφθονο οικοδομικό υλικό και όστρακα Ελ./Ρωμ.³, κυρίως Ν της μάνδρας. Η εγκατάσταση, αν και έχει αλλοιωθεί σημαντικά, φαίνεται απλή και υποτυπώδης, όπως υποδηλώνουν η χρήση αργών λίθων, η στοιχειώδης περιφραγή των χώρων, η χρήση του εδάφους για την εξοικονόμηση χώρων, ενώ δεν υπάρχει οχυρωματική προσπάθεια⁴.

8.5 Παλιόπυργος

Στη Ν απόληξη της κορυφογραμμής των Κουφογείων, όπου προβάλλει εδαφική έξαρση που κατεβαίνει κάθετα στο ρέμα, το οποίο σχηματίζουν οι υπώρειες της και οι ΒΑ απολήξεις της λοφοσειράς της Σκάφης, διασώζονται ερείπια αρχαίας εγκατάστασης στην κορυφή που ονομάζεται Μύτακας ή Παλιόπυργος⁵.

Η τοποθεσία είναι φυσικά οχυρή και γίνεται προσιτή μόνο από την Β πλευρά. Το κτηριακό συγκρότημα εκτείνεται σε επιφάνεια 80×80μ. και έχει μέτωπο προς Ν. Σύμφωνα με την μορφολογία του εδάφους η κατασκευή είναι διαρρυθμισμένη σε δύο επίπεδα. Το πρώτο οικοδόμημα, το κατεξοχήν οχυρό κατά τον Ζερβούδη, καταλαμβάνει τη Ν προβολή του υψώματος, την πλέον ισχυρή και δυσπρόσιτη, ενώ το δεύτερο βρίσκεται λίγο πιο Β, στον ίδιο άξονα με το πρώτο, από το οποίο καλύπτεται φυσικά και οχυρωματικά. Και τα δύο κατέχουν όλη την ομαλά ανωφερή θέση της κορυφής και σχηματίζουν ένα δυσπρόβλητο οχυρωματικό έργο⁶.

Ο Ζερβούδης, ο μοναδικός ερευνητής της θέσης, βρήκε πολλά όστρακα, μεταξύ των οποίων τρεις βάσεις οξυπύθμενων αμφορέων ελληνιστικών χρόνων. Επίσης, συγκέντρωσε κεραμίδες πολύ καλής ποιότητας και μερικές φέρουν μαύρο βερνίκι. Αυτά

¹ Yalouris, 1976, 282. Yalouris, 1986, 157.

² Ζερβούδης, 1990, 68-70, 83, χρτ. 3, σκαρ. 14. 1994, 207.

³ Δυστυχώς ο Ζερβούδης παραθέτει ενιαία την κεραμεική από το Σεραπειό, ωστόσο ο Yalouris, σε μια σύντομη αναφορά των καταλοίπων της θέσης, χαρακτηρίζει τα διασκορπισμένα όστρακα Ελ./Ρωμ.

⁴ Ζερβούδης, 1990, 70-71.

⁵ Ζερβούδης, 1990, 57. Για την πλήρη περιγραφή των οικοδομικών καταλοίπων βλ. Ζερβούδης, 1990, 58-61.

⁶ Ζερβούδης, 1994, 205-6.

τα στοιχεία τον οδηγούν στο συμπέρασμα ότι αυτή η ευρύτερη και αξιολογότερη εγκατάσταση του είδους της συνεχιζόταν κατά τους ελληνοιστικούς χρόνους¹.

8.6 Παρά(γ)κλι

Β του όρμου Παντουκειός, αμέσως μετά την στροφή του σύγχρονου δρόμου προς Συκιάδα, ξεκινά αγροτικός δρόμος που οδηγεί στην παραλία, οπού βρίσκεται το εκκλησάκι του Αγ. Ισιδώρου. Σήμερα ο χώρος της παραλίας εκμεταλλεύεται από κατασκήνωση.

Στην πλαγιά, Α του δρόμου, ο Yalouris εντόπισε κατάλοιπα αρχαίου οικοδομήματος. Θραύσματα άβαφης κεραμεικής και κεραμίδων αφθονούν γύρω από τη θέση. Το κύριο κτήριο, με ίχνη εσωτερικών τοίχων, κείται σε ένα μεγάλο καλοκτισμένο άνδηρο με μ.ύψ. 2,2μ. Το άνδηρο είναι κτισμένο από πολυγωνικούς λίθους, μερικοί εκ των οποίων είναι αδρά τετραγωνισμένοι και μοιάζουν με αυτούς στον Πίνδακα. Ένα άλλο μικρότερο άνδηρο βρίσκεται ακριβώς κάτω από το κύριο και εδώ ο Yalouris εντόπισε τη μεγαλύτερη συγκέντρωση Κλ. και υστερότερων οστράκων καθώς και κεραμίδων. Βρήκε πολλά όστρακα με μαύρο και κόκκινο βερνίκι, ένα τμήμα μελαμβροφούς κύλικας και ένα τμήμα χάλκινου βραχολιού με ραβδώσεις. Μια λίθινη υδρορροή με αύλακα, ίσως από ελαιοτριβείο, προεξείχε πάνω από τον κύριο αναλημματικό τοίχο. Ένα άλλο όμοιο τμήμα εξείχε από το έδαφος 6μ. μακρύτερα προς ΒΔ. 30μ. στα Β υπάρχει ένα μικρό κυκλικό πηγάδι, το οποίο είναι καλοκτισμένο, χωρίς κονίαμα, και πιθανά σύγχρονο με το κτήριο. Ένας μεγάλος αριθμός αναλημματικών τοίχων, που φαίνονται αρχαίοι, υπάρχει σε όλη την περιοχή γύρω από τη θέση. Αν και η καλλιεργήσιμη γη γύρω από τη θέση δεν είναι τόσο μεγάλη, όσο στις περισσότερες από τις άλλες αγροτικές εγκαταστάσεις στο νησί, ο Yalouris καταλήγει στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για μια αγροικία².

Ωστόσο, ο Ζερβούδης προτείνει μια διαφορετική λειτουργία της εγκατάστασης. Κατά τον Ζερβούδη, η βαρεία κατασκευή, η ισχυρή τοιχοδομία και οι μεγάλοι κατεργασμένοι λίθοι μπορούν να παραβληθούν μόνο με του Παλιόπυργου και εν μέρει με του Τρούλλου³. Η εγκατάσταση στο Παράγκλι ομοιάζει με τις αντίστοιχες οχυρωματικές εγκαταστάσεις στον Τρούλο, στον Κρητικό και ιδιαίτερα στον Παλιόπυργο⁴. Επίσης, σύμφωνα με τα όστρακα κεραμεικής, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι διατηρείται η δραστηριότητα της εγκατάστασης κατά τους ελληνοιστικούς χρόνους⁵.

8.7 Αγ. Ισίδωρος

2,6 χλμ. Α της Λαγκάδας και 800μ. ΒΑ από το Παράγκλι, σε βραχώδη προβολή στο Α άκρο της παραλίας που εισχωρεί στη θάλασσα είναι κτισμένο το εκκλησάκι του Αγ. Ισιδώρου. Το 1961 ο Hood εντόπισε λίγα φθαρμένα όστρακα, του τύπου της Πρ. Χαλκοκρατίας, διασκορπισμένα στις ρωγμές του βράχου.⁶ Ο Yalouris διατηρεί αμφιβολίες ως προς το είδος της εγκατάστασης, επιβεβαιώνει τα λίγα χονδροειδή,

¹ Ζερβούδης, 1990, 67.

² Yalouris, 1976, 285-6. Yalouris, 1986, 157.

³ Ζερβούδης, 1994, 259, σημ. 132.

⁴ Ζερβούδης, 1994, 210-211.

⁵ Ζερβούδης, 1990, 83.

⁶ Hood, 1981, 7

φθαρμένα όστρακα Πρ. Χαλκ. και προσθέτει ότι είδε πεσμένο οικοδομικό υλικό στη Β πλευρά της θέσης¹.

Επιπλέον ο Ζερβούδης υποστηρίζει ότι η χρήση αρχαίου υλικού και η διατήρηση θεμελίων αρχαίου κτίσματος στο εξωκλήσι υποδηλώνει σύνδεση με την αρχαία λατρεία. Διαθέτοντας ως ισχυρότερο επιχείρημα το τοπωνύμιο Παράγκλι (Πέραν Ηράκλι), ο Ζερβούδης αναζητά εδώ αρχαίο ναό του Ηρακλή².

8.8 Μελιγκάς (ή Μηλιγκάς)

8χλμ. Β της πόλης της Χίου, 2χλμ. Β της μονής της Μυρτιδιώτισσας πριν από τις στροφές του σύγχρονου δρόμου που ανεβαίνει τον Μελιγκά σχηματίζεται ένα καλά προφυλαγμένο λιμάνι από τους λόφους που υψώνονται απότομα Ν και Β. Αυτός ο μικρός κολπίσκος ανοίγεται προς Α και διαθέτει μια μικρή παραλία κατάλληλη για αρχαία πλοία. Δ της παραλίας στις υπώρειες των λόφων λειτουργεί σύγχρονο λατομείο, όπου, σύμφωνα με αναφορά του Στεφάνου, βρέθηκε ένα ακέραιο Γεωμετρικό αγγείο³.

Στην Α πλαγιά του Ν λόφου, ο Yalouris είδε και σχεδίασε κατάλοιπα θεμελίων μιας μεγάλης οικίας των Κλ./Ελ. χρόνων⁴. Αποτελείται από δύο κλειστούς χώρους και μια ανοιχτή αυλή καταλαμβάνοντας μια επιφάνεια π. 176 μ². Οι τοίχοι κτισμένοι από τοπικό λίθο σώζονται κατά τόπους σε αρκετούς δόμους σε ύψος π. 1μ.

Ο Yalouris εντόπισε άφθονα κλασικά και υστερότερα όστρακα όπως: θραύσματα μελαμβαφούς κεραμικής, τμήματα μεγάλων πίθων, κεραμίδων, φθαρμένων χονδροειδών φιαλών και λαβών⁵. Λίγο πιο ψηλά στα Δ, έξω από τη ΒΔ γωνία σύγχρονου περιβόλου, υπάρχει ένα πιθανό αρχαίο ευρύ ηηγάδι⁶.

Ακόμη πιο Δ στην κορυφή του Ν λόφου απλώνεται μια μεγάλη επίπεδη περιοχή με την ονομασία Μακρύ Κατάλυμμα⁷. Οικοδομικό υλικό και πολλά περιγράμματα τοίχων υποδηλώνουν ότι εδώ μπορεί να ήταν τα περισσότερα σπίτια του οικισμού. Επιπλέον η διάταξη των τοίχων υποδεικνύει ότι μια μικρή συστάδα αρχαίων κτηρίων περιβαλλόταν από κάποιο είδος περιβόλου. Η κεραμική δηλώνει εγκατάσταση από τον 5ο αι. π.Χ. και εξής⁸. Πάνω από την περιοχή του οικισμού, η πλαγιά υψώνεται λίγο πιο απότομα και κατευθύνεται προς το εσωτερικό προς τους Σωρούς, μια μεγάλη, άγονη έκταση γης, η οποία πιθανά είναι η θέση των αρχαίων αγρών του οικισμού⁹.

Λίγο πιο Β από τη θέση του οικισμού, στο ψηλότερο σημείο του υψώματος πάνω από το μικρό λιμάνι, σώζονται τα κατάλοιπα μιας πιθανής αρχαίας κατασκευής. Βρίσκεται στην περιοχή μιας ποιμενικής καλύβας με μάντρα, σε ψηλό βραχώδες σημείο, π. 50μ. πάνω από τον δρόμο. Ο Yalouris διατηρεί επιφυλάξεις για το είδος της

¹ Yalouris, 1976, 284. Yalouris, 1986, 157.

² Ζερβούδης, 1994, 211, 258 σημ. 130. Στο Πυργί, στο ανώφλι μικρής θύρας εκκλησίας ήταν εντοιχισμένη επιγραφή που καθόριζε τα ιερώσινα προς “ ΤΩΙΕΡΕΙΤΟΥΗΡΑΚΛΕΟΣ ”. Βλ. Πασπάτης, 1888, 404-405, 9.

³ Yalouris, 1976, 290. Yalouris, 1986, 158.

⁴ Yalouris, 1976, 287, fig. 21.

⁵ Yalouris, 1986, 157-8.

⁶ Ζερβούδης, 1990, 36: αναφέρεται με την ονομασία Μπορδέχτης

⁷ ό.π., χρτ.2.

⁸ Yalouris, ό.π..

⁹ Yalouris, 1976, 290.

εγκατάστασης¹. Εντόπισε άφθονη χονδροειδή κεραμεική, μέρος της οποίας φαίνεται Ελ./Ρωμ., θραύσματα κεραμίδων και οικοδομικό υλικό. Θεωρεί πιθανό ότι αυτή η θέση ήταν σύγχρονη με την γειτονική αγροικία στο Ρημόκαστρο².

8.9 Μακρύ Κατάλυμμα

Α από τα Γουβιδάκια, στις Α υπώρειες του όρους προς τη θάλασσα και προς τον ορμίσκο του Μηλιγγά, όπου εκβάλλει το ρέμα Αλμυρός και λειτουργεί λατομείο και σπαστήρας, στη μέση περίπου της ράχης, στη θέση Μακρύ Κατάλυμμα, βρίσκεται περιτοιχισμένη έκταση, όπου σώζονται ίχνη πολύχρονης, συνεχούς, αλλά περιορισμένης εγκατάστασης. Επειδή ήταν από τα μέχρι πρόσφατα καλλιεργημένα τμήματα του Αίπους δεν διατηρείται κανένα ίχνος θεμελίων, αλλά αδρά πελεκητοί λίθοι και όστρακα είναι διάσπαρτα ή εντοιχισμένα. Στην ΝΔ γωνία του περιβόλου υπάρχει υδατοδεξαμενή με την ονομασία Μπορδέχτης. Φυσικός ογκώδης βράχος υποκαθιστά τμήμα του χείλους και του εσωτερικού τοιχίου της δεξαμενής. Έχει βάθος 2,5μ. και διαμ. 1,2μ. Τα ελάχιστα σωζόμενα στοιχεία δεν επιτρέπουν την εξαγωγή συμπερασμάτων, όμως ο Ζερβούδης σε συνδυασμό με το συνολικό χώρο, τη θέση και το αρόσιμο έδαφος, την εντάσσει στις περιορισμένες εγκαταστάσεις διαρκείας, που προήλθαν από την εξέλιξη της αρχαίας αγροικίας. Σχετικά με την κεραμεική ισχύει ότι και για τη θέση Φουντάνα, δηλ. δραστηριότητα κατά τους Ελλ. και Ρωμ. χρόνους³.

8.10 Χοροστάσι

Στο σημείο διακλάδωσης της Ελληνόστρατας, πριν τους Αστυφιδόλακκους, αναφέρονται τεραστίων διαστάσεων άνδηρα (πλατείες) φτιαγμένα από συσσώρευση πετρών και διακρίνονται σαφή θεμέλια και λείψανα κτισμάτων με ογκώδεις, αδρά επεξεργασμένους, γκρίζους ασβεστόλιθους ανάμεσα σε μάντρες. Από το χώρο συλλέχθηκαν πολλά επιφανειακά όστρακα. Τα χαρακτηριστικότερα είναι μελαμβαφή, ερυθρά, οξυπύθμενοι αμφορείς (κομβία) και όστρακα αγγείων Ρωμαϊκών χρόνων. Τα πιο πολλά όστρακα υποδεικνύουν τους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους ως κύρια εποχή λειτουργίας της εγκατάστασης⁴.

8.11 Εβριακή

Τα αρχαία κατάλοιπα στην Εβριακή περιλαμβάνονται εν μέρει μέσα στα ερείπια μιας σύγχρονης μάντρας, μέσα στην οποία υπάρχει ένα λίθινο καλύβι για ζώα.

Από το αρχαίο συγκρότημα διατηρούνται:

α) Η Δ πλευρά ενός παχύ περιβόλου

β) Το Β τμήμα του συγκροτήματος αποτελείται από μια μεγάλη αυλή 7×11μ. με ένα μικρό μονόχωρο σπίτι στη ΒΔ γωνία (εικ. 2).

γ) ένα άλλο επιμήκες δωμάτιο στα Ν, που ίσως ήταν χωρίς σκεπή

δ) ίχνη τοίχων κάτω από το σύγχρονο καλύβι, που φαίνεται ότι ανήκουν σε μια ανάλογη αρχαία κατασκευή.

¹ ό.π. : σημειώνει (house?).

² ό.π.

³ ό.π., 35-36. 1994, 200.

⁴ Λαμπρινουδάκης, 1979, 6.

Το μικρό σπίτι διαθέτει μια κεραμοσκεπή και μια καπνοδόχο στη ΒΔ γωνία του, αλλά η αυλή μπροστά από αυτό ήταν πολύ απλή. Η επιφάνεια του εδάφους της είχε παραμείνει στη φυσική βραχώδη κατάσταση της και μόνο στην Α πλευρά διατηρείται μια αδρά κατασκευασμένη εστία. Η εστία μοιάζει με τις κατασκευές στις σύγχρονες μάντρες και εξυπηρετεί κυρίως για την προετοιμασία διαφόρων γαλακτοκομικών προϊόντων. Σε αυτό το συγκρότημα ανήκει ένα μικρό τεχνητό άνδηρο για καλλιέργεια και ένας λάκκος απορριμάτων λαξευμένος στο βράχο έξω από τον περίβολο.

Οι παραπάνω κατασκευές μπορεί να συνδέονται με ένα άλλο, ισχυρότερο κτήριο, του οποίου οι τοίχοι τρέχουν σε διαφορετικές κατευθύνσεις έξω από τον αρχαίο και σύγχρονο περίβολο της μάντρας.

Αλλά είναι φανερό ότι σχημάτιζε ένα ειδικό συγκρότημα, που λειτουργούσε μάλλον ως μόνιμος καταυλισμός ενός βοσκού, με περιβόλους για πρόβατα ή άλλα ζώα και ένα μικρό κήπο για προσωπικές ανάγκες.

Η χρονολόγηση της χρήσης του συγκροτήματος σύμφωνα με τα όστρακα της κεραμικής, των αμοφορέων και των αποθηκευτικών αγγείων που βρέθηκαν κυρίως στο μικρό σπίτι, είναι του 4ου αι. π.Χ. και υστερότερα¹.

8.12 Γύρισμα Καμπούρη

Σύγχρονα λίθινα καλύβια και περίβολοι έχουν κτιστεί από βοσκούς στο πρόσφατο παρελθόν. Αλλά το αρχαίο κτηριακό συγκρότημα που βρισκόταν κάτω από αυτά τα ερείπια ήταν ένα προσεκτικά κτισμένο σπίτι με ισχυρούς τοίχους, πλάτους 0,8μ., και πολλά δωμάτια για διάφορες χρήσεις.

Το τμήμα που ερευνηθήκε περιλαμβάνει: δύο παράλληλα επιμήκη δωμάτια, και τα δύο πλάτους 10,75μ., τα οποία ίσως μπορούν να ερμηνευθούν ως ένας στάβλος με ένα είδος στεγασμένου χώρου μπροστά από αυτόν, και ένα μεγάλο δωμάτιο 5,3×6μ. στα Β με δύο μικρότερες μονάδες μπροστά από αυτό, που μπορεί να ήταν ένα από τα κύρια δωμάτια καθημερινής χρήσης, σύμφωνα με το σχήμα του και τα ευρήματα σε αυτό.

Ανεξερευνήτα ίχνη άλλωνωματιών είναι ορατά στη Δ και Β πλευρά σε επαφή με τα ανεσκαμμένα δωμάτια και στην Α πλευρά σε κάποια απόσταση από αυτά.

Εδώ επίσης υπάρχουν 3 τεχνητά άνδηρα για καλλιέργεια και σε ένα βαθούλωμα του εδάφους μια προσεκτικά κτισμένη κυκλική δεξαμενή νερού, διαμ. 8μ., στην οποίας το γέμισμα περιέχονται ως υστερότερα ευρήματα βυζαντινά όστρακα.

Η περίοδος χρήσης του συγκροτήματος καθορίζεται από τα θραύσματα κεραμικής, αμοφορέων κρασιού και αποθηκευτικών αγγείων, και από νομίσματα και προσδιορίζεται στους αιώνες μεταξύ του 400 π.Χ. και της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου. Η ύστερη Κλασική/πρώιμη Ελληνιστική και η πρώιμη Ρωμαϊκή περίοδος αντιπροσωπεύονται καλύτερα στα ευρήματα. Δύο χιακά νομίσματα με ονόματα αρχόντων Κηφισίδ(ης) και Αριστομ(ένης) χρονολογούνται στον 1ο αι. π.Χ.

Έτσι εδώ επίσης υπάρχει ένα συγκρότημα σύγχρονο με αυτό στην Εβριακή, αλλά αυτό το δεύτερο παράδειγμα είναι ένα αληθινό αγρόκτημα, για έναν αγρότη που ζούσε περίεργα απομονωμένος σε ένα άγονο ύψος, όπου μόνο η βοσκή είναι δυνατή· η απόσταση μεταξύ αυτού του σπιτιού και της περιοχής με τους σωρούς από πέτρες είναι

¹ Lambrinoudakis, 1986, 296-297.

περίπου μισή ώρα πορεία. Είναι δυνατό τα ανεξερεύνητα τμήματα του συγκροτήματος κάτω από τα σύγχρονα καλύβια να περιλαμβάνουν δωμάτια που εξυπηρετούσαν ως μάντρες για την συνδυασμένη γεωργική και ποιμενική δραστηριότητα των ιδιοκτητών¹.

8.13 Ρημόκαστρο

Στο Ρημόκαστρο², στην άκρη μιας κρημνώδους πλαγιάς στο ψηλότερο, ανώτερο τμήμα του υψιπέδου του Αίπους, καθарίστηκε το κύριο τμήμα ενός μεγαλύτερου και ισχυρότερου συγκροτήματος, που φαίνεται ότι ήταν το πλουσιότερο στην περιοχή. Εδώ ξανα βρίσκονται μεγάλα άνδρα, λίθινα με πρόσβαση από κλίμακες, μια κυκλική δεξαμενή και ένας μεγάλος λάκκος απορριμάτων γύρω από τα κτήρια. Αλλά το κύριο κτήριο, μια μεγάλη επιμήκης κατασκευή 11,2×23μ. μπορεί να χαρακτηριστεί μνημειώδης³. Τα σωζόμενα χαμηλότερα τμήματα των τοίχων του είναι κτισμένα με μεγάλους, προσεκτικά λαξευμένους και προσαρμοσμένους λίθους και το σχέδιο του είναι τελείως κανονικό και λογικό. Αποτελείται από μια μεγάλη κεντρική αυλή, ίσως με ένα ελαφρώς στεγασμένο περίστυλο και μικρότερα δωμάτια στις δύο πλευρές της. Σύμφωνα με τα ευρήματα, αυτή η κατασκευή επίσης δεν μπορεί να χρονολογηθεί πριν από το τέλος του 5ου αι. π.Χ.

Στην Ελληνιστική περίοδο και υστερότερα νέα δωμάτια προστέθηκαν στην Α πλευρά, αλλά οι τοίχοι τους κατασκευάστηκαν αδρά. Θραύσματα λίθων ελαιοτριβείου και μυλόλιθοι μαρτυρούν την ύπαρξη ενός καλά εξοπλισμένου με αυτάρκεια αγροκτήματος. Μια παράλληλη πτέρυγα ταπεινότερων κατασκευών, των οποίων τα θεμέλια βρίσκονται κάτω από σύγχρονους τοίχους απέναντι από το κύριο κτήριο, ίσως προορίζονταν για αποθήκευση ή ως ένα καταφύγιο για τα ζώα⁴.

8.14 Σπάρτινα

Στις ΒΑ υπώρειες του Κενάγρου βρίσκεται το πηγάδι των Σπαρτίων και όλη η έκταση του φανερώνει έντονη δραστηριότητα. Η περιοχή είναι σχετικά επίπεδη, από τις πιο πρόσφορες για αγροτική εκμετάλλευση. Το πηγάδι είναι μεγάλο και φροντισμένο, έχει σημερινή περίμετρο 18μ. σε ένα ευρύτερο κοίλωμα διαμ. 30μ. Φαίνεται ότι εξυπηρετούσε τις ανάγκες της περιοχής και των διερχομένων καθώς η κύρια οδός (τμήμα της Ελληνόστρατας) διερχόταν από εδώ προς το Φλώρι και τις Β περιοχές. Σώζονται ίχνη που υποδηλώνουν επικλινή κάθοδο προς το βάθος του πηγαδιού. Επιπλέον, ίχνη κυκλικά και κάθετα στην περιφέρεια του υπάρχοντος πηγαδιού δηλώνουν τις πολλαπλές μεταβολές. Από αυτά ο Ζερβούδης οδηγείται στο συμπέρασμα ότι η υδατοδεξαμενή εξυπηρετούσε γενικές ανάγκες και όχι ιδιωτικές⁵.

Σε απόσταση π. 80μ. Δ από το πηγάδι υπάρχει περιορισμένη έκταση π. 1000μ² με διάσπαρτα όστρακα και κατεργασμένους λίθους. Πολλοί από τους λίθους είναι

¹ Lambrinouidakis 1986, 297-299.

² Ζολώτας, 1921, 421: Αναφέρεται ως φρούριο των Σπαρτίων ή Λημόκαστρον ή Ελληνόκαστρον.

³ Αρχοντίδου 2000, 89: Οι εγκαταστάσεις στο Ρημόκαστρο ερμηνεύονται ως «Ιερό του ήρωος Ευμένους», σεβαστού από δούλους και ελεύθερους Χίους. Σαρικάκης 1998, 298-300.

⁴ Lambrinouidakis, 1986, 299-303. Λαμπρινουδάκης, 1979, 5-20. Κοντολέων, 1952, 529. Yalouris, 1976, 291-3. 1986, 159

⁵ Ζερβούδης, 1990, 43-44. 1994, 202.

εντοιχισμένοι σε νεότερους διαχωριστικούς τοίχους. Δυστυχώς δεν υπάρχει οικοδομικό υλικό στη θέση του. Από το χώρο του πιθανού οικισμού ο Ζερβούδης συγκέντρωσε τεμάχια κεραμίδων ποιοτικά μετρίων. Επίσης μια βάση αγγείου και ένα τμήμα χείλους πίθου από σκούρο γκρίζο πηλό με διακόσμηση υποδηλώνουν δραστηριότητα στους Ελλ. χρόνους¹.

8.15 Φλώρι²

ΒΔ του Κενάγρου και Β του Τσούμπου, αφήνοντας δεξιά στο οροπέδιο τους Αχλαδόλακκους και το ύψωμα του Ρημόκαστρου διακρίνεται χώρος ανάμεσα σε λόφους, κοίλωμα-όαση μέσα στο γυμνό βραχώδες τοπίο, περιορισμένης έκτασης και βλάστησης, το Φλώρι. Στη θέση οδηγεί πάροδος του σύγχρονου δρόμου, που οδηγεί στον Αγ. Γιώργη τον Φλωριανό. Η εκκλησία είναι κτισμένη από οικοδομικό υλικό της πλησίον διαρκούς εγκατάστασης, από την οποία χωρίζεται από το ρέμα Άγριος (στον χρτ. Γ.Υ.Σ ρέμα Κρικελής) και το διαφορετικό επίπεδο εδάφους.

Το Φλώρι είναι άμεσα συνδεδεμένο με το εσωτερικό οροπέδιο και ως συγκοινωνιακός κόμβος προς τα βορειόχωρα. Από τα Σπάρτινα το σημερινό μονοπάτι, στα ίχνη αρχαίας διάβασης, πιθανότατα παρακλαδιού της Ελληνόστρατας, οδηγεί στην περιοχή του Φλωριού.

Ο οργανωμένος χώρος έκτασης π. 2000μ² εκτείνεται στις Ν υπώρειες του “Βουνού του Φλωριού” (δεν αναφέρεται στον χρτ. Γ.Υ.Σ.), οι οποίες καταλήγουν στο ρέμα Κρικελής, Ν σύνορο της εγκατάστασης. Από εδώ το ρέμα συγκεντρώνει τα ύδατα των γύρω λοφοσειρών και διασχίζει το Αίπος από Δ προς Α. Στο κέντρο της περιοχής, κοντά στην κοίτη του ρέματος, βρίσκονται οι υδατοδεξαμενές, παλαιότερα 28, σήμερα 10 συγκεντρωμένες και 2 μεμονωμένες, με εντοιχισμένο αρχαίο υλικό. Δ από τα συγκεντρωμένα πηγάδια είναι κτισμένη ποιμενική μάνδρα. Ακριβώς Β από την μάνδρα υπάρχει περιτοιχισμένος εδαφικός χώρος, σε δύο συνεχή τμήματα. Το Α τμήμα αναφέρεται από την παράδοση ως νεκροταφείο.

ΒΑ βρίσκεται η μάνδρα του Παπαζή. Στην ΝΑ γωνία της μάνδρας σώζονται τα μοναδικά κατάλοιπα θεμελίων, συμπληρωμένα από επίθετο και πρόχειρα κτισμένο αρχαίο οικοδομικό υλικό, σε μια γωνία 1,5×1μ. και ύψ. 0,5-0,7μ. Πλήθος οικοδομικού υλικού και οστράκων είναι εντοιχισμένο στους διαχωριστικούς τοίχους. Το υλικό, και προπάντων οι ωραίοι μεσαίου μεγέθους σκούροι σκληροί λίθοι, είναι καλύτερης ποιότητας και επεξεργασίας από εκείνο των κτισμάτων του Κενάγρου και των Κυμιών. Το τμήμα αυτό της εγκατάστασης, ο οικισμός, ονομάζεται από τους ποιμένες το “χωριό”, όπως στις Κυμιές, στα Κοίλα, στο Σεραπειό κ.ά. Άλλο στοιχείο μονιμότητας είναι τα ίχνη κυκλικού κτίσματος, που οι ποιμένες ονομάζουν “καμίνι” π. 80μ. Α από τον οικισμό. Μεγάλες ημικατεργασμένες πέτρες δηλώνουν κυκλική κατασκευή διαμ. π.4μ. Πρόκειται μάλλον για φούρνο κεραμικών, συνήθη σε μια τέτοια εγκατάσταση.

Σύμφωνα με την κεραμική: τμήματα κεραμίδων, πίθων και μία βάση αγγείου με λεπτά τοιχώματα, η περιοχή φαίνεται δραστήρια στους Ελλ. χρόνους.³

¹ Ζερβούδης, 1990, 65-66.

² Ζερβούδης, 1990, 49-51, Σκαρ. 8, πιν. 7,α,δ. 1994, 203.

³ Ζερβούδης, 1990, 66. Δυστυχώς, ο Ζερβούδης δεν διακρίνει την κεραμική μεταξύ των θέσεων Φλώρι και Κρητικού, αλλά την παραθέτει ενιαία.

8.16 Κρητικού (το γύρισμα)¹

1000μ. ΔΒΔ από το Φλώρι, σε ένα πλάτωμα του βουνού, από όπου αρχίζει η κατωφέρεια προς Αγ. Ισίδωρο, στα δεξιά του δρόμου προς Βολισσό, συναντάται αξιόλογη αρχαία εγκατάσταση, περιορισμένης έκτασης, του “Κρητικού το γύρισμα”. Βρίσκεται στο σύνορο προς την περιοχή του Πιτυούς και στην ομαλότερη δίοδο προς τις εκτάσεις του Δ Αίπους. Δεσπόζει συγκοινωνιακά, ελέγχει όρια εδαφικών εκτάσεων και αποτελεί ΒΔ άκρο της περιοχής του Φλωριού. Στα Β του δρόμου εκτείνεται σχετικά επίπεδος βραχώδης χώρος έκτασης 40×50μ.. Στο τμήμα κοντά στον δρόμο είναι εμφανής η συνήθης στο Αίπος προσπάθεια εξοικονόμησης καλλιεργήσιμου χώρου, με τη συγκέντρωση χαλίκων σε διαχωριστικούς τοίχους. Ο Ζερβούδης εντοπίζει ίχνη πρόσφατης πρόχειρης ανασκαφής και έναν λάκκο όπου βρίσκονται πολλά όστρακα και οικοδομικό υλικό.

Αποτυπώνει ορθογώνιο κτίσμα με εμφανείς διαστάσεις 24×20μ., ενώ υπάρχουν ασαφή ίχνη για ακόμη ευρύτερη ορθογώνια οικοδομή 30×25μ. Το κτήριο διακρίνεται σε Α και Δ τμήμα. Το Α τμήμα είναι ένας ενιαίος χώρος διαστάσεων 14,5×21μ. και μάλλον πρόκειται για αυλή². Το Δ τμήμα με διαστάσεις 20×3μ. χωρίζεται με τρία χωρίσματα σε τέσσερις χώρους. Το σύνολο της οικοδομικής αυτής της έκτασης καλύπτεται από πλήθος μεγάλων λίθων.

Η τοιχοδομία του κτίσματος είναι ισχυρή, διπλή και ενισχυμένη με μεγάλους εως ογκώδεις λίθους, αδρά πελεκητούς με προσπάθεια τετραγωνισμού. Το πάχος των τοίχων κυμαίνεται 0,8-1,2μ. δηλώνοντας τον όγκο της οικοδομής με σαφείς σκοπούς προστασίας και οχύρωσης. Το Ν άκρο του Δ οργανωμένου τμήματος, όπου υπήρχε η μεγαλύτερη δυνατή κάλυψη σε συνδυασμό με το υλικό μέσα και μπροστά από αυτό, επιτρέπει τον υπολογισμό εδώ πύλης-εισόδου ανάλογης της Δ γωνίας του Τρούλου και της Ν πλευράς του Παλιόπυργου. Η ομοιότητα σε αυτά τα κτίσματα είναι σαφής κυρίως στην οργάνωση της μιας πλευράς, που μάλλον αντιστοιχούσε στο μέτωπο της οχύρωσης. Εδώ η κύρια οργάνωση ήταν στραμμένη Δ, όπου φαίνεται η περιοχή ελέγχου, επόπτευσης αλλά και εκπορεύσεως του κινδύνου. Όσον αφορά τη χρονολόγηση του κτηρίου, σύμφωνα με την επιφανειακή κεραμική, κατά τον Ζερβούδη, η περιοχή φαίνεται δραστήρια κατά τους Ελλ. χρόνους³.

¹ Ζερβούδης, 1990, 51-53, σκαρ. 9. 1994, 204.

² Στο σκαρ. 9 σημειώνεται αυλή(;).

³ Ζερβούδης, 1990, 66. Επαναλαμβάνουμε την επισήμανση ότι η κεραμική από Κρητικού και Φλώρι παρατίθεται ενιαία από τον Ζερβούδη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Πίνακες αρχαίων θέσων της Χίου

Οικιστική Περιοχή 1

A/A	Θέση	Χρήση	Γ	A	K	E	P	αχρον.
1.1	Πόλη Χίου	οχυρ. πόλη νεκροταφεία λιμάνι ιερά	; X ;	X X X X	X X X X	X X X X	X X X X	
1.2	Φουντάνα	υδατοδεξαμενή οικισμός;				X	X	X
1.3	Κυμιές	αγροικία οχυρό;				X X	X	
1.4	Τρούλλος	οχυρό				X	X	
1.5	Κέναγρος	οικισμός; οχυρό;				;	;	
1.6	Καστέλλι	οχυρό			X	X	;	
1.7	Μερσινίδι	Τάφος κεραμείο						X X
1.8	Δασκαλόπετρα	ιερό		X				
1.9	Βροντάδος –Νησί	Τάφοι						X
1.10	Λατόμι	λατομείο νεκροταφείο		X X	X	X	X	
1.11	Σιταρού	Τάφοι Ακρόπολη(;)		X	X	X		
1.12	Καρυές	τάφοι εγκατάσταση		;		X	X	
1.13	Νέα Μονή	αγροικία λατομείο;			X	X		X
1.14	Της Κόρης το Γεφύρι	τάφοι εγκατάσταση		;		X	X	
1.15	Κοντάρι	οικισμός;				X	X	
1.16	Καρφάς	εγκατάσταση;			X	X	X	
1.17	Αγ. Ερμιόνη	εγκατάσταση			X	X		
1.18	Βασιλεώνικο	τάφοι						X
1.19	Νεοχώριον Παν. Καλανανού	εγκατάσταση;				X	X	
1.20	Βαβύλοι Παναγία Κρίνα	ε.ε. ιερό;					X	
1.21	Δαφνώνας Βεστερχάτο	ε.ε. επιγραφές ιερό;				X X	X X	

Οικιστική Περιοχή 2

A/A	Θέση	Χρήση	Γ	A	K	E	P	αχρον.
2.1	Εμπορειός Προφ. Ηλίας Λιμάνι	οικισμός ακρόπολη ναός ναός	X ;	X X X X	X X	X X	X	
2.2	Πίντακας	αγροικία			X	X	X	
2.3	Μετόχι B από Μετόχι	ε.ε. ιερό; τ.ε. νεκροταφείο;		X ; X ;	X ;	;		
2.4	Σκάφη	αγροικία				X	X	
2.5	Κεραθίμι	αγροικία				X	;	
2.6	Δότια	οικισμός αγροικία				X X	X	
2.7	Βρουλίδια	τάφος					X	
2.8	Έρινα	οικισμός		X	X	X	X	
2.9	Κώμη	οικία ή κεραμείο					X	
2.10	Αρμόλια Αγ. Μαρίνα	αγροικία; ή οικισμός;			X	X	X	
2.11	Πετρίτσι	αγροικία;				X	X	
2.12	Άνυδρος	οικισμός;						X
2.13	Αγ. Γεώργιος (Συκούσης)	αγροικία			X	X		
2.14	Θολοποτάμι	Ιερό; Αγροικία;		X	X	X		
2.15	Μυρμήγκι	τ.ε. οικισμός;				X		X
2.16	Καταρράκτης	τ.ε.			X;		X	
2.17	Πατρικά	Ναός; Τάφοι;				X;		

Οικιστική περιοχή 3

A/A	Θέση	Χρήση	Γ	A	K	E	P	αχρον.
3.1	Καστρί του Ψελλού	οχυρ. οικισμός; ακρόπολη;			X	X		
3.2	Μάναγρος	ε.ε. ναός; οικισμός;		X ;	X	X	X	
3.3	Αγ. Ερμιόνη (=Αγ. Μαρίνα;)	ε.ε. αγροικία				X	X	X
3.4	Κατούδης(;) ή Κέρος	ε.ε.				X	X	
3.5	Κάτω Φανά	ιερό ναός λιμάνι	X ;	X ;	X X	;	X	
3.6	Πέτρανος	οχυρ. εγκατάσταση			X	X	X	
3.7	Τρύπανος	οχυρ. οικισμός			X	X	X	
3.8	Καστράκι Β Ολύμπων	τ.ε.		X				
3.9	Πηγή	αγροικία; ή οικισμός;			;	X	X	
3.10	Στάσιμος	νεκροταφείο				;	;	
3.11	Μερικούντα	οικισμός;				X	X	
3.12	Μεστά	οικισμός;				X	X	
3.13	Πασά-Λιμάνι	λιμάνι εγκατάσταση;				X X	X X	
3.14	Ελάτα Αγ. Ειρήνη	Αγροικία;					X	
3.15	Λιθί Αγ. Ισίδωρος στην παραλία ΒΑ της παραλίας	τάφοι ε.ε./επιγραφή οικισμός		X	X		X X	

Οικιστική περιοχή 4

A/A	Θέση	Χρήση	Γ	A	K	E	P	αχρον.
4.1	Ελίντα	λιμάνι οικισμός			X X	X X	X X	
4.2	Αυγώνυμα	οικισμός			X	X	X	
4.3	Φαρδύ Πηγάδι	υδατοδεξαμενή οικισμός αμαξιτή οδός			X ;	X ;		X
4.4	Του Κορμολιού	αγροικία;/οχυρό;			;	;		
4.5	Άρια	οικισμός			;	X	X	
4.6	Εγγίσα	οικισμός 16 φρέατα			;	X		X
4.7	Ανδρόνακτος	αγροικία φρέαρ				X	X	X
4.8	Μπαμπακιές	οχυρό οικισμός υδατοδεξαμενές				; X	; X X	

Οικιστική Περιοχή 5

A/A	Θέση	Χρήση	Γ	A	K	E	P	Αχρον
5.1	Μετόχι	οικισμός αγροικία νεκροταφεία ναός(;) ; ; ; ;			X X ; ; ;	X X ; ; ;	X X ; ; ;	
5.2	Ανεμόμυλος	οικισμός ε.ε.		X	X	X	;	X
5.3	Λιμνιά	λιμάνι οικισμός αγροικία				X X	X X X	
5.4	Λευκάθια	ιερό(;) ; οικισμός αγροικία		X	X X	X		X
5.5	Βολισσός	οικισμός ιερό ε.ε.			X	X	;	X
5.6	Παρπαριά	κτήριο/ναός(;) ;						X
5.7	Μελανιός	οικισμός(;) ; ε.ε			X	X		X
5.8	Ποταμιά	τ.ε.						X
5.9	Πισπιλούντα	τάφοι οικία ε.ε. τ.ε				X		X X X X
5.10	Φυτά	τάφος οικισμός(;) ;		X	;	;		

Οικιστική περιοχή 6

A/A	Θέση	Χρήση	Γ	A	K	E	P	Αχρον
6.1	Αγ.Γάλα	σπήλαιο εγκατάσταση	; ;	; X	; X	; X	; X	
6.2	Κουρούνια	Ιερό; (επιγραφή)						X
6.3	Ερινός	οχυρό;/αγροικία;						X
6.4	Λαγκάδα	οχυρό;/αγροικία;						X
6.5	Νενητούρια	οικισμός					X	
6.6	Λεπτόποδα: Τσόμπος	διπλός διαχωρ. τοίχος/ σύνορο;						X
6.7	Παλαιόπυργος	οχυρό			X	X		
6.8	Αζοπηγή	οχυρό			X	X		
6.9	στου Πατριάρχη	οχυρό φрукτωρείο			X X	X X		
6.10	Πύργος: Αγ.Ειρήνη	οχυρό τ.ε.			X	X		
6.11	Αγρελωπό : κτ.Κ.Μάρκου	οχυρό			X	X		
6.12	Αγιάσματα Αγ. Ζώνη Αγ. Ισίδωρος	ε.ε. οικισμός; ιερό; κτήριο			X X	X X	X	
6.13	Σπαρτούντα	τάφοι οικισμός;						X X
6.14	Καμπιά Αγ.Γεώργιος Αγ. Πάντες Μνημούρια	οικισμός οχυρό; τάφοι					X	X X
6.15	Σφηκούντα	ναός;						X

Οικιστική περιοχή 7

A/A	Θέση	Χρήση	Γ	A	K	E	P	αχρον.
7.1	Βίκι Αγ. Απόστολοι Αγ. Πέτρος Ανιοπή	επιγραφή Ερμή οικισμός ακρόπολη τάφοι τ.ε. όρος			X X X	X X X		X X
7.2	Αμάδες Κάτω Καστάνα Ελληνότοιχος Παλαιάμπελα Αγ. Γεώργιος	τάφοι κεραμείο οροθέσιο; οικισμός αγροικία ε.ε			X X	X X		X X X X
7.3	Ανέμη	τάφοι						X
7.4	Ναγός 1χλμ. ΝΑ Ναγού	ναός ε.ε οικισμός		;	X ; X	X ; X	X	
7.5	Καρδάμυλα Μάρμαρο	τ.ε. ενεπ. βωμίδιο Διονύσου					X	X
7.6	Βρουλίδια	αγροικία;				X	X	
7.7	Κουλαλάς Μεγάλη Πηγάδα	αγροικία υδατοδεξαμενή				X		X
7.8	Γριά	οχυρό;						X
7.9	Πιτύος Εκκλησιάδα Ελληνότοιχος	τ.ε. οικισμός δρόμος;				X	X	X
7.10	Παναγία Θεοτοκίνα	οχυρωμένη αγροικία;				X	X	

Οικιστική Περιοχή 8

A/A	Θέση	Χρήση	Γ	A	K	E	P	αχρον.
8.1	Δελφίни	λιμάνι οχυρ. οικισμός αγροικία ιερό;			X X	X X X	X X ;	
8.2	Κοίλα	ε.ε οικισμός;			X X	X X	X X	
8.3	Σεραπειό	αγροικία κεραμείο				X X		
8.4	Μεσοράχη	οικισμός				X	X	
8.5	Παλιόπυργος	οχυρό				X		
8.6	Παρά(γ)κλι	αγροικία;/οχυρό;			X	X	X	
8.7	Αγ. Ισίδωρος	ε.ε. ιερό;						X
8.8	Μελιγκάς	τ.ε. αγροικία πηγάδι	X		X	X	X	
8.9	Μακρύ Κατάλυμμα	οικισμός			X	X	X	
8.10	Χοροστάσι	αγροικία				X	X	
8.11	Εβριακή	αγροικία			X	X	X	
8.12	Γύρισμα Καμπούρη	αγροικία			X	X	X	
8.13	Ρημόκαστρο	αγροικία			X	X	;	
8.14	Σπάρτινα	υδατοδεξαμενή οικισμός;				X	X	X
8.15	Φλώρι	οικισμός				X		
8.16	Κρητικού	οχυρό				X		

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

I. Πρωτογεωμετρική – Γεωμετρική εποχή

α. Ιστορικό περίγραμμα

Τη πτώση του πολιτισμού των Μυκηναίων ακολουθεί η περίοδος που έχει ονομασθεί “Σκοτεινοί χρόνοι”. Σημαντικό γεγονός της μεταβατικής αυτής περιόδου είναι ο αποικισμός των μικρασιατικών παραλίων και των νήσων, από ελληνικά φύλα, ο οποίος πραγματοποιήθηκε μέσα σε τρεις αιώνες τουλάχιστον (μέσα 12ου - τέλη 9ου αι. π.Χ.). Οι πρώτοι που έφτασαν στα μικρασιατικά παράλια ήταν οι Αιολείς (λίγο μετά το 1200 π.Χ.) Ακολούθησαν οι Ίωνες οι οποίοι αφού εγκαταστάθηκαν στην Εύβοια και τις Κυκλάδες, στα μέσα του 11ου αι. αποίκισαν τη Μίλητο και άλλες θέσεις στην κεντρική Μ. Ασία.

Οι Αιολείς άποικοι, κατά τα μέσα του 12ου αι., έφτασαν στη Χίο και σύμφωνα με τον Διόδωρο είχαν επικεφαλής έναν γιο του Μακαρέα¹. Ενώ, κατά μία αρκετά υστερότερη πηγή, ίδρυσαν δύο πολιίσματα, τη Βόλισσον και τον Βάβραντα², πιθανότατα στο βόρειο τμήμα του νησιού.

Υποστηρίζεται ότι ο αποικισμός των Ιώνων διήρκησε πάνω από έναν αιώνα (1050 - 950 π.Χ.) και ότι σε αυτή τη φάση υπήρξαν συγκρούσεις μεταξύ Ιώνων και Αιολέων για θέσεις όπως η Φώκαια, οι Ερυθρές και τα νησιά Χίος και Σάμος, με τελικούς επικρατούντες τους Ίωνες³.

Οι πρώτοι κάτοικοι - Μυθικοί οικιστές

Η αρχαία ελληνική φιλολογική παράδοση αναφέρει ως πρώτους κατοίκους του Αιγαίου τους Πελασγούς, Κάρες και Λέλεγες, χωρίς να κάνει σαφή διάκριση. Οι πληροφορίες για τους προέλληνες κατοίκους της Χίου προκύπτουν κυρίως από μύθους. Ένα χωρίο του τραγικού συγγραφέα Ίωνα του Χίου, από το σύγγραμμά του Χίου Κτίσις, διασώζει ο Πausανίας⁴. Μας πληροφορεί ότι αρχικά στο ακατοίκητο νησί της Χίου, ο

¹ Διόδωρος, *Βιβλιοθήκη*, 5, 81, 7-8

² Στεφ. Βυζ.

³ Σαδικάκης, 1998, 37-38

⁴ Πausανίας, 7, 4, 8-10 : “ ”Iwni d□ tū poi»santi tragId...an TMst^n TMn tí suggrafí toifde e,,rhmsna, Poseidina TMj t^4n nÁson œrhmon oâsan œfikšsqai ka^ nÚmfV te TMntaâqa suggenšsqai ka^ ØpÕ tj çdκnaj tÁj nÚmfhj ciÒna TMx oÛranoà peseκn TMj t^4n gÁn, ka^ œpÕ toÚtou Poseidina tū paid^ Ônoma qšsqai C...on· suggenšsqai d□ aÛtÕn ka^ tšrv nÚmfV, ka^ genšsqai of paκdaj ”AgelÒn te ka^ Mšlana· œn| crÒnon d□ ka^ O,,nop...wna TMj t^4n C...on kat©rai naus^n TMk Kr»thj, »pesqai dš of ka^ toÝj paκdaj Tflon ka^ EÛfnqhn ka^ Mšlana ka^ SflagÒn te ka^ 'Aqfmanta. œf...konto d□ ka^ K©rej TMj t^4n nÁson TMp^ tÁj O,,nop...wnoj basile...aj ka^ ”Abantej TMx EÛbo...aj. O,,nop...wnoj d□ ka^ tîn pa...dwn œlaben Ûsteron ”Amfikloj t^4n œrc»n· œf...keto d□ TMx `Istia...aj Ð ”Amfikloj tÁj TMn EÛbo...v kat| mfnteuma TMk Delfin. “Ektwr d□ œpÕ 'Amf...klou tetftrtV gene^ – basile...an g|r œsce ka^ oátoj – TMpolšmhsen 'Abfntwn ka^ Karîn toj o,,koâsin TMn tí n»sJ, ka^ toÝj m□n œpškteinen TMn taκj mfcaij, toÝj d□ œpelqeκn °nfgkasen ØpospÒndouj. genomšnhj d□ œpallagÁj polšmou C...oj, œfikšsqai thnikaata TMj mn»mhn “Ektori œj sf©j ka^ ”Iwsi dšoi sunqÛein TMj Panièion· tr...poda d□ «qlon labeκn aÛtÕn TMp^ œndragaq...v par| toà koinoà fhsi toà 'tènwn. tosaata e,,rhkÒta TMj C...ouj ”Iwna eÛriskon· oÛ mšntoi TMkeκnÒ ge efrhke, kaq' ¼antina a,,t...an C©oi teloâsin TMj ”Iwnaj.”

θεός Ποσειδών απέκτησε με δύο νύμφες τρεις γιους : πρώτα τον Χίο και μετά τον Άγελο και τον Μέλανα .

Αργότερα κατέφθασε με πλοία από τη Κρήτη, ο Οينوπίων μαζί με τους γιούς του Τάλο, Ευάνθη, Μέλανα, Σάλαγο και Αθάμαντα. Τη περίοδο που κυριαρχούσε ο Οينوπίων στο νησί εγκαταστάθηκαν Κάρες και Άβαντες από την Εύβοια. Το ίδιο κείμενο αναφέρει ότι τη μυθική γενιά του Οينوπίωνα διαδέχτηκε ο Αμφικλος που έφτασε στη Χίο από την Ιστιαία της Εύβοιας . Τέσσερις γενιές μετά τον Αμφικλο έγινε βασιλιάς του νησιού ο Έκτορας. Αυτός έδιωξε τους Κάρες και τους Άβαντες και συνέδεσε το νησί της Χίου με το Πανιώνιο.

Στο συνοικισμό της Χίου από τον Οينوπίωνα αναφέρεται κι ένας άλλος χίος ιστορικός, ο Θεόπομπος, του οποίου το κείμενο παραδίδει ο Αθήναιος¹. Μας πληροφορεί ακόμη ότι ήταν γιός του Διονύσου και δίδαξε στους κατοίκους του νησιού τη καλλιέργεια του αμπελιού και το τρόπο παρασκευής του “μέλανος οίνου”. Ο Αθήναιος διασώζει κι ένα κείμενο του Κριτία του Αθηναίου, ενός από τους τριάκοντα τυράννους, όπου ο Οينوπίωνας συνδέεται τόσο με τη Χίο όσο και με την άλλη μεγάλη ιωνική πόλη τη Μίλητο².

Σύμφωνα με το Διόδωρο το Σικελιώτη, ο Οينوπίωνας, όπου καταγράφεται ως γιος του Μίνωα και της Αριάδνης, σε μία περίοδο προ των τρωικών, έγινε κυρίαρχος της Χίου με τη βοήθεια του Ραδάμανθου, όταν αυτός εκδιώχθηκε από τον αδελφό του Μίνωα και κατέφυγε στα νησιά απέναντι από την Ιωνία³. Ως οικιστής της Χίου αναφέρεται από τον Πλούταρχο και συγκεκριμένα στο έργο του *Βίος Θησέως*⁴, πάλι ο Οينوπίων όπου επισημαίνεται όμως ότι ήταν *Qhse...dhj*, συνδέοντας έτσι τον οικιστή της Χίου με την αττική παράδοση .

Ο οικιστής που επικράτησε και στη χιακή παράδοση και επιβεβαιώνεται και από τις επιγραφικές πηγές, είναι ο Οينوπίωνας αφού το [Ο[iv]οπιώνιον που μαρτυρείται σε χιακή επιγραφή του 5ου αι. π.Χ.⁵ είναι σχεδόν βέβαιο ότι πρόκειται για τον τάφο του Οينوπίωνα⁶. Επιπλέον σε υστερότερη έμμετρη επιγραφή από το Πέργαμο η Χίος χαρακτηρίζεται “Ο[iv]ο[π]ίωνος [[εδ]ος”⁷ και σε χιακή επιγραφή οι κάτοικοι της Χίου

¹ Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί*, 1, 47, 23-29 : “QeÒpompoj dš fhsi par| C...oij prètoij genšsqai tŃn mšlana o□non, kaˆ tŃ futeŰein d□ kaˆ qerapeŰein ėmpšlouj C...ouj prètoujmaqŃntaj par' O,,nop...wnoj toà DionŰsou, Őj kaˆ sunókise tʃˆn nÁson, toj Űlloij ėnqrèpoij metadoànai. ð d□ leukŐj o□noj ėsqenʃˆj kaˆ leptŐj. ð d□ kirrŐj pšttei ‘on xhrantikŐj ėn.”

² Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί*, 1, 50, 17 : “M...lhtŐj te C...oj t' aenaloj pŐlij O,,nop...wnoj.”

³ Διόδωρος, *Βιβλιοθήκη*, 5,84, 2-4 : “ð d□ M...nwj ṽpˆ polŶ tí dunaste...v prokŐptwn, kaˆ tŃn ėdelfŃn `Radŕmanqun œcwn pŕedron tí basile...v, toŰtŶ m□n ṽmqŃnhsen ṽpˆ dikaiosŰnV qaumazomšnJ, boulŐmenoj d' aŰtŃn ṽmkpodĕn poi»sasqai e,,j tŶ ṽmŕscatij tÁj Őp' aŰtŃn tetagmšnhj cĕraj ṽmxšpemyen. ð d□ `Radŕmanquj diatr...bwn e,,j tŶ n»souj tŶ kat' ėntikrŶ tÁj `Iwn...aj kaˆ Kar...aj keimšnaj ”Eruqron m□n kt...sthn ṽmpo...hse tÁj ṽmpwnŰmou pŐlewj kat| tʃˆn `As...an, O,,nop...wna d□ tŃn `Ariŕdnhj tÁj M...nw ufŃn kŰrion tÁj C...ou katšsthse. taàta m□n oàn ṽmŕŕcqh prŐ ũn Trwikĭn.”

⁴ Πλούταρχος, *Βίος Θησέως*, 20 “Qhsša Peir...qoŃn te qeĭn ėride...keta tškna carizŐmenon `Aqhna...oij- aenioi d□ kaˆ tekeˆn ṽmk Qhsšwj `Ariŕdnhn O,,nop...wna kaˆ Stŕfulon- ĩn kaˆ ð Cŏj ”Iwn ṽmst..., perˆ tÁj ~autoà patr...doj lšgwn- T»n pote Qhse...dhj œktisen O,,nop...wn.”

⁵ Ζολώτας, 1908, 267, 159

⁶ Σαδικάκης, 1998, 24 και 295

⁷ *IP*, 203, 4

αποκαλούνται “Ο[ινοπίων[ος] γενειή”¹. Τέλος σε άλλη χιακή επιγραφή του 2ου-1ου αι. π.Χ. αναφέρεται “το χρονικό της αφίξεως του Οινοπίωνος και της ακολουθίας του στη Χίο” ενώ και ο Πausanias² το 2ο αι. μ.Χ. γράφει ότι « C...oij d□ Θ toà O,,nop...wnoj tēfoj qšan te paršcetai ka... tinaj ka^ Iōgouj TMj toà O,,nop...wnoj t| aerga ». Έτσι φαίνεται ότι ο Οινοπίων ήταν ο μυθικός οικιστής της Χίου που τον τιμούσαν ως ήρωα από τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. έως τουλάχιστον τα μέσα του 2ου μ.Χ., σύμφωνα με το Πausanias³. Η επικράτησή του βεβαιώνεται κι από το γεγονός ότι στη Χίο υπήρχε στα τέλη του 5ου αι. π.Χ. η φυλή των Ο[ινο[πιδ~ων]⁴ ενώ κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους το όνομα του Οινοπίωνα χρησιμοποιείται ως στεφανηφόρου. Τέλος στο ονομαστικό του νησιού παρουσιάζεται το όνομα Ο[ινοπίδης⁵.

Ωστόσο άλλες φιλολογικές πηγές αναφέρουν κι άλλους μυθικούς οικιστές όπως ο Διόδωρος, σε άλλο σημείο του έργου του, μας πληροφορεί για τον Μακαρέα⁶. Αυτός, αφού κυριάρχησε στη Λέσβο, έστειλε τους γιούς του να αποικήσουν τα νησιά Χίο, Σάμο, Κω και Ρόδο. Ο αποικισμός των νησιών αυτών από τους γιούς του Μακαρέα θεωρείται ότι έγινε επτά γενιές μετά το κατακλυσμό επί Δευκαλίωνα. Αναφορικά στον γιό του Μακαρέα που αποίκισε τη Χίο δεν παραδίδει το όνομά του. Σε σχέση με τον Μακαρέα πληροφορίες δίνει και ο Αθήναιος ο οποίος προσθέτει ότι ήλθε στη Χίο μετά τον κατακλυσμό και ίδρυσε τη πόλη Καρίδες⁷.

Έναν άλλον οικιστή της Χίου αναφέρει ο Στράβων, ο οποίος όταν πραγματεύεται τον αποικισμό της Ιωνίας από τους γιούς του Νηλέως και του Κόδρου, σύμφωνα με την αττική παράδοση, παραδίδει ότι ο Εγέρτιος αποίκισε τη Χίο μαζί με “σύμμικτον πλήθος”⁸, χωρίς ωστόσο να συγκεκριμενοποιεί την καταγωγή του.

Από τους ερευνητές γίνεται προσπάθεια να σχετιστούν οι οικιστές που αναφέρουν οι φιλολογικές πηγές με ιστορικά πρόσωπα και να διακριθούν από τα μυθικά. Έτσι ο Yalouris κάνει προσπάθεια να συνδέσει μερικούς από τους οικιστές που αναφέρουν οι πηγές με συγκεκριμένες φάσεις ιστορίας του νησιού και με πληθυσμούς αποίκων που έζησαν κι έδρασαν στη Χίο.

Συγκεκριμένα θεωρεί ότι ο *Οινοπίων* και η γενιά του αντιστοιχεί στην περίοδο αμέσως μετά της κατάρρευσης του Μυκηναϊκού πολιτισμού. Τότε στο νησί κατοικούσαν Κάρες και Λέλεγες ενώ αργότερα έφτασαν από την Εύβοια και οι Άβαντες. Ο *Μάκαρ* συνδέεται με την αιολική αποίκιση του βόρειου τμήματος του νησιού, μέσα στο 12ο και 11ο αι. π.Χ. Τη περίοδο του πρώτου ιωνικού αποικισμού, μετά το 1000 π.Χ., ταυτίζει με

¹ Forrest, 1963, 57-8, 8, 4

² Πausanias, 7, 5, 13

³ Σαδικάκης, 1998, 24 και 295

⁴ Σαδικάκης, 1989, λημ.. Ο, 11

⁵ Σαδικάκης, ό.π., λημ.. Ο, 12-19

⁶ Διόδωρος, *Βιβλιοθήκη*, 5, 81, 7-8 : « Θ d□ MakareÝj TMpiballōmenoj t|j sÚnegguj n»souj „d...aj kataskuefzein TMxšpemyen fpoik...an e,j prēthn t¼n C...on, ~n^ tìn ~autoà pa...dwn paradoÝj t¼n 1gemon...an· »

⁷ Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί*, 3,66, 1-5, « per^ d□ tìn KARIDWN, Óti ka^ pòlij Άn Kar...dej per^ C...on t¼n nÁson ”Eforoj TMn tí g fstore< , kt...sai ffskwn aÚt¼n toÝj diaswqšntaj TMk toà TMp^ Deukal...wnoj genomšnou kataklusmoà met| Mfkaroj, ka^ mšcri nàn tŌn tŌpon kale<sqai Kar...daj. »

⁸ Στράβων, *Γεωγραφικά*, 14,1,3: « C...on d□ 'Egšrtioj, sÚmmikton TMpagagōmenoj plÁqoj· »

τον Άμφικλο ενώ τέλος τον Έκτορα συνδέει με την επικράτηση του ιωνικού στοιχείου στο νησί¹.

Αντίθετα ο Σαδικάκης θεωρεί ότι ο Άμφικλος συγκεντρώνει τις περισσότερες πιθανότητες να είναι ιστορικό πρόσωπο αφού ήλθε στη Χίο από την Εύβοια, η οποία είχε κατοικήθει από Ίωνες πριν αυτοί φτάσουν στη μικρασιατική ακτή και τα νησιά². Στο ίδιο συμπέρασμα έχει καταλήξει και ο E. Wade-Gery ο οποίος θεωρεί τον Άμφικλο ως τον πρώτο βασιλιά της ιωνικής Χίου³ ενώ έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ο Άμφικλος ταυτίζεται με τον τύραννο της Χίου που βοήθησε τους Ερυθραίους αριστοκρατικούς να καταλάβουν την εξουσία στη πόλη τους (τέλη 8ου-αρχές 7ου αι. π.Χ.). Ο Έκτορας τέλος μπορεί να θεωρηθεί κι αυτός ιστορικό πρόσωπο, που κυριάρχησε, σύμφωνα με τον Ίωνα, τέσσερις γενιές μετά τον Άμφικλο. Με τον Έκτορα θεωρείται ότι ολοκληρώθηκε η ιωνική επικράτηση με την εκδίωξη των παλαιότερα εγκατασταθέντων Αβάντων και Καρών και την συνένωση της Χίου, στα τέλη του 8ου ή στις αρχές του 7ου αι. π.Χ. με το Ιωνικό Κοινό⁴.

Σύμφωνα με τον Ίωνα το Χίο, οι Άβαντες και οι Κάρες εγκαταστάθηκαν στο νησί ${}^{\text{TM}}\rho^{\wedge} \text{t}^{\wedge}\text{Aj O,por}\dots\text{wnoj basile}\dots\text{aj}$ και πολύ πριν την επικράτηση των Ιώνων αφού αργότερα διώκονται από το βασιλιά Έκτορα, ο οποίος εντάσσει τη Χίο στο ιωνικό κοινό. Όμως οι Άβαντες από την Εύβοια μαρτυρούνται και ως μετέχοντες στον ιωνικό αποικισμό από τον Ηρόδοτο⁵ και το Πausανία⁶. Σύμφωνα δε με τον Αριστοτέλη που παραδίδει ο Στράβων⁷, οι Άβαντες ήταν Θράκες άποικοι που πήραν το όνομά τους από την Άβα της Φωκίδος και αργότερα κατοίκησαν στην Εύβοια. Θεωρείται ότι από την Εύβοια θα έφτασαν στη Χίο, χωρίς να μπορεί να διευκρινιστεί αν προηγήθηκαν ή ακολούθησαν του ιωνικού αποικισμού⁸. Οι Κάρες της Χίου, κατά τον Ίωνα, είχαν την ίδια τύχη με τους Άβαντες αφού κι αυτοί διώχθηκαν από το βασιλιά Έκτορα,

Άλλες πηγές όμως, αναφορικά με τους προέλληνες κατοίκους της Χίου, περιπλέκουν τα πράγματα αφού σύμφωνα με το χωρίο του Φερεκύδη που παραδίδει ο

¹ Yialouris, 1976, 65

² Σαδικάκης, 1998, 25

³ Wade-Gery, 1952, 6

⁴ Σαδικάκης, 1998, 26

⁵ Ηρόδοτου, *Ιστορίαι*, 1, 146 « $\text{To}^{\wedge}\text{Útw}^{\wedge}\text{n} \text{d}^{\wedge}\frac{1}{4} \text{e}^{\wedge}\text{f}^{\wedge}\text{neka} \text{ka}^{\wedge} \text{of } ^{\wedge}\text{I}^{\wedge}\text{w}^{\wedge}\text{nej} \text{du}^{\wedge}\text{e}^{\wedge}\text{deka} \text{p}^{\wedge}\text{O}^{\wedge}\text{lij } ^{\text{TM}}\text{poi}\dots\text{santo, } ^{\text{TM}}\text{pe}^{\wedge} \text{e}^{\wedge}\text{j} \text{g}^{\wedge}\text{s}^{\wedge} \text{ti} \text{m}^{\wedge}\text{O}^{\wedge}\text{llon} \text{o}^{\wedge}\text{átoi } ^{\wedge}\text{I}^{\wedge}\text{wn}^{\wedge}\text{s}^{\wedge}\text{j} \text{e,}, \text{si} \text{t}^{\wedge}\text{in} \text{ } ^{\wedge}\text{H}^{\wedge}\text{llwn } ^{\wedge}\text{I}^{\wedge}\text{en}^{\wedge}\text{wn } ^{\wedge}\text{A} \text{k}^{\wedge}\text{e}^{\wedge}\text{lli}^{\wedge}\text{O}^{\wedge}\text{n} \text{ti} \text{geg}^{\wedge}\text{O}^{\wedge}\text{nasi, mwr}\dots\text{h} \text{poll}^{\wedge}\frac{1}{4} \text{l}^{\wedge}\text{s}^{\wedge}\text{gein, t}^{\wedge}\text{in} \text{ } ^{\wedge}\text{A}^{\wedge}\text{bantej} \text{m}^{\wedge}\text{n} \text{ } ^{\text{TM}}\text{x} \text{E}^{\wedge}\text{Úbo}\dots\text{h} \text{e,}, \text{s}^{\wedge} \text{o}^{\wedge}\text{Úk } ^{\text{TM}}\text{lac}\dots\text{sth} \text{mo}^{\wedge}\text{ra, to}^{\wedge}\text{si } ^{\wedge}\text{I}^{\wedge}\text{wn}\dots\text{h} \text{m}^{\wedge}\text{s}^{\wedge}\text{ta} \text{o}^{\wedge}\text{Úd}^{\wedge}\text{to}^{\wedge} \text{o}^{\wedge}\text{Ún}^{\wedge}\text{O}^{\wedge}\text{matoj} \text{o}^{\wedge}\text{Úd}^{\wedge}\text{s}^{\wedge}\text{n, Min}^{\wedge}\text{Úai} \text{d}^{\wedge}\text{ } ^{\wedge}\text{O}^{\wedge}\text{rcom}^{\wedge}\text{s}^{\wedge}\text{nio}\dots \text{sfi} \text{é}^{\wedge}\text{namem}\dots\text{catai} \text{ka}^{\wedge} \text{Kadme}^{\wedge}\text{oi} \text{ka}^{\wedge} \text{Dr}^{\wedge}\text{Úopej} \text{ka}^{\wedge} \text{Fwk}^{\wedge}\text{s}^{\wedge}\text{ej} \text{é}^{\wedge}\text{pod}^{\wedge}\text{f}^{\wedge}\text{smioi} \text{ka}^{\wedge} \text{Molosso}^{\wedge} \text{ka}^{\wedge} \text{'Ark}^{\wedge}\text{é}^{\wedge}\text{dej} \text{Pelaso}^{\wedge} \text{ka}^{\wedge} \text{Dwri}^{\wedge}\text{s}^{\wedge}\text{ej} \text{'Epida}^{\wedge}\text{Úrio}^{\wedge}\text{i, } ^{\wedge}\text{H}^{\wedge}\text{lla} \text{te} \text{a}^{\wedge}\text{qne}^{\wedge}\text{a} \text{poll}^{\wedge}\text{é}^{\wedge}\text{namem}\dots\text{catai.}\dots$ »

⁶ Πausανίας, 7,2,3 « $\text{tr}\dots\text{ton} \text{d}^{\wedge}\text{ } \text{t}^{\wedge}\text{O}^{\wedge}\text{te} \text{of} \text{K}^{\wedge}\text{O}^{\wedge}\text{drou} \text{pa}^{\wedge}\text{de}^{\wedge}\text{ej} \text{ } ^{\text{TM}}\text{pet}^{\wedge}\text{f}^{\wedge}\text{c}^{\wedge}\text{qhsan } ^{\wedge}\text{I}^{\wedge}\text{wsin} \text{ } ^{\wedge}\text{r}^{\wedge}\text{contej, o}^{\wedge}\text{Úd}^{\wedge}\text{s}^{\wedge}\text{n} \text{sfisi} \text{g}^{\wedge}\text{s}^{\wedge}\text{nouj} \text{to}^{\wedge} \text{ } ^{\wedge}\text{I}^{\wedge}\text{wnoj} \text{met}^{\wedge}\text{O}^{\wedge}\text{n,} \text{é}^{\wedge}\text{ll}^{\wedge}\text{ Mess}\dots\text{nioi} \text{m}^{\wedge}\text{n} \text{t}^{\wedge}\text{in} \text{ } ^{\text{TM}}\text{k} \text{P}^{\wedge}\text{Úlou} \text{t}^{\wedge}\text{j} \text{pr}^{\wedge}\text{O}^{\wedge}\text{j} \text{K}^{\wedge}\text{O}^{\wedge}\text{drou} \text{ka}^{\wedge} \text{Mel}^{\wedge}\text{f}^{\wedge}\text{n}^{\wedge}\text{qou, 'Aqhna}^{\wedge}\text{oi} \text{d}^{\wedge}\text{ } ^{\wedge}\text{O}^{\wedge}\text{ntej} \text{t}^{\wedge}\text{j} \text{pr}^{\wedge}\text{O}^{\wedge}\text{j} \text{m}^{\wedge}\text{ht}^{\wedge}\text{O}^{\wedge}\text{j. } ^{\wedge}\text{I}^{\wedge}\text{wsi} \text{d}^{\wedge}\text{ } \text{to}^{\wedge} \text{st}^{\wedge}\text{O}^{\wedge}\text{lou} \text{metasc}^{\wedge}\text{O}^{\wedge}\text{ntej} \text{ } ^{\wedge}\text{Ásan} \text{ } \text{o}^{\wedge}\text{f}^{\wedge}\text{de} \text{'Ell}^{\wedge}\text{n}^{\wedge}\text{wn, Qhba}^{\wedge}\text{o}\dots \text{te} \text{of} \text{ } ^{\wedge}\text{D}^{\wedge}\text{mo}^{\wedge}\text{à} \text{Fil}^{\wedge}\text{e}^{\wedge}\text{tv} \text{gegon}^{\wedge}\text{O}^{\wedge}\text{ti} \text{é}^{\wedge}\text{pog}^{\wedge}\text{O}^{\wedge}\text{n} \text{J} \text{Phn}^{\wedge}\text{s}^{\wedge}\text{lew} \text{ka}^{\wedge} \text{'Orcom}^{\wedge}\text{s}^{\wedge}\text{nioi} \text{Min}^{\wedge}\text{Úai} \text{suggene}\dots\text{v} \text{t}^{\wedge}\text{in} \text{K}^{\wedge}\text{O}^{\wedge}\text{drou} \text{pa}\dots\text{dwn- met}^{\wedge}\text{s}^{\wedge}\text{scon} \text{d}^{\wedge}\text{ } \text{ka}^{\wedge} \text{Fwke}^{\wedge}\text{ej} \text{of} \text{ } ^{\wedge}\text{H}^{\wedge}\text{loi} \text{pl}^{\wedge}\frac{1}{4}\text{n} \text{Delfi}^{\wedge}\text{n} \text{ka}^{\wedge} \text{'Abantej} \text{ } ^{\text{TM}}\text{x} \text{E}^{\wedge}\text{Úbo}\dots\text{aj.} \text{to}^{\wedge}\text{ } \text{d}^{\wedge}\text{ } \text{Fwke}^{\wedge}\text{asi} \text{Filog}^{\wedge}\text{s}^{\wedge}\text{nhj} \text{ka}^{\wedge} \text{D}^{\wedge}\text{f}^{\wedge}\text{mwn} \text{of} \text{E}^{\wedge}\text{Úkt}^{\wedge}\text{mono}^{\wedge}\text{j} \text{'Aqhna}^{\wedge}\text{oi} \text{na}^{\wedge}\text{j} \text{te} \text{did}^{\wedge}\text{O}^{\wedge}\text{asin} \text{ } ^{\text{TM}}\text{j} \text{t}^{\wedge}\text{O}^{\wedge}\text{n} \text{plo}^{\wedge}\text{an} \text{ka}^{\wedge} \text{a}^{\wedge}\text{Úto}\dots \text{sfisi} \text{ } ^{\text{TM}}\text{j} \text{ } ^{\wedge}\text{t}^{\wedge}\frac{1}{4}\text{n} \text{é}^{\wedge}\text{poik}\dots\text{an } ^{\text{TM}}\text{g}^{\wedge}\text{s}^{\wedge}\text{ntonto} \text{'gem}^{\wedge}\text{O}^{\wedge}\text{nej.}\dots$ »

⁷ Στράβων, *Γεωγραφικά*, 10, 1, 3: « $\text{fhs}^{\wedge} \text{d}^{\wedge} \text{'Aristot}^{\wedge}\text{s}^{\wedge}\text{lhj} \text{ } ^{\text{TM}}\text{x} \text{'Abaj} \text{t}^{\wedge}\text{Aj} \text{Fwkik}^{\wedge}\text{Aj} \text{Qr}^{\wedge}\text{kaj} \text{ } ^{\wedge}\text{D}^{\wedge}\text{rm}^{\wedge}\text{h}^{\wedge}\text{q}^{\wedge}\text{s}^{\wedge}\text{ntaj} \text{ } ^{\text{TM}}\text{poik}^{\wedge}\text{Ásai} \text{ } ^{\wedge}\text{t}^{\wedge}\frac{1}{4}\text{n} \text{n}^{\wedge}\text{Áson} \text{ka}^{\wedge} \text{ } ^{\text{TM}}\text{ponom}^{\wedge}\text{fsai} \text{'Abantaj} \text{to}^{\wedge}\text{ } ^{\wedge}\text{Y}^{\wedge}\text{é}^{\wedge}\text{contaj} \text{a}^{\wedge}\text{Út}^{\wedge}\text{n.}\dots$ »

⁸ Σαδικάκης, 1998, 27

Στράβων, στη Χίο δεν κατοικούσαν οι Κάρες αλλά οι Λέλεγες¹. Η παρουσία των Λελέγων στη Χίο ματρυρείται μόνο από το παραπάνω χωρίο. Η σύγχυση του Στράβωνα είναι χαρακτηριστική και σε άλλο σημείο του έργου του, όπου παραδίδει κείμενο του Μενεκράτη του Ελαΐτη, αναφέρει ότι στη περιοχή της μετέπειτα Ιωνίας έζησαν Πελασγοί και ότι οι Cκοι d□ ο, „kistj ~aufin PelasgoÚj fasi toÝj™k tÁj Qettal...aj². Το έθνος των Πελασγών όμως είναι ιδιαίτερα προβληματικό αφού στις αρχαίες πηγές αναφέρονται είτε αντιπροσωπεύοντας όλα τα προελληνικά φύλα που έζησαν στις περιοχές όπου αργότερα κατέλαβαν τα ελληνικά φύλα είτε ως συγκεκριμένο έθνος που κατοίκησε στην Ανατολία, στα νησιά του Αιγαίου, στην κυρίως Ελλάδα και στα παράλια της Μακεδονίας και της Θράκης³.

β. Κατάληψη του χώρου

Για την περίοδο των πρώιμων ιστορικών χρόνων τα αρχαιολογικά ευρήματα είναι περιορισμένα⁴ και έχουν εντοπιστεί με βεβαιότητα στις θέσεις στις οποίες έχουν διεξαχθεί οι μεγαλύτερες σε έκταση ανασκαφικές έρευνες, δηλ. στην οικ. περιοχή 1, στη Χώρα (1.1), στην οικ. περ. 2, στον Εμπορειό (2.1) και στην οικ. περ. 3, στα Κάτω Φανά (3.5). Στην οικ. περ. 6, το σπήλαιο στο Αγ. Γάλας (6.1) φαίνεται ότι δεν χρησιμοποιείται στη γεωμετρική περίοδο⁵. Επίσης από την οικ. περ. 8, από τον Μηλιγκά (8.8), σύμφωνα με αναφορά του Στεφάνου, βρέθηκε ένα ακέραιο γεωμετρικό αγγείο χωρίς άλλες σαφείς πληροφορίες.

¹ Στράβων, *Γεωγραφικά* 14, 1, 3 « ΤαÚthj dš fhsi FerekÚdhj M...lhton m□n ka^ Muoànta ka^ t| per^ Muk£lhn ka^ »Efeson K©raj œecin prÔteron, t¼n d' ~xÁj paral...an mšcri Fwka...aj ka^ C...on ka^ S£mon, Áj 'Agka©oj Árce, Lšlegaj.™kblhqÁnai d' €mfotšrouj ØpÕ tîn 'Iènwn ka^ e,j t| loip| mšrh tÁj Kar...aj™kpešen. Ξrxai dš fhsin »Androklon tÁj tîn 'Iènwn €poik...aj, Ústeron tÁj A,,olikÁj, ufÕn gn»sion KÒdrou toà 'Aqhnhn basilšwj, genšsqai d□ toàton 'Efšsou kt...sth. »

² Στράβων, *Γεωγραφικά*, 13, 3, 3 « Óti d' of Pelasgo^ mšga Án œqnoj, ka^™k tÁj Ξllhj fstor...aj oÚtwj™kmarture«sqa... fasi. Menekr£thj goàn Ð 'Ela□thj™n toç per^ kt...sewn fhs^ t¼n paral...an t¼n nàn 'Iwnik¼n p©san €pÕ Muk£lhj €rxamšnhn ØpÕ Pelasgîn o,,ke«sqai prÔteron ka^ tj plhs...on n»souj. Lšsbioi d' ØpÕ Pula...J tet£cqai lšgousi sf©j tù ØpÕ toà poihtoà legomšnJ tîn Pelasgîn Ξronti, €f' oá ka^ tÕ par' aÚtoç Óroj œeti PÚlaion kale«sqai. ka^ Cκοι d□ ο,„kistj ~aufin PelasgoÚj fasi toÝj™k tÁj Qettal...aj. polÚplanon d□ ka^ tacÝ tÕ œqnoj prÕj €panast£seij, hÚx»qh te™p^ polÝ ka^ €qrÕan œelabe t¼n œkleiyin ka^ m£lista kat| t¼n tîn A,,olšwn ka^ tîn 'Iènwn pera...wsin e,j t¼n 'As...an. »

³ Σαρικάκης, 1998, 29

⁴ Μερούσης 2002, 110: Στο νησί υπάρχουν θέσεις γεωμετρικών χρόνων που δεν έχουν ακόμα εντοπιστεί.

⁵ Hood 1981, 73. Yalouris 1986, 165. Yalouris 1976, 78. Αν πράγματι η Eccles εντόπισε γεωμετρική κεραμεική στο σπήλαιο δεν είναι απίθανο να χάθηκε, όταν το υλικό μεταφέρθηκε προπολεμικά στην Αθήνα.

II. Αρχαϊκή Εποχή

α. Ιστορικό περίγραμμα

Κατά την αρχαϊκή περίοδο από τα μέσα του 8^{ου} αι. π.Χ. μέχρι τα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. (750-500) συστήνεται και εδραιώνεται ο θεσμός της πόλης – κράτους που οδηγεί σε γοργούς ρυθμούς ανάπτυξης σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας.

Συντελούνται σημαντικές πολιτικές και πολιτειακές αλλαγές. Η κληρονομική βασιλεία ανατρέπεται από την ολιγαρχική αριστοκρατία και η εξουσία περιέρχεται αρχικά στους ευπατρίδες – ευγενείς και στη συνέχεια στο δήμο. Σε μερικές πόλεις επικρατούν τυραννικά καθεστώτα αλλά τελικά ανατρέπονται οι τύραννοι από το δήμο. Πραγματοποιείται ο Β΄ Ελληνικός Αποικισμός και οι Έλληνες εξαπλώνονται σε όλες τις ακτές της Μεσογείου και του Εύξεινου Πόντου. Αναπτύσσονται η βιοτεχνία και το εμπόριο με καθοριστική συμβολή της νομισματοκοπείας από τα μέσα του 7^{ου} αι. π.Χ. Αξιόλογη πρόοδος παρατηρείται στην πνευματική ζωή των Ελλήνων με την εισαγωγή και προσαρμογή του αλφαβήτου και ιδιαίτερη ανάπτυξη παρουσιάζεται στις τέχνες (αρχιτεκτονική, γλυπτική, κεραμική)¹.

Για την αρχαϊκή Χίο οι φιλολογικές πηγές χαρακτηρίζονται ανεπαρκείς ή ελάχιστες, ωστόσο με τη συνδρομή και των αρχαιολογικών πηγών θα επιχειρηθεί η περιγραφή της περιόδου. Στα τέλη του 9^{ου} αι. π.Χ. ή στις αρχές του 8^{ου} αι. π.Χ. είχε ολοκληρωθεί ο Ιωνικός αποικισμός της Χίου και είχε επιβληθεί κάποια μορφή κεντρικής εξουσίας στο νησί από τον βασιλιά Έκτορα.

Κατά τον 8^ο αι. π.Χ. το πολίτευμα μεταβλήθηκε από βασιλικό σε αριστοκρατικό. Οι ευπατρίδες καταλαμβάνουν την εξουσία στηριζόμενοι στην έγγειο περιουσία και στο πλήθος των εξαρτημένων από αυτούς ανθρώπους. Η νεώτερη έρευνα² εντοπίζει στο έργο του Πλουτάρχου³, *Γυναικών Αρεταί*, με το επεισόδιο της δολοφονίας του βασιλιά Ιππόκλου, την ανατροπή της βασιλείας. Ο Ίπποκλος δολοφονείται κατά τη διάρκεια γάμου επειδή προκάλεσε το δημόσιο αίσθημα με την ανάρμοστη συμπεριφορά του υποδεικνύοντας ότι υπέβασκε μια εξέγερση για την εκθρόνιση του βασιλιά. Η αποφασιστικότητα για την πολιτειακή αλλαγή ενισχύεται από την ομοφωνία και συμφωνία των πολιτών ότι όλοι είχαν συνεργήσει στη θανάτωση του βασιλιά. Ωστόσο, για να μην εγκαταλείψουν όλοι την πόλη τους εξαιτίας του άγους, όσοι είχαν συνεργήσει και είχαν εγκρίνει τον φόνο, οι οποίοι ήταν πολλοί και δυνατοί, αποίκισαν την Λευκωνία, περιοχή που είχαν καταλάβει οι Χιώτες μαζί με τους Ερυθραίους αφού έδιωξαν τους Κορωνείς.

¹ Σαδικάκης 1998, 49.

² Yalouris 1976, 134-135. Σαδικάκης 1998, 50-51. Μερούσης 2002, 89

³ Plout. Gunaiikwn Aretai, Stefanoj, 244D, 9 - 245C, 3 : C^oi Leukwn...an TMpókhsan TMk toiaÚthj a,t...aj. TMgēmei tij TMn C...J tìn dokoÚntwn gnwr...mwn e□nai· égomšnhj d□ tÁj nÚmfhj TMp^ zeÚgouj Ð basileÝj “Ippokloj, TMpit»deioj ín tù gamoànti ka^ parèn éesper of loipo..., mšqhj oÚshj ka^ gšlwtoj, énep»dhsen TMp^ tÓ zeágoj, oÚd□n ØbristikŌn prÉxwn, éll' æqeí koinù ka^ paidi' crèmenoj· of d□ f...loi toà gamoàntoj épškteinan aÚtŌn. mhnimÉtwn d□ toj C...oij profainomšnwn ka^ toà qeoà keleÚsantoj toÝj “Ippoklon énelŌntaj énele«n, pantej æfasan “Ippoklon énvrhkšnai. pÉntaj oàn aáqij Ð qeŌj TMkšleuse t¼n pŌlin TMklipe«n, e., p©si toà ¥gouj mštestin. oÚtw d¼ toÝj a,t...ouj ka^ metascŌntaj toà fŌnou ka^ sunepainšsantaj jmwsqšpwj, oÚk Ńl...gouj genomšnouj oÚd' éðunÉtouj Ōntaj, épókisan e,j Leukwn...an, çn Korwneç éfelŌmenoi prŌteron TMkt»santo met' Eruqra...wn.

Οι επόμενοι άρχοντες της Χίου που αναφέρονται στην αρχαία γραμματεία είναι ο Άμφικλος και ο Πολύτεκνος, οι οποίοι βοήθησαν τους γειτονικούς Ερυθραίους αριστοκρατικούς Ορτύγη, Ίρο και Έχαρο να καταλάβουν την εξουσία σκοτώνοντας τον βασιλιά των Ερυθρών Κνώπο. Η σχετική πληροφορία παρέχεται από τον Αθήναιο, ο οποίος τη λαμβάνει από τον ιστορικό Ιππία τον Ερυθραίο¹. Ενώ ο Άμφικλος και ο Πολύτεκνος αναφέρονται ως τύραννοι, ο Σαδικάκης προκρίνει ως πιθανότερο ότι ήταν ηγέτες και γόνοι της αριστοκρατίας της Χίου αλλά επειδή ασκούσαν απολυταρχική εξουσία αποκαλούνται ως τύραννοι². Φαίνεται λοιπόν πιθανό ότι στο τέλος του 8^{ου} ή στις αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ. το χιακό πολίτευμα έχει μεταβληθεί σε αριστοκρατικό ή τυραννικό.

Στα πλαίσια του ελληνικού αποικισμού, οι Χίοι, με εξαίρεση τον αποικισμό της Λευκωνίας που μάλλον οφειλόταν σε πολιτικούς λόγους, δεν ιδρύουν αποικίες αλλά εμπορικούς σταθμούς (εμπόρια) στην Καρία, στην Αίγυπτο και στον Εύξεινο Πόντο, για να καλύψουν τις επισιτιστικές ανάγκες του αυξανόμενου πλυθυσμού και για την διάθεση των γεωργικών προϊόντων τους, του περίφημου αριούσιου οίνου, και των βιοτεχνικών προϊόντων (κυρίως κεραμικών αγγείων). Συμμετέχουν στην ίδρυση της Ναύκρατης³ στην Αίγυπτο κατά τον 7ο αι. π.Χ. Στις νότιες ακτές της Θράκης ιδρύουν (700-675π.Χ.) την πιο γνωστή αποικία τους, τη Μαρώνεια, με σκοπό την εκμετάλλευση των πλούσιων μεταλλείων χρυσού και αργύρου της Θράκης και του περίφημου ισμαρικού οίνου που παραγόταν στην περιοχή.

Η μεγάλη οικονομική δύναμη που απέκτησαν οι Χίοι ήδη από τον 7^ο αι. π.Χ. από το εξαγωγικό και διαμετακομιστικό εμπόριο οδήγησε στο σχηματισμό μιας νέας κοινωνικής τάξης βιοτεχνών, ναυτικών και εμπόρων, οι οποίοι στηριζόμενοι στον πλούτο τους άρχισαν να ανταγωνίζονται τους ευπατρίδες και απαιτούσαν συμμετοχή στη διακυβέρνηση της πόλης – κράτους. Οικονομικές και κοινωνικές διεργασίες οδήγησαν στην εγκαθίδρυση μιας μέσης κατάστασης ολιγαρχίας ή ενός δημοκρατικού πολιτεύματος πρώιμης μορφής⁴.

¹ Αθήναιος VI: ππίας δ' ρυθρα ος ντ δευτέρ τ ν Περ τ ς πατρίδος στορι ν, διηγούμενος ς Κνωπο βασιλεία π τ ν κείνου κολάκων κατελύθη, φησ κα τα τα: «Κνωπ μαντευομέν περ σωτηρίας θε ς χρησε θύειν ρμ δολί . Κα μετ τα θ', ρμήσαντος α το ε ς Δελφο ς, ο τ ν βασιλείαν α το καταλ σαι βουλόμενοι, ν' λγαρχίαν καταστήσωνται (σαν δ' ο τοι ρτύγης κα ρος κα χαρος, ο καλο ντο δι τ περ τ ς θεραπείας ε ναι τ ν πιφαν ν πρόσκυες κα κόλακες), συμπλέοντες ο ν τ Κνωπ , ς δη πόρρω τ ς γ ς σαν, δήσαντες τ ν Κνωπ ν ρριψαν ε ς τ πέλαγος, κα καταχθέντες ε ς Χίον, κα δύναμιν παρ τ ν κε τυράννων λαβόντες μφίκλου κα Πολυτέκνου, νυκτ ς κατέπλευσαν ε ς τ ς ρυθράς. Κατ τ α τ κα τ το Κνωπο σ μα ξεβράσθη τα ς ρυθρα ς κατ τ ν κτ ν, ν ν Λεόποδον καλε ται. Τ ς δ γυναικ ς το Κνωπο Κλεονίκης περ τ ν το σώματος κηδείαν γινομένης (ν δ' ορτ κα πανήγυρις γομένη ρτέμιδι στροφαί), ξαίφνης κούεται σάλπιγγος βοή: κα καταληφθέντος το στεος π τ ν περ τ ν ρτύγην, πολλο μ ν ναιρο νται τ ν το Κνωπο φίλων, κα Κλεονίκη μαθο σα φεύγει ε ς Κολοφ να. Ο δ περ τ ν ρτύγην τύραννοι, χοντες τ ν κ Χίου δύναμιν, το ς νισταμένους α τ ν το ς πράγμασι διέφθειρον, κα το ς νόμους καταλύσαντες, α το διε πον τ κατ τ ν πόλιν, ντ ς τείχους ο δένα δεχόμενοι τ ν δημοτ ν.

² Σαδικάκης 1998, 53-54

³ Ηρόδοτος 2, 178.

⁴ Ζαχαρού-Λουτράρη 1998, 39. Σαδικάκης 1998, 65-70. Μερούσης 2002, 90.

Καθοριστική μαρτυρία των πολιτειακών εξελίξεων συνιστά η επιγραφή¹, γνωστή ως «ρήτρα» ή «σύνταγμα» της Χίου. Είναι γραμμένη βουστροφηδόν και έχει χρονολογηθεί από το σχήμα των γραμμάτων της στο β' τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ. (575-550 π.Χ.). Αν και αποσπασματική, παρέχει σημαντικές πληροφορίες για την απονομή δικαιοσύνης και την πολιτειακή οργάνωση. Είναι νόμος περί δωροδοκίας των αρχόντων, περί συγκροτήσεως και συγκλήσεως *Βουλής δημοσίας* και των καθηκόντων της. Η Βουλή ήταν ένα αντιπροσωπευτικό σώμα του χιακού δήμου συγκροτημένο από τις χιακές φυλές. Είχε ευρύτατες δικαιοδοσίες σε όλες τις υποθέσεις της δημόσιας ζωής, διαχειριζόταν χρήματα και φύλαγε τις «ρήτρες» του δήμου. Στην επιγραφή αναφέρονται *βασιλείς*, οι οποίοι θα πρέπει να ασκούσαν θρησκευτικά καθήκοντα, και ο *δήμαρχος* που ήταν αιρετός και θα ασκούσε δικαστικά καθήκοντα. Ο όρος *στατήρας*² πιθανόν αναφέρεται σε νομίσματα από ήλεκτρο που έκοψε η πόλη-κράτος μέσα στον 6^ο αι. π.Χ.

Κατά τον 6ο αι. π.Χ. η Χίος διέτρεξε τον κίνδυνο να καταληφθεί αρχικά από τους Λυδούς και στη συνέχεια από τους Πέρσες. Ο βασιλιάς της Λυδίας Αλυάττης (610-560π.Χ.) άρχισε να καταλαμβάνει τις ιωνικές πόλεις των παραλίων, από τις οποίες μόνο η Μίλητος αντιστάθηκε. Κατά την πολιορκία της Μιλήτου, η Χίος ήταν η μοναδική ιωνική πόλη που έσπευσε να την βοηθήσει, επειδή και η Μίλητος την είχε βοηθήσει παλαιότερα σε πόλεμο εναντίων των Ερυθραίων³. Ο γιος του Αλυάττη, Κροίσος (560-546) υπέταξε τις ελληνικές πόλεις των παραλίων⁴ και σχεδίαζε να ναυπηγήσει στόλο για την κατάληψη των νησιών. Ωστόσο ο Βίας ο Πριηνεύς ή ο Πιττακός ο Μυτιληναίος τον απέτρεψε λόγω των κινδύνων που θα διέτρεχε να συγκρουσθεί στη θάλασσα με τους έμπειρους νησιώτες. Ο Κροίσος⁵ δέχτηκε « *ρείκῶμενον παύσασθαι τῆς ναυπηγῆς... ἡ. Καὶ οὕτω τοῖσι τῆς νῆσου ο, κημῆνοισι ἴωσι χεῖν... ἡν σuneq»kato.*»

Από τα παραπάνω φαίνεται ότι το α' μισό του 6^{ου} π.Χ. η Χίος διατήρησε την ελευθερία και την αυτονομία της και δεν υποτάχθηκε στη Λυδία. Όμως η κατάσταση μεταβλήθηκε με την εμφάνιση της Περσικής δύναμης. Ο Κύρος (559-529π.Χ.), βασιλιάς των Περσών, νίκησε σε δύο μάχες τον Κροίσο (547/6π.Χ.) κατέλαβε το κράτος του και άρχισε να καταλαμβάνει τις ιωνικές πόλεις. Αρχικά οι Χίοι, προκειμένου να προστατέψουν την πόλη τους, συμπεριφέρθηκαν φιλικά προς τους Πέρσες. Αυτό φαίνεται από το επεισόδιο με την παράδοση του Λυδού Πακτύη⁶. Ο Κύρος μετά την κατάληψη των Σάρδεων (546π.Χ.) ανέθεσε στον Πακτύη να μεταφέρει τους θησαυρούς του Κροίσου στην Περσία. Αλλά αντίθετα αυτός πολιορκήσε την περσική φρουρά των Σάρδεων με αποτέλεσμα να καταδιωχθεί από τον Μαζάρη. Κατέφυγε στην Κύμη, πέρασε από τη Λέσβο και κατέληξε στη Χίο ως κέτης στο ναό της Πολιούχου Αθηνάς. Όμως όταν έφθασαν οι πρέσβεις των Περσών, οι Χίοι τον παρέδωσαν λαμβάνοντας ως αντάλλαγμα την περιοχή του Αταρνέα που βρισκόταν στη Μυσία, απέναντι από τη Λέσβο.

¹ Βρέθηκε το 1907 στο χωριό Θολοποτάμι, αλλά μεταφέρθηκε από τις Τουρκικές αρχές κατοχής στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κων/πολης (Inv.No 1907). Jeffery 1956, 157-167. Hallof 1993, 223-230. Ματθαίου 2000, 195.

² Hardwick 1991, 38-39. Μερούσης 2002, 90.

³ Ηροδ. 1, 18. Για τους αγώνες Χίων και Ερυθραίων βλ. Σαδικάκης 1998, 82-84.

⁴ Ηροδ. 1, 6.

⁵ Ηροδ. 1, 27.

⁶ Ηροδ. 1, 154-160.

Το 540 π.Χ. οι Φωκαείς εγκατέλειψαν την κατεστραμένη από τους Πέρσες πόλη τους και επιβίβασαν στα πλοία τις οικογένειες, την επίπλωση και τα αναθήματα και ζήτησαν από τους Χίους να τους πουλήσουν τα νησιά των Οινουσσών για να εγκατασταθούν. Όμως οι Χίοι αρνήθηκαν φοβούμενοι την δημιουργία εμπορικού σταθμού που θα μπορούσε να αποκλείσει το νησί τους¹. Επομένως η Χίος δεν είχε περιέλθει ακόμα στην Περσία, επειδή οι Φωκαείς δεν θα ήθελαν να εγκατασταθούν σε περιοχή κατεχόμενη ήδη από την Περσία².

Μετά 518 π.Χ. ο Δαρείος με την μετακίνηση του Φοινικικού στόλου στο Αιγαίο καταλαμβάνει τα νησιά³. Την περίοδο της ραγδαίας ανάπτυξης και της αυτονομίας διαδέχεται μια φάση στο τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ. στην οποία κυριαρχούν μια διαφαινόμενη κρίση στο διαμετακομιστικό εμπόριο, η υποτέλεια στην Περσία και η διακυβέρνηση διέρχεται στα χέρια του εγκάθετου από τους Πέρσες τυράννου Στράττι. Το 513 π.Χ. στην εκστρατεία του Δαρείου εναντίον των Σκυθών συμμετέχουν οι Χίοι με επικεφαλής τον τύρανο Στράττι⁴.

Η κατάληψη της Αιγύπτου (525 π.Χ.) και του Ελλησπόντου (513/2π.Χ.) από την Περσία προκάλεσαν οικονομικές απώλειες στην εμπορική δραστηριότητα των Ιώνων. Οικονομικά, πολιτικά και εθνικά αίτια οδήγησαν στην εξέγερση των Ιώνων εναντίον των Περσών.

*Ιωνική Επανάσταση*⁵

Ο Αρισταγόρας, τύρανος της Μιλήτου, έπειτα από αποτυχημένη εκστρατεία εναντίον της Νάξου⁶, παρακινούμενος και από τον πεθερό του Ιστιαίο, αποφάσισε να εξεγείρει τους Ίωνες κατά των Περσών. Πρώτη ενέργεια του Αρισταγόρα ήταν η ανατροπή των τυράννων στις ιωνικές πόλεις και η τοποθέτηση στρατηγών⁷. Στη συνέχεια αναζήτησε συμμάχους από την Ελλάδα (500ή 499 π.Χ.). Ο βασιλιάς Κλεομένης της Σπάρτης αρνήθηκε κάθε συνδρομή, ενώ οι Αθηναίοι τον ενίσχυσαν με 20 πλοία και οι Ερετριείς με 5. Οι ιωνικές δυνάμεις κυριεύουν τις Σάρδεις, με αποτέλεσμα την επέκταση της εξέγερσης σε όλη τη δυτική παραλία της Μ. Ασίας. Όμως όταν έφτασε ο περσικός στρατός υπέστησαν την πρώτη ήττα κοντά στην Έφεσο και οι Αθηναίοι και οι Ερετριείς τους εγκαταλείπουν (498 π.Χ.). Μετά την καταστολή των εξεγέρσεων σε όλα τα παράλια μέχρι και την Θράκη, ο Αρισταγόρας εγκαταλείπει τον αγώνα⁸.

Το 494 π.Χ. στη νησίδα Λάδη, απέναντι από τη Μίλητο, δόθηκε η κρίσιμη ναυμαχία κατά την οποία νικήθηκαν οι Ίωνες. Οι Χίοι είχαν τη μεγαλύτερη συμμετοχή στο συμμαχικό στόλο με 100 πλοία, τα περισσότερα από κάθε άλλη πόλη⁹. Παρέμειναν

¹ Ηροδ. 1, 164-165.

² Σαδικάκης 1998, 87.

³ Θουκιδ. 1, 16

⁴ Ηροδ. 4, 138.

⁵ Σαδικάκης 1998, 93-101.

⁶ Ηροδ. 5, 33.

⁷ Ηροδ. 5, 37-38.

⁸ ό.π. 5, 124-126

⁹ ό.π. 6, 8.: 'EtĚssonto d□ ide. TŌ m□n prŌj t³⁄⁴n ōi e□con kšraj aŪto^ Mil»sioi, nšaj parecŌmenoi Ńgdēkonta· eġconto d□ toŪtwn Prihnšej duēdeka nhus^ ka^ Mu»sioi tris^ nhus.... Muhs...wn d□ T»ioi eġconto Ńptaka...deka nhus..., Th...wn d□ eġconto C«oi ŃkatŌn nhus..., prŌj d□ toŪtoisi 'Eruqra«... te TᵐtĚssonto ka^ Fwkaišej, 'Eruqra«oi m□n Ńktē nšaj parecŌmenoi, Fwkaišej d□ treġ. Fwkaišwn d□ eġconto Lšsbioi nhus^ Ńbdom»konta· teleuta«oi d□ TᵐtĚssonto æcontej tŌ prŌj Ńspšrh

μαχόμενοι μέχρι τέλους και υπέστησαν τις σοβαρότερες καταστροφές¹. Η ήττα στη ναυμαχία της Λάδης ήταν η τελευταία πράξη της συλλογικής αντίστασης των Ιώνων ενάντια στην περσική κυριαρχία. Ακολούθησε η άλωση της Μιλήτου μετά από μακρά πολιορκία².

Ο Ιστιαίος³, μια αμφιλεγόμενη προσωπικότητα, ενώ αρχικά συνδέθηκε με την επανάσταση, στη συνέχεια έδρασε ανεξάρτητα, εκμεταλλευόμενος την καταπόνηση των Χίων από την ναυμαχία επιτέθηκε στο νησί στη φρουρά στην περιοχή των Κοίλων και τους προξένησε μεγάλες απώλειες έχοντας ως ορμητήριο την Πολίχνη.

Τον επόμενο χρόνο, 493 π.Χ., ο περσικός στόλος κατέπλευσε στο ανατολικό Αιγαίο και κατέστρεψε τη Χίο, τη Λέσβο και την Τένεδο. Οι Πέρσες ολοκλήρωσαν την καταστροφή του νησιού εφαρμόζοντας τη μέθοδο της σαγήνης, σχημάτισαν δηλ. σειρά ο ένας δίπλα στον άλλο διατρέχοντας από βόρεια προς νότια το νησί κυνηγώντας τους κατοίκους του. Έκαψαν τα ιερά, λεηλάτησαν την ύπαιθρο και έστειλαν αιχμαλώτους στο Μεγάλο Βασιλέα⁴.

β. Κατάληψη του χώρου

Στην οικ. περ. 1 συνεχίζεται η κατοίκηση στη θέση 1.1 στην πόλη της Χίου που αποτελεί τον οικιστικό, οικονομικό και διοικητικό πυρήνα του νησιού. Β από τη Χώρα στο Λατόμι (θέση 1.10) έχει εντοπιστεί νεκροταφείο ενώ είναι πιθανό να ήταν σε χρήση το λατομείο της ομώνυμης περιοχής. ΒΔ από τη Χώρα στη Σιταρού (1.11) έχουν

kšraj Sfmioi ~x›konta nhus... Pasšwn d□ toutšwn Ð sÚmpaj řiqmŒj T™gšneto trečj kaˆ pent›konta kaˆ trihkŒsiai tri›reej. Aátai m□n 'Iénwn Āsan. tīn d□ barbérwn tŒ plAqoj tīn neīn Āsan ~xakŒsiai.

¹ ό.π. 6, 15 -16 : Tīn d□ parameinfntwn T™n tī naumac...V perišfqhsan trheÚtata C›oi æj řpodeiknÚmeno... te œrga lampřj kaˆ oÚk T™qelokakšontej· pare...conto m□n gřr, éšper kaˆ prŒteron e„rřqh, nšaj ~katŒn kaˆ T™p' ~křsthj aÚtšwn Ýndraj tesserřkonta tīn řstīn logřdaj T™pibateÚontaj· Ðrīntej d□ toÝj polloÝj tīn summřcwn prodidŒntaj oÚk T™dika...oun genšsqai to›si kako›si aÚtīn Œmoioi, řllj met' Œl...gwn summřcwn memounwmšnoi diekplšontej T™naumřceon, T™j Œ tīn polem...wn ~lŒntej nšaj sucnj řpšbalon tīn sfetšrwntj plšonaj. C›oi m□n d¼ tīsi loipřsi tīn neīn řpofeÚgousi T™j t¼n ~wutīn.

² ό.π. 6,18-20.

³ ό.π. 6, 26: Taàta m□n d¼ oÚtw T™g...neto. 'Istia...J d□ tù Milhs...J T™Œnti perˆ Buzřntion kaˆ sullambřnonti tј 'Iénwn Ðlkřdaj T™kpleoÚsaj T™k toà PŒntou T™xaggšlletai tј perˆ t¼n M...lhton genŒmena. Tј m□n d¼ perˆ 'Ell›sponton œconta pr›gmata T™pitršpei BisřltV 'Apollořneoj paidˆ 'Abudhnù, aÚtŒj d□ œcwn Lesb...ouj T™j C...on œplee, kaˆ C...wn frourī oÚ prosiemšnV min sunšbale T™n Ko...loisi kaleomšnoisi tÁj C...hj cèrhj. ToÚtwn te d¼ T™fŒneuse sucnoÚj, kaˆ tīn loipřn C...wn, oEa d¼ kekakwmšnwn T™k tÁj naumac...hj, Ð 'Istia›oj œcwn toÝj Lesb...ouj T™pekrřthse, T™k Pol...cnhj tÁj C...wn Ðrmèmenoј.

⁴ ό.π. 6, 31: 'O d□ nautikŒj stratŒj Ð Persšwn ceimer...saj perˆ M...lhton tù deutšrJ œteŽ æj řnšplwse, afrřei eÚpetšwj tј n›souj tј prŒj tī 'pe...rJ keimšnaj, C...on kaˆ Lššbon kaˆ Tšnedon. "Okwj d□ lřboi tīn tīn n›sw, æj ~křsthn afršontej of břrbaroi T™sag›neuron toÝj řnqrèpouj. SaghneÚousi d□ tŒnde tŒn trŒpon· řn¼r řndrŒj jřfmenoj tÁj ceirŒj T™k qalřsshj tÁj borh...hj T™pˆ t¼n not...hn di›kousi kaˆ œpeita diř přshj tÁj n›sou dišrcontai T™kqhreÚontej toÝj řnqrèpouj. Ařreon d□ kaˆ tј T™n tī 'pe...rJ pŒlij tј 'řdaj katј taÚtř, pl¼n oÚk T™sag›neuron toÝj řnqrèpouj· oÚ gřr oEř te Ān. 'Enqaàta Persšwn of strathgoˆ oÚk T™yeÚsanto tј řpeillj tј T™phpe...lhsan to›si "Iwsi stratopeduomšnoisi T™nant...a sf...si. 'Wj gřr d¼ T™pekrřthsan tīn pol...wn, pa›dřj te toÝj eÚeidestřtouj T™klegŒmenoi T™xštamnon kaˆ T™po...eun řntˆ <toà> e□nai T™norcšaj eÚnoÚcouj, kaˆ parqšnouj tј kallisteuoÚsaj řnaspřstouj parј basilša· taàtř te d¼ T™po...eun kaˆ tј pŒlij T™nep...mprasan aÚto›si to›si fro›si. OÚtw d¼ tŒ tr...ton "Iwnej katedoulèqhsan, prřton m□n ŒpŒ Ludīn, dřj d□ T™pexÁj tŒte ŒpŒ Persšwn.

ερευνηθεί τάφοι όπως και στην Κόρης το Γεφύρι (1.14). Τα νεκροταφεία υποδηλώνουν εγκαταστάσεις που δεν έχουν εντοπιστεί, αλλά μάλλον πρόκειται για μικρούς οικιστικούς πυρήνες που λειτουργούν ως δορυφόροι του άστεως¹. Στο Β άκρο του παράκτιου ομαλού τμήματος της επικράτειας του άστεως, στην Δασκαλόπετρα (1.8) ιδρύεται το υπαίθριο ιερό της Κυβέλης.

Στο ΝΑ τμήμα του νησιού, στην οικ. περ. 2 αυξάνονται οι θέσεις. Συνεχίζεται μέχρι το 600 π.Χ. η κατοίκηση του οικισμού και κτίζεται ο ναός της Αθηνάς στον Προφ. Ηλία και ο ναός στο λιμάνι του Εμπορείου (2.1). Η εγκατάλειψη του μεγάρου στην ακρόπολη έχει συσχετισθεί με τις δημοκρατικές αλλαγές που αποτυπώθηκαν στη ρήτρα της Χίου και είναι απόρροια της επιβολής μιας κεντρικής εξουσίας, η οποία περιόρισε τις αρμοδιότητες των τοπικών αρχόντων. Έχει γίνει η υπόθεση ότι ο οικισμός μεταφέρθηκε στην περιοχή του λιμανιού του Εμπορείου και αναπτύχθηκε γύρω ή κοντά στο ιερό². ΒΔ του Εμπορείου στο Μετόχι (2.3) υπάρχουν ενδείξεις για ιερό και νεκροταφείο και στην Έρινα (2.8) ιδρύεται οικισμός. Στο Θολοποτάμι (2.14) έχει γίνει η υπόθεση ότι λειτουργήσε ένα ιερό, στο οποίο είχε αναρτηθεί η *κύρβις* με την ρήτρα της Χίου.

Στο ΝΔ τμήμα του νησιού, στην οικ. περ. 3 κτίζονται οι περίβολοι και ο ναός του Απόλλωνα στα Κάτω Φανά (3.5). Στο Μάναγρο (3.2) είναι πιθανή η ίδρυση ναού και μάλλον αρχίζει η κατοίκηση του οικισμού. Στο Καστράκι, Β των Ολύμπων, (3.8) υπάρχουν ενδείξεις νεκροταφείου όπως και στο Λιθί (3.15) έχουν εντοπιστεί τάφοι που μάλλον ανήκουν σε εγκαταστάσεις.

Στα ΒΔ παράλια του νησιού, στην οικ. περ. 5 υπάρχουν ενδείξεις για παραθαλάσσιους οικισμούς ιδρυμένους σε λόφους στον Ανεμόμυλο (5.2) και στα Λευκάθια (5.4) με πρόσβαση στην πεδιάδα της Βολισσού. Στην ενδοχώρα, στην Δ πλαγιά του Πελινναίου στο χωριό Φυτά (5.10) η εύρεση τάφου υποδηλώνει εγκατάσταση.

Στην οικ. περ. 6 στο Αγ. Γάλας (6.1) είναι πιθανή η χρήση του σπηλαίου ως χώρου λατρείας κάποιας χθόνιας θεότητας όπως και η λειτουργία εγκατάστασης στην κοιλάδα κάτω από το σπήλαιο.

Στην οικ. περ. 7, στο Ναγό (7.4) είναι πιθανή η λειτουργία του ναού ή του ιερού εξαιτίας της εύρεσης τμήματος κούρου.

Διαπιστώνεται μια αύξηση των θέσεων κατά την αρχαϊκή εποχή σε σχέση με την προηγούμενη γεωμετρική εποχή και μια εξάπλωση που καλύπτει τις 6 από τις 8 οικιστικές περιοχές του νησιού. Αξίζει να σημειωθεί ότι στις 3 πιο πυκνοκατοικημένες περιοχές δηλ. στις οικ. περ. 2, 3 και 5 διακρίνεται μια ισορροπία στον αριθμό των οικισμών. Μόνο στις οικ. περ. 4 και 8 δεν σώζονται ή δεν έχουν εντοπιστεί μαρτυρίες κατοίκησης στην αρχαϊκή εποχή.

¹ Μερούσης 2002, 112.

² ό.π., 113.

III. Κλασική Εποχή

α. Ιστορικό περίγραμμα

Μετά την καταστολή της Ιωνικής επανάστασης η Ιωνία προσαρτήθηκε και πάλι στη σατραπεία των Σάρδεων, όμως δεν επιβλήθηκαν ούτε νέοι φόροι αλλά αντίθετα βελτιώθηκε ο τρόπος απονομής δικαιοσύνης¹. Το 492 π.Χ. ο Μαρδόνιος ανέτρεψε τους τυράννους και αποκατέστησε το δημοκρατικό πολίτευμα στις ιωνικές πόλεις².

Παρά την περσική καταστροφή και επικυριαρχία, η Χίος στα επόμενα χρόνια ανέκτησε την προηγούμενη οικονομική ευημερία της. Στη ναυμαχία της Σαλαμίνας (480 π.Χ.) συντάχθηκε υποχρεωτικά με τους Πέρσες συμμετέχοντας στα 100 πλοία του ιωνικού στόλου. Αλλά αμέσως μετά την ήττα των Περσών αναπτερώθηκαν οι ελπίδες των Ιώνων που ζήτησαν την ενίσχυση των ελληνικών πόλεων. Έξι νέοι Χίοι, ανάμεσα τους ο Ηρόδοτος, γιός του Βασιλείδη, επιχειρήσαν ανεπιτυχώς να δολοφονήσουν τον τύραννο Στράτι και μετέβησαν το 479 π.Χ. στη Σπάρτη και στην Αίγινα για να ζητήσουν τη βοήθεια του ελληνικού στόλου για την απελευθέρωση της Ιωνίας³. Μετά τη νίκη στη ναυμαχία της Μυκάλης (479 π.Χ.) οι Χίοι, οι Σαμίοι και οι Λέσβιοι έγιναν δεκτοί στη συμμαχία⁴, έδωξαν από τις πόλεις τους τις περσικές φρουρές και τους τυράννους και ανέκτησαν την ελευθερία τους. Η κατάληψη του οχυρού φρουρίου της Σηστού⁵ (478 π.Χ.) ήταν η πρώτη κοινή επιχείρηση της Αθήνας και των συμμαχικών δυνάμεων, χωρίς τη Σπάρτη, και εξασφάλισε τον έλεγχο των στενών του Ελλησπόντου και τον εφοδιασμό με σιτηρά από την περιοχή της Κριμαίας.

Το 478 π.Χ. η Αθήνα ιδρύει τη Δηλιακή συμμαχία με την οποία συνεχίζει τον αγώνα των Ελλήνων εναντίον των Περσών που λήγει με την ειρήνη του Καλλία το 449 π.Χ. Η δεσποτική συμπεριφορά του Σπαρτιάτη αρχιστράτηγου Πausανία κατά την τελευταία συλλογική επιχείρηση στο Βυζάντιο προκάλεσε την έντονη αντίδραση των Ιώνων. Ο Χίος ναύαρχος Ανταγόρας σε συνεννόηση με τον Σάμιο ομόλογο του Ουλιάδη επιτέθηκαν και διεμβόλισαν την τριήρη του Πausανία⁶. Μετά την άλωση του Βυζαντίου η Σπάρτη ανακαλεί τον Πausανία και αποχωρεί από τη συμμαχία. Οι Ίωνες, οι Αιολείς, οι πόλεις του Ελλησπόντου και της Προποντίδας και τα νησιά του Αιγαίου Πελάγους συστήνουν με την Αθήνα την Δηλιακή συμμαχία με σκοπό την προστασία από τους Πέρσες. Οι μεγάλες ναυτικές δυνάμεις Χίος, Σάμος και Λέσβος δεν κατέβαλαν φόρο (εισφορά) αλλά παρείχαν πολεμικά πλοία.

Μετά την ειρήνη του Καλλία (449 π.Χ.) ο Περικλής επιδιώκει να περιορίσει την αυτονομία των συμμάχων και να μεταβάλει τη συμμαχία σε Αθηναϊκή ηγεμονία. Με το ψήφισμα «περι νομισμάτων» απαγόρευσε να κόβουν αργυρά νομίσματα τα

¹ Ηροδ. 6, 42.

² Ηροδ. 6, 43 : toÝj gr turfennouj tñn 'Ièwnn katapaÚsaj pftntaj Ð MardÒnioj dhmokrat...aj kat...sta TMj tñ pÒlij.

³ Ηροδ. 8,132 : `Wj d□ paregšnonto TMj t³⁄⁴n Ašginan p©sai af nšej, çp...konto 'Ièwnn ¥ggeloi TMj tÕ stratÒpedon tñn `Ell»nwn, o%o ka` TMj Spfrthn Ñl...gJ prÒteron toÚtwn çpikÒmenoi TMdšonto Lakedaimon...wn TMleuqeroàn t³⁄⁴n 'Iwn...hn· tñn ka` `HrÒdotoj Ð Basilh...dew Æn· o%o stasiítai sf...si genÒmenoi peboÚleuon qfnaton Strftti tù C...ou turfennJ, TMÒntej çrc³⁄⁴n `ptf· TMpibouleÚontej d□ æj fanero` TMgšnonto TMxene...kantoj t³⁄⁴n TMpice...rhšin ñnÕj tñn metecÒntwn, oÚtw d³⁄⁴ of loipo` ex TMÒntej Øpexšscon TMk tÁj C...ou ka` TMj Spfrthn te çp...konto ka` d³⁄⁴ ka` tÕte TMj t³⁄⁴n Ašginan, tñn `Ell»nwn deÒmenoi kataplísai TMj t³⁄⁴n 'Iwn...hn·

⁴ ó.π. 9, 106 : Ka` oÚtw d³⁄⁴ Sam...ouj te ka` C...ouj ka` Lesb...ouj ka` toÝj ¥llouj nhšietàj, o%o ætucon sustrateuÒmenoi to«si «`Ellhši, TMj tÕ summacikÒn TMpoi»santo, p...sti te katalabÒntej ka` Ðrk...oisi <Å m□n> TMmmenšein te ka` m³⁄⁴ çpost»sesqai.

⁵ ó.π. 9, 114 -115.

⁶ Πλουτ. Αριστ. 23, 5

νομισματοκοπεία τους, τους επέβαλλε να χρησιμοποιούν τα αττικά αργυρά νομίσματα, μέτρα και σταθμά. Η Χίος υποχρεώθηκε να συμμορφωθεί με την απαγόρευση και όταν ξαναέκοψε νομίσματα το 429 π.χ. ήταν από ήλεκτρο. Επίσης προσάρμοσε την χωρητικότητα των αμφορέων της στα αττικά πρότυπα, όπως και τα μέτρα και τα σταθμά για να μπορέσει να επιβιώσει η εμπορική και ναυτική οικονομία της¹.

Κατά την αποστασία της Σάμου (440 π.Χ.) οι Χίοι και οι Λέσβιοι έστειλαν πλοία για την καταστολή της εξέγερσης των Σαμίων². Τότε πιθανότατα επισκέφτηκε τη Χίο ο τραγικός ποιητής Σοφοκλής για να ζητήσει εκ μέρους της Αθήνας στρατιωτική βοήθεια, όπως μας αναφέρει ο Ίων ο Χίος στο έργο του *Επιδημίας*³.

Με τον Πελοποννησιακό πόλεμο κλονίστηκε η ισοροπία που επικρατούσε στο Ανατολικό Αιγαίο, με αποτέλεσμα να επέλθουν σοβαρές επιπτώσεις στην οικονομία και στο εμπόριο και να οξυνθούν οι κοινωνικές αντιθέσεις στο εσωτερικό των πόλεων⁴. Ωστόσο κατά την έναρξη του πολέμου, το 431 π.Χ., η Χίος βρισκόταν σε προνομιούχο θέση, εφόσον ήταν αυτόνομη και αφορολόγητη, με μόνη υποχρέωση να παρέχει επανδρωμένα πλοία στην Αθήνα. Το 430 π.Χ. η Χίος και η Λέσβος στέλνουν 50 πλοία κατά την εκστρατεία του Περικλή στην Αργολίδα⁵. Μετά την αποστασία των πόλεων της Λέσβου, εκτός της Μήθυμνας, το 429 π.Χ., η Χίος παρέμεινε η μοναδική αξιόλογη ναυτική δύναμη και σύμμαχος της Αθήνας⁶. Το 425 π.Χ. τέσσερα χιακά πλοία βοήθησαν τους Αθηναίους στην εκστρατεία της Πύλου⁷ και το 423 π.Χ. στη Χαλκιδική η Χίος ενισχύει με 10 πλοία τον Νικία εναντίον της Μένδης και Σκιώνης⁸.

Ωστόσο, το χειμώνα του 424 π.Χ., ο Θουκυδίδης⁹ αναφέρει « Τοὰ δ' αὐτοὰ ceimînoj ka^ Cκοι tῶ τεκοj perieκlon tῶ kainῶn keleusfntwn 'Aqhna...wn ka^ Ὀροpteusfntwn τῆj αὐτοῦj ti newterieκn, poihsfmenoι mšntoi prῶj 'Aqhna...ouj p...steij ka^ bebaiῶthta τῆk tîn dunatîn mhdκn per^ sfῶj neēteron bouleῦsein.». Οι Αθηναίοι διέταξαν τους Χίους να καταστρέψουν τη νέα οχύρωση της πόλης επειδή υποψιάζονταν ότι ετοιμάζονταν να αποστατήσουν. Ίσως, επειδή γνώριζαν, ότι επίσης η Μυτιλήνη είχε ανοικοδομήσει τα τείχη της λίγο πριν ξεγερθεί¹⁰, φοβόνταν να μην συμβεί το ίδιο και με τη Χίο. Η ανησυχία των Αθηναίων μπορεί να οφειλόταν και στην ενέργεια της φιλοσπαρτιατικής παράταξης στη Χίο να ενισχύσει χρηματικά την Σπάρτη¹¹.

Οι φιλικές σχέσεις Αθήνας και Χίου διατηρούνται και αντικατοπτρίζονται στα σύγχρονα έργα της αττικής κωμωδίας. Το 420 π.Χ. ο κωμικός Εύπολις¹² στο έργο του *Πόλεις* αναφέρει : «αὐθ C...oj, kal¼ pῶlij ... pšmpei gr̄ Ὀmκn naaj makr̄j Ψndraj q' Ὄtan de»sV, ka^ tῆlla peiqarceκ kalij, Ψrlhkoj έspep ḡproj.». Το 414 π.Χ. στο έργο *Ὀρνιθες* ο Αριστοφάνης¹³ παρουσιάζει τον ιερέα να εύχεται : « IE. didῶnai Nefelokokkugieàsιν Ὀg...eian ka^ swthr...an αὐτοκσι ka^ C...oisi— PI. C...oisin ¼sqhn pantacoà proskeimšnoij. », με τον Πισθέταιρο να υπονοεί την προθυμία των Χίων να ακολουθούν παντού τους Αθηναίους.

¹ Σαδικάκης 1998, 115.

² Θουκ. 1, 116-117.

³ FGrHist. 392, 6.

⁴ Αρχοντίδου 2000, 71.

⁵ Θουκ. 2, 56, 2.

⁶ ό.π. 3, 9-14.

⁷ ό.π. 4, 13, 2

⁸ ό.π. 4, 129, 2

⁹ ό.π. 4, 51.

¹⁰ ό.π. 3,2,2.

¹¹ Σαδικάκης 1998, 119-121, σημ. 102.

¹² Εύπολις, Fr. 232.

¹³ Αριστοφ. Ὀρνιθ. 878-880.

Το 415 π.χ. οι Χίοι συνέδραμαν την Αθήνα στην ολέθρια Σικελική εκστρατεία¹. Υπολογίζεται ότι οι Χίοι απώλεσαν 7000 άνδρες στην καταστροφική στρατιωτική επιχείρηση στη Σικελία². Το 412 π.Χ. εκδηλώνεται η αποστασία της Χίου³, της πιο ισχυρής και πιστής συμμάχου της Αθήνας⁴. Η αποστασία προετοιμάστηκε από ολιγαρχικούς Χίους σε συνεργασία με τον Αλκιβιάδη. Ακολούθησαν ενέργειες που στόχευαν να εξασφαλιστεί η βοήθεια της Σπάρτης, η συμπαράσταση των Περσών και ταυτόχρονα να εξεγερθούν και άλλες πόλεις. Οι Αθηναίοι, αφού κατέστειλαν τις εξεγέρσεις των πόλεων της Λέσβου και της Μ. Ασίας, στράφηκαν με ιδιαίτερη σκληρότητα κατά της Χίου. Το 411 π.Χ. αφού κατέλαβαν τις Οινούσες, αποβιβάστηκαν και νίκησαν τους Χίους σε μάχες στην Καρδαμύλη, στη Βολισσό, στα Φανά και στο Λευκόνιο. Μετά οι Χίοι κλείστηκαν στα τείχη της πόλης και οι Αθηναίοι λεηλάτησαν τη χιακή ύπαιθρο που είχε να υποστεί παρόμοια καταστροφή από τα Περσικά⁵. Σε αυτό το σημείο ο Θουκυδίδης επαινεί τους Χίους ως τους μόνους, μετά τους Λακεδαιμονίους, που κατόρθωσαν να συνδυάσουν την υλική ευημερία με τη σωφροσύνη και όσο πιο ισχυρή γινόταν η πόλη τους, τόσο φρόντιζαν για την ασφάλεια της. Επισημαίνει ότι δεν θα τολμούσαν να εξεγερθούν αν δεν συγκινδύνευαν με πολλούς και ισχυρούς συμμάχους. Αναγνώρισαν το σφάλμα τους και αποκλεισμένοι από τη θάλασσα και με λεηλατημένη τη χώρα τους κάποιιοι (μάλλον φιλοαθηναίοι) κινήθηκαν για να επαναφέρουν το νησί υπό την επιρροή των Αθηναίων⁶, αλλά η απόπειρα ματαιώθηκε.

Επιπλέον οι Αθηναίοι τειχίζον το Δελφίνιο, περιοχή οχυρή με λιμάνι, στα ΒΑ του νησιού κοντά στην πόλη της Χίου⁷ και το χρησιμοποιούν ως ορμητήριο. Η κατάσταση στην ύπαιθρο της Χίου είχε επιδεινωθεί επειδή πολυάριθμοι δούλοι μόλις πληροφορήθηκαν ότι οι Αθηναίοι τείχιζαν το Δελφίνιο, άρχισαν να αυτομολούν προς αυτούς και προξενούσαν μεγάλες καταστροφές⁸. Ο Πεδάριτος, Σπαρτιάτης αρμοστής της Χίου με πανστρατιά των Χίων επιτέθηκε αποτυχημένα εναντίον των Αθηναίων στο Δελφίνι, όπου χάθηκε ο ίδιος και πάρα πολλοί Χίοι⁹. Στη συνέχεια οι Αθηναίοι

¹ Θουκ. 6, 31,2. 7, 20,2.

² Σαδικάκης 1998, 124. σημ. 121.

³ Σαδικάκης 1998, 125-142.

⁴ Θουκ. 8, 40 : ...t³/₄n meg...sthⁿ tⁿ TMⁿ 'Iwn...v xummac...dwn p⁰lewn...

⁵ ό.π. 8, 24: ka[^] cen te KardamÚIV épobfentej ka[^] TMⁿ Bol...skJ toÝj prosbohq»santaj tⁿ C...wn mfcV nik»santej ka[^] polloÝj diafqe...rantej énfstata TM^{po}...hsan t^l taÚtV cwr...a, ka[^] TMⁿ Ffnaij aâqij ¥IIV mfcV TMⁿ...khsan ka[^] tr...tV TMⁿ Leukwn...J. ka[^] met^l toáto of m□n C^{oi} ½dh oÚksti TM^{pex}Ísan, of d□ t³/₄n cèran kalij kateskeuasmšnhn ka[^] épaqÁ oásan ép⁰ tⁿ Mhdikín mšcri t⁰te diep⁰r^hqhsan.

⁶ ό.π. : ka[^] oÚd' aÚt³/₄n t³/₄n ép⁰stasin, e., toáto dokoási par^l t⁰ ésfalšsteron pr⁰çai, pr⁰teron TM^t0lmhsan poi»sasqai Á met^l pollín te ka[^] égaqín xummfcwn œmellon xugkinduneÚsein ka[^] toÝj 'Aqhna...ouj Ésqfnonto oÚd' aÚtoÝj éntilšgontaj œti met^l t³/₄n Sikelik³/₄n xumforⁿ æj oÚ pfnu p⁰nhra sfín [beba...wj] t^l prfgmata eþh· e., dš ti TMⁿ toçj énrwpe...oij toà b...ou paralOgoij TM^{sf}llhsan, met^l pollín oÉj taÚt^l œdoxe, t^l tⁿ 'Aqhna...wn tacÝ xunanaireq»sesqai, t³/₄n jmart...an xunšgnwsan. e.,rgomšnoij oân aÚtoçj tÁj qalšsshj ka[^] kat^l gÁn porqoumšnoij TM^{nece}...r^hsfn tinej pr⁰j 'Aqhna...ouj égageⁿ t³/₄n p⁰lin· oBj a, sq⁰menoi of ¥rcontej aÚto[^] m□n 'sÚcasan

⁷ ό.π. 8, 38 : d' TM^k tÁj Lšsbou 'Aqhna^{oi} ½dh diabebhk⁰tej TM^j t³/₄n C...on tí strati[^] ka[^] kratoàntej ka[^] gÁj ka[^] qalšsshj Delf...nion TM^{te}...cizon, cwr...on ¥llwj te TM^k gÁj karter⁰n ka[^] limšnaj œcon ka[^] tÁj tⁿ C...wn p⁰lewj oÚ polÝ épšcon.

⁸ ό.π. 8,40 : of g^lr o,,kštai toçj C...oij pollo[^] Ôntej ka[^] mi[^] ge p⁰lei pl³/₄n Lakedaimon...wn ple⁰stoi gen⁰menoi ka[^] ma di^l t⁰ plÁqoj calepwtšrwj TMⁿ taçj édik...aij kolaz⁰menoi, æj ¹ strati^l tⁿ 'Aqhna...wn beba...wj œdoxe met^l te...couj fdràsqai, eÚqÝj aÚtomol...v te TM^{cè}r^hsan of pollo[^] pr⁰j aÚtoÝj ka[^] t^l ple⁰sta kak^l TM^{pist}f^{menoi} t³/₄n cèran oátoi œdrasan.

⁹ ό.π. 8,55: TMⁿ toÚtJ d□ Ð Pedfritoj aÚt⁰j te ka[^] t⁰ per[^] a⁰t⁰n TM^{pikourik}0n œcwn ka[^] toÝj C...ouj panstrati[^] prosbalèn tⁿ 'Aqhna...wn tù per[^] t^lj naáj TM^rÚmati afre⁰tš ti aÚtoà ka[^] neín tinín éneilkusmšnwn TM^{kr}f^{hsen}· TM^{pek}bohqhsfntwn d□ tⁿ 'Aqhna...wn ka[^] treyamšnwn toÝj C...ouj prètouj nik⁰tai ka[^] t⁰ ¥llo t⁰ per[^] t⁰n Pedfriton, ka[^] aÚt⁰j époqnÇskei ka[^] tⁿ C...wn pollo[^] ka[^] Ópla TM^l»fqh pollf.

πολιορκήσαν στενά από στεριά και θάλασσα την πόλη της Χίου, όπου ενέσκυψε μεγάλος λιμός¹. Οι Χίοι διενεργούν έξοδο και με 36 πλοία τους επιτίθενται εναντίον των 32 αθηναϊκών πλοίων και σπάνε την πολιορκία². Η αναχώρηση του αθηναϊκού στόλου προς τον Ελλήσποντο άφησε τους Χίους *θαλασσοκράτορες* στην περιοχή³. Το 406 π.Χ. ο Καλλικρατίδας με 140 πλοία επιτίθεται και καταστρέφει το Δελφίνιο, διώχνοντας τους Αθηναίους από το νησί⁴.

Το 404 π.Χ., στη ναυμαχία στους Αιγός Ποταμούς, την τελική σύγκρουση Αθήνας – Σπάρτης, στην οποία η Αθήνα υπέστη καθολική ήττα, οι χιακές τριήρεις ακολούθησαν τον Σπαρτιάτη Λύσανδρο. Ο Πausanίας αναφέρει ότι είδε στους Δελφούς, δίπλα στο άγαλμα του Λυσάνδρου, τους ανδριάντες τριών Χίων τριηράρχων, του Ερμοφάντου, του Ικεσίου και του Κηφισοκλέους⁵.

Η Σπάρτη επέβαλε στις πόλεις στρατιωτικές φρουρές με Σπαρτιάτη αρμοστή, κατέλυσε τα δημοκρατικά πολιτεύματα και παρέδωσε την εξουσία σε τοπικές δεκαρχίες που συγκροτήθηκαν από πρόσωπα αφοσιωμένα στη Σπάρτη. Επιπλέον στη Χίο απέσπασαν όλες τις τριήρεις από τα νεώρεια, γκρέμισαν τα τείχη της και εξόρισαν τους πρώτους των πολιτών της⁶.

Το 397 π.Χ. ο Σπαρτιάτης στρατηγός Δερκυλίδας πολιορκεί και καταλαμβάνει το οχυρό φρούριο του Αταρνέα⁷ (χιακή περαία από τον 6^ο αι. π.Χ.) που το κατείχαν από το 409/8 π.Χ. Χίοι εξόριστοι - μάλλον δημοκρατικοί.

Το 394 π.Χ. στη ναυμαχία της Κνίδου ο σπαρτιατικός στόλος ηττήθηκε από τη συμμαχική ναυτική δύναμη των Αθηναίων, με ναύαρχο τον Κόνωνα, και των Περσών, με ναύαρχο τον Φαρνάβαζο. Στη Χίο, όπως και σε άλλες πόλεις, εκδιώχθηκε η σπαρτιατική φρουρά, ανακτήθηκε η αυτονομία⁸ και είναι πιθανό να αποκαταστάθηκε το δημοκρατικό πολίτευμα⁹.

Το 386 π.Χ. η Ανταλκίδειος Ειρήνη παρέδωσε στην Περσία τις ελληνικές πόλεις της Μ. Ασίας αλλά και την περαία των παρακειμένων νησιών. Η περιοχή του Αταρνέα

¹ ό.π. 8,56 : Met| d□ taata of m□n C<oi æk te gÁj ka^ qalßshj æti m©llon À pròteron poliorkoànto ka^ Ð limÕj aÚtÕqi Æn mßgaj·

² ό.π. 8, 61,3 : . TMpexelqÕntwn d□ tñ C...wn pandhme^ ka^ katalabÕntwn ti TMrumnÕn cwr...on ka^ tñ nein aÚtoj ma ex ka^ trißkonta TMp^ tñ tñ 'Aqhna...wn dÚo ka^ trißkonta Ænagagomßnwn TMnaumßchsan· ka^ karter©j genomßnhj naumac...aj oÚk ælasson æcontej TMn tù ærgJ of C<oi ka^ of xÚmmacoi (½dh gr| ka^ Ñy□ Æn) Ænecèrhsan TMj t¼an pÒlin.

³ ό.π. 8,63 : 'En toÚtJ d□ of C<o... te qalassokrftorej m©llon TMgßnonto ...

⁴ Διοδ. 13, 76, 3 : tñ naaj, metapemyßmenoj d□ ... tñ pßsaj sÝn taj par| Lusfndrou parßlaben ðkatÕn tessarßkonta. TMn d□ tí C...wn cèrv Delf...nion katecÕntwn 'Aqhna...wn, TMp^ toÚtoj æpleuse met| pasin tñ nein, ka^ poliorke«n TMpece...rhsen. of d' 'Aqhna<oi per^ pentakos...ouj Õntej kateplßghsan tÕ mßgeqoj tÁj dunßmewj, ka^ diexelqÕntej TMxßlipon tÕ cwr...on ØpÒspondoi. Kallikrat...daj d□ tÕ m□n froÚrion paralabèn katßskayen, ...

⁵ Πaus. 10, 9, 9.

⁶ Ισοκρ. Περι Ειρήνης, 98: ... C...wn d□ toÝj m□n prètouj tñ politin TMfugßdeusan, tñ d□ tri»reij TMk tñ newr...wn TMxelkÚsantej ipßsaj ðconto labÕntej. Σαδικάκης 1998, 150.

⁷ Ξενοφ. Ελλην. 3, 2, 11 : 'Episkopin d□ tñ pÒleij ðera t| m□n ¥lla kalij TMcoÚsaj, C...wn d□ fugßdaj háren 'Atarnßa æcontaj cwr...on „scurÕn, ka^ TMk toÚtou Ðrmwmßnouj fßrontaj ka^ ¥gontaj t¼an 'Iwn...an, ka^ zintaj èpÕ toÚtou. puqÒmenoj d□ Óti polÝj s<toj TMn Æn aÚtoj, peristratopedeußmenoj TMpoliÕrkei·

⁸ Διοδ. Σικ. 14, 84, 3 : Farnßbazoj d□ ka^ KÒnwn met| t¼an naumac...an èn»cqhsan ipßsaj taj naus^n TMp^ toÝj tñ Lakedaimon...wn summßcouj. ka^ priton m□n Kóouj èpßsthsan, e□ta Nisur...ouj ka^ Th...ouj. met| d□ taata C<oi t¼an frourin TMkbalÕntej prosßqento to<j per^ KÒwnna· paraplßs...wj d□ metßbalon ka^ Mitulhna<oi ka^ 'Efßsioi ka^ 'Eruqra<oi. toiaÚth d□

tÁj metastßsewj spoud» tij e,j tñ pÒleij TMnßspesen, in af m□n TMkbfllousai tñ frourj tñ Lakedaimon...wn t¼an TMleuqer...an diefÚlatton, ...

⁹ Σαδικάκης 1998, 152, σημ. 17.

πέρασε στον έλεγχο του Μ. Βασιλέα και βαθμιαία αποτέλεσε αυτόνομη σατραπεία¹. Κάτω από την απειλή της περσικής επέκτασης, η Χίος σύναψε συνθήκη² αμυντικού χαρακτήρα με την Αθήνα το 383π.Χ.

Οι επεκτατικές βλέψεις της Σπάρτης οδήγησαν στη σύμπραξη της Αθήνας με τη Θήβα και στην ίδρυση της Β' Αθηναϊκής Συμμαχίας το 377 π.Χ., στην οποία συμμετείχαν η Χίος, πολλά νησιά του Αιγαίου, οι παράλιες πόλεις της Θράκης και ορισμένα νησιά του Ιονίου³. Το 357 π.Χ. η Ρόδος, Χίος, η Κώς και το Βυζάντιο αποστατούν και αρχίζει ο «Συμμαχικός πόλεμος» που λήγει το 355 π.Χ. με ήττα των Αθηναίων⁴. Η εξέγερση είχε υποκινηθεί από τον Μαύσωλο, σατράπη της Καρίας, με σκοπό την προσάρτηση των νησιών. Από το 351 ως το 344 π.Χ. η Χίος, η Κως και η Ρόδος αναφέρονται ως Καρικές κτήσεις⁵. Την ίδια περίοδο ο Ερμίας καταλαμβάνει τον Αταρνέα και ανακηρύχθηκε τύραννος της γόνιμης και πλούσιας σε μεταλλεία περιοχής⁶.

Μετά τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. εμφανίστηκε στο προσκήνιο ο βασιλιάς Φίλιππος ο Β' της Μακεδονίας ως μια νέα δύναμη που θα κυριαρχούσε στον ελληνικό κόσμο σχεδιάζοντας την κατάκτηση της Ασίας. Το 340 π.Χ. ο Φίλιππος ο Β' πολιορκήσε το Βυζάντιο. Η Αθήνα, η Χίος, η Ρόδος και η Κως, μπροστά στην απειλή να πληγούν καίρια εμπορικά τους συμφέροντα, από την κυριαρχία του Φιλίππου στα στενά του Βοσπόρου, έστειλαν συμμαχικό στόλο και υποχρέωσαν τον Φίλιππο λύνοντας την πολιορκία να συνάψουν ειρήνη⁷.

Μετά τη μάχη της Χαιρώνειας, το 339 π.Χ., και την ήττα της Αθήνας, ο Φίλιππος συγκάλεσε, το 338 π.Χ., συνέδριο των ελληνικών πόλεων στην Κόρινθο, κατά το οποίο ιδρύθηκε η «Κορινθιακή» συμμαχία και αποφασίστηκε ο κοινός πόλεμος εναντίον των Περσών ανακηρύσσοντας τον Φίλιππο στρατηγό αυτοκράτορα της εκστρατείας. Πρώτος στόχος ήταν η απελευθέρωση των Ελλήνων της Μ. Ασίας, όπως είχε υποδείξει ο Ισοκράτης⁸. Αν και δεν αναφέρεται στις σχετικές πηγές, το 336 π.Χ., είναι πιθανό η Χίος να απελευθερώθηκε, όταν στρατιωτική δύναμη με στρατηγούς τον Παρμενίωνα και τον Άτταλο απελευθέρωσε τις πόλεις της Αιολίδας και της Ιωνίας. Τον ίδιο χρόνο δολοφονείται ο Φίλιππος. Ο Χίος ιστορικός Θεόπομπος έγραψε στο έργο «Φιλιππικά» την ιστορία της περιόδου 359-336 π.Χ. με κεντρικό πρόσωπο τον Φίλιππο, στην αυλή του οποίου έζησε για ένα διάστημα⁹.

Την περίοδο 334 – 332 π.Χ. συντάραξαν τη Χίο οι πολιτικοί αγώνες μεταξύ των φιλομακεδόνων δημοκρατικών και των ολιγαρχικών υποστηρικτών των Περσών. Το 334 π.Χ., όταν ο Μ. Αλέξανδρος άρχισε την εκστρατεία του, την εξουσία στη Χίο κατείχε φιλοπερσική ομάδα ολιγαρχικών, που διευκόλυνε να εγκατασταθεί περσική φρουρά, την οποία όμως εξουδετέρωσε ο μακεδονικός στόλος με ναύαρχο τον Ηγέλοχο. Σημαντική

¹ Αρχοντίδου 2000, 77.

² IG II², 34-35.

³ IG II², 43.

⁴ Σαδικάκης 1998, 157-162.

⁵ Δημοσθ., Περί Ειρ., 5, 25.

⁶ Σαδικάκης 1998, 161-162.

⁷ Διοδ. Σικ. 16, 77, 1-3 : 'Ερ' Ξρcontoj d' 'Αq>nhsi Qeofrξstou 'Rwma<oi m□n Øpξtouj katξsthsan Mξrδkon OÚalξrion ka^ Aálon Korn>lion, Nlumpilj d' ½cqh deκξth prØj taξ 'katØn, kaq' ζn TΜn...ka stξδion 'AntiklÁj 'Aqhna<oj. TΜp^ d□ toÚtwn Fil...ppou Buzξntion poliorkoàntoj 'Aqhna<oi m□n ækrinan tØn F...lippon lelukñnai t¼n prØj aÚtoÝj sunteqe<san e,,r>nhn· eÚqÝj d□ ka^ dÚnamin nautik¼n ξxiØlogon TΜxξpemyan bohq>sousan toξ Buzant...oij. Ømo...wj d□ toÚtoij C<oi ka^ Kàoi ka^ 'RØdioi ka... tinej >teroi tìn 'Ell>nwn summac...an TΜxξpemyan toξ Buzant...oij. diØper Ø F...lippoj kataplage^j tì sundromì tìn 'Ell>nwn t>n ...an tìn pØlewn æluse ka^ prØj 'Aqhna...ouj ka^ toÝj Ψlloj 'Ellhnaj toÝj TΜnantioumξnouj sunξqeto t¼n e,,r>nhn.

⁸ Ισοκρ., Φιλίπ. 5, 120

⁹ Σαδικάκης 1998, 163-167.

πηγή για την πολιτική κατάσταση αποτελούν δύο επιγραφές¹ που σώζουν επιστολές – διαγράμματα (διατάγματα) του Μ. Αλεξάνδρου. Με την πρώτη απαιτεί να επανέλθουν οι πολιτικοί εξόριστοι, αποκαθιστά το δημοκρατικό πολίτευμα και διατάσσει την εκλογή νομοθετών, οι οποίοι θα συντάξουν νέους νόμους και θα διορθώσουν τους παλαιούς. Επιβάλλει την παραμονή μακεδονικής φρουράς που θα συντηρούσε η πόλη, η οποία θα παρέδιδε στο βασιλιά 20 τριήρεις, ένα στοιχείο που δείχνει ότι η ναυτική δύναμη του νησιού ήταν ισχυρή στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.²

β. Κατάληψη του χώρου

Στην οικ. περ. 1 συνεχίζεται η κατοίκηση στην πόλη της Χίου (1.1). Επίσης συνεχίζεται η χρήση των νεκροταφείων στο Λατόμι (1.10) και στη Σιταρού (1.11). Στο λόφο της Σιταρού έχει γίνει η υπόθεση ότι ήταν κτισμένη η ακρόπολη του άστεως. Πιο ΝΔ και εσωτερικά στη Νέα Μονή (1.13) υπάρχουν ενδείξεις για μια αγροικία. Παραλιακά και Ν της πόλης στον Καρφά (1.16) και στην Αγ. Ερμιόνη (1.17) υπάρχουν αναφορές για επιφανειακά ευρήματα που υποδηλώνουν εγκαταστάσεις.

Στην οικ. περ. 2, στον Εμπορειό (2.1) κτίζεται ο ναός του 5^{ου} αι. π.Χ. στο λιμάνι και τον 4^ο αι. π.Χ. ανακατασκευάζεται ο ναός της Αθηνάς στο λόφο του Προφ. Ηλία. 1,5 χλμ. ΒΔ από τον Εμπορειό κτίζεται η αγροικία στον Πίντακα (2.2). Στο Μετόχι (2.3) είναι αβέβαιη χρήση του ιερού ενώ στην Έρινα (2.8) συνεχίζεται η κατοίκηση του οικισμού. Πιο εσωτερικά και ΒΔ στα Αρμόλια (2.10) αρχίζει η κατοίκηση μιας αγροικίας ή ενός οικισμού. Στο πιο Β τμήμα της οικ. περ. 2 Δ του Αγ. Γεωργίου Συκούση (2.13) κτίζεται μια αγροικία. Στο Θολοποτάμι (2.14) υπάρχουν ενδείξεις για μια εγκατάσταση με αβέβαιη χρήση, μάλλον αγροικία. Παραλιακά στον Καταρράκτη (2.16) υπάρχουν αναφορές για τυχαία ευρήματα των κλασικών χρόνων.

Στην οικ. περ. 3, στο Καστρί του Ψελλού (3.1) ιδρύεται ο μάλλον οχυρωμένος οικισμός με ακρόπολη. Συνεχίζεται ο οικισμός στο Μάναγρο (3.2) και στο Ναό του Απόλλωνα στα Κάτω Φανά (3.5) μάλλον συντελείται ανοικοδόμηση κατά τον 5^ο και 4^ο αι. π.Χ. Στο εσωτερικό ΒΔ των Ολύμπων και Α των Μεστών στα υψώματα Πέτρανος (3.6) και Τρύπανος (3.7) υπάρχουν επιφανειακές ενδείξεις οχυρωμένων οικισμών. Δ των Μεστών στη θέση Πηγή (3.9) μια εγκατάσταση, η οποία είναι αβέβαιο αν πρόκειται για αγροικία ή οικισμό, είναι πιθανό να άρχισε δραστηριότητα αυτή την εποχή. Στο Λιθί (3.15) επιφανειακά ευρήματα και μία επιγραφή υποδηλώνουν τη συνέχεια της χρήσης της θέσης κατά τους κλασικούς χρόνους.

Για αυτή την εποχή υπάρχουν ενδείξεις οικιστικής δραστηριότητας στην οικ. περ. 4. Στις Δ πλαγιές της παραλίας της Ελίντας (4.1) υπάρχουν αναφορές για επιφανειακά ευρήματα που υποδηλώνουν παραθαλάσσιο οικισμό. Α της Ελίντας στο εσωτερικό στα Αυγώνυμα (4.2) ιδρύεται οικισμός. Στη ΝΔ πλαγιά του Πελινναίου στο Φαρδύ Πηγάδι (4.3) σώζονται επιφανειακά κατάλοιπα οικισμού που χρονολογείται από αυτή την εποχή. Επίσης με αβεβαιότητα χρονολογείται από την κλασική εποχή η δραστηριότητα στην πιθανή οχυρή αγροικία του Κορμολιού (4.4), οι οικισμοί στα Άρια (4.5) και στην Εγγίσα (4.6).

¹ Ζολώτας 1893, 7-33.

² Σαδικάκης 1998, 169-180. Ματθαίου 2000, 197-201.

Στην οικ. περ. 5, στο Μετόχι (5.1) κτίζεται παραθαλάσσιος οικισμός, μια αγροικία και νεκροταφεία (με αβέβαιη χρονολόγηση). Επίσης εικάζεται η λειτουργία ναού της Δήμητρας. Συνεχίζεται η κατοίκηση στους οικισμούς στον Ανεμόμυλο (5.2) και στα Λευκάθια (5.4), όπου επιπλέον κτίζεται μια αγροικία. Στη Βολισσό (5.5) ιδρύεται οικισμός. Στο Μελανιός (5.7) υπάρχουν ενδείξεις ενός πιθανού οικισμού. Στο εσωτερικό στα Φυτά (5.10) είναι πιθανό να συνεχίζεται η κατοίκηση.

Στην οικ. περ. 6, στο Αγ. Γάλα (6.1) είναι πιθανή η συνέχιση της λατρείας στο σπήλαιο και μάλλον βέβαιη η εγκατάσταση στην κοιλάδα κάτω από το σπήλαιο. Στον Παλαιόπυργο (6.7), στην Αζοπηγή (6.8), στον Πατριάρχη (6.9), στον Πύργο της Αγ. Ειρήνης (6.10) και στο Αγρελωπό (6.11) υπάρχουν ενδείξεις για οχυρές εγκαταστάσεις. Στην παραλία στα Αγιάσματα (6.12), στην Αγ. Ζώνη και στον Αγ. Ισίδωρο σώζονται κατάλοιπα που υποδηλώνουν αβέβαιο οικισμό και ιερό.

Στην οικ. περ. 7, στο Βίκι (7.1), ιδρύεται ο οικισμός με την ακρόπολη στην κορυφή του υψώματος των Αγ. Αποστόλων. Στις Αμάδες (7.2) αρχίζει η δραστηριότητα του οικισμού στη θέση Παλαιάμπελα και κτίζεται μια αγροικία. Στο Ναγό (7.4) Α της πηγής και Δ της παραλίας κτίζεται ο ναός των κλασικών χρόνων. 1χλμ. ΝΑ του Ναγού και Ν της Βλυχάδας υπάρχουν ενδείξεις οικισμού σε λόφο.

Στην οικ. περ. 8 παρατηρείται εντυπωσιακή αύξηση των θέσεων. Στο Δελφίνι (8.1) ιδρύεται οικισμός τον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ. και η θέση οχυρώνεται και γίνεται ορμητήριο από τους Αθηναίους κατά την αποστασία των Χίων μετά το 413 π.Χ. Στα Κοίλα (8.2) πιθανολογείται η ίδρυση οικισμού. Στο Παρά(γ)κλι (8.6) κτίζεται μια αγροικία ή ένα οχυρό. Στο Μακρύ Κατάλυμμα (8.9) υπάρχουν ενδείξεις οικισμού. Στο Μελιγκά (8.8), στην Εβριακή (8.11), στο Γύρισμα Καμπούρη (8.12) και στο Ρημόκαστρο (8.13) κτίζονται αγροικίες.

Την κλασική εποχή αυξάνονται κατακόρυφα οι θέσεις κατοίκησης σε όλες τις οικιστικές περιοχές και φαίνεται ότι το νησί καταλαμβάνεται σχεδόν σε όλη του την έκταση, αντανακλώντας πληθυσμιακή αύξηση και δημογραφική άνοδο. Ωστόσο, πρέπει να επισημανθεί, ότι κάποιες θέσεις δεν είναι βέβαιο, αν πρωτοκατοικούνται στην κλασική ή ελληνιστική περίοδο, επειδή η χρονολόγηση βασίζεται σε επιφανειακό υλικό. Επίσης, ο χαρακτηρισμός κάποιων θέσεων ως οικισμών οφείλεται στη διασπορά σε μεγάλη έκταση της επιφανειακής κεραμικής και των οικοδομικών καταλοίπων (2.8, 3.1, 3.2, 3.6, 3.7, 4.2, 4.3, 5.2, 5.4, 7.2, 8.2, 8.9). Οι οικισμοί συνήθως είναι ιδρυμένοι σε λόφο και έχουν άμεση πρόσβαση σε καλλιεργήσιμα εδάφη και νερό. Αν απουσιάζουν εύφορες εκτάσεις, όπως στις ημιορεινές περιοχές του νησιού (Αίπος, Προβατάς, Πιτύος, Αμανή), εκτελούνταν εκτεταμένες εκχερσώσεις, όπως μαρτυρούν τεράστιοι και ογκώδεις λιθοσωροί, για την δημιουργία καλλιεργήσιμης γης και παραγωγικής ζώνης κοντά στην εγκατάσταση. Οι παραθαλάσσιοι οικισμοί, όπως στο Δελφίνι, στα Λευκάθια, στο Μετόχι, στην Ελίντα διαθέτουν επιπλέον και ένα αγκυροβόλιο που μπορούσε να λειτουργεί και ως λιμάνι για την εξυπηρέτηση των εγκαταστάσεων στο εσωτερικό κάθε οικιστικής περιοχής. Φαίνεται ότι υπάρχουν ανοχύρωτοι και οχυρωμένοι οικισμοί για την προστασία και ασφάλεια του πληθυσμού.

Από τον 4^ο αι. π.Χ. εμφανίζεται η αγροικία, ένας νέος τύπος εγκατάστασης στην ύπαιθρο του νησιού. Πρόκειται για απομονωμένες οικιστικές μονάδες αγροτοποιμενικού χαρακτήρα. Στην κορυφή ή στη πλαγιά χαμηλού λόφου εξομαλύνεται το έδαφος και

μέσω τεχνητών ανδέρων δημιουργείται πλάτωμα για την έδραση του οικήματος και των βοηθητικών χώρων για την παραγωγή κρασιού, ελαιόλαδου και του σταυλισμού των ζώων. Ο ανεφοδιασμός σε νερό εξασφαλιζόταν από πηγάδι ή υδατοδεξαμενή. Γύρω και κοντά από την αγροικία διαμορφωνόταν το έδαφος σε καλλιεργήσιμη γη με το κτίσιμο αναλημματικών τοίχων (πεζούλες). Οι γύρω λόφοι ήταν εκμεταλλεύσιμοι ως βοσκοτόπια.

Ένα ζήτημα που σχετίζεται με τις αγροικίες είναι ο χαρακτηρισμός ορισμένων εγκαταστάσεων ως οχυρών (θέσεις 4.4, 6.7 – 6.11, 8.6,), επειδή σώζονται τμήματα πύργων και ισχυρών εξωτερικών τοιχοδομιών. Πιο πιθανή προκρίνεται η εξήγηση ότι πρόκειται για αγροικίες που είχαν οχυρωματική λειτουργία και ήταν εγκαταστάσεις καταφυγής για την προστασία του πληθυσμού είτε από εισβολείς είτε από εξεγερμένους δούλους και συγχρόνως χρησιμοποιούνταν για την ασφαλή αποθήκευση της συγκομιδής των προϊόντων¹.

¹ Μερούσης 2002, 121-3.

IV. Ελληνιστική Εποχή

α. Ιστορικό περίγραμμα

Τα χρόνια που ακολουθούν το θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου, η εποχή των Διαδόχων, χαρακτηρίζονται από τις συγκρούσεις των στρατηγών του για τη διαδοχή. Αμέσως μετά το θάνατο του, ξεσπά επανάσταση των πόλεων της ηπειρωτικής Ελλάδας κατά του Αντιπάτρου, αλλά δεν γίνεται αναφορά της Χίου κατά τον Λαμιακό πόλεμο¹. Η Χίος, ως νησί της Ιωνίας, ήταν υπό τον έλεγχο του στρατηγού που κατείχε τις απέναντι ακτές της Μ. Ασίας και κυριαρχούσε στη θάλασσα. Πιθανότατα η Χίος υπαγόταν στη σατραπεία της Λυδίας με διοικητές τον Μένανδρο και τον Κλείτο το 321 π.Χ.

Όταν ο Αντίγονος νίκησε τον Κλείτο σε ναυμαχία κοντά στο Βυζάντιο, το 318 π.Χ., παραχώρησε αυτονομία και επανίδρυσε το Κοινό των Ιώνων. Το 315 π.Χ. ίδρυσε το Κοινό των Νησιωτών και το 311 π.Χ. διακήρυξε την ελευθερία όλων των ελληνικών πόλεων. Η Χίος ήταν στην σφαίρα επιρροής του Αντιγόνου και έγινε μέλος του Κοινού των Ιώνων. Την εποχή της κατοχής της Χίου από τον Αντίγονο είναι πιθανή η εκτέλεση του σοφιστή Θεόκριτου, καθώς σε επίγραμμα του αποκάλεσε «κύκλωπα» τον Αντίγονο τον Μονόφθαλμο. Μετά το θάνατο του στη μάχη της Ιψού (301 π.Χ.) η Χίος ως μέλος του Κοινού των Ιώνων πέρασε στην εξουσία του Λυσιμάχου μέχρι την ήττα του στο Κουροπέδιο το 281 π.Χ.

Μετά το θάνατο όλων των στρατηγών του Μ. Αλεξάνδρου άρχισε η εποχή των Επιγόνων και σχηματίστηκαν τα βασίλεια των Πτολεμαίων στην Αίγυπτο, των Σελευκιδών στην Ασία, των Αντιγονιδών στη Μακεδονία και των Ατταλιδών της Περγάμου. Μέχρι τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ. η Χίος παρέμεινε στη σφαίρα επιρροής των Πτολεμαίων όπως δείχνουν επιγραφικές (τιμητική επιγραφή και ψήφισμα) και φιλολογικές μαρτυρίες.

Στα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ. η Χίος, ως αυτόνομη πόλη, συμμάχησε με τους Αιτωλούς, οι οποίοι νίκησαν τους Γαλάτες στους Δελφούς, έγιναν κύριοι του ιερού και παραχώρησαν στους Χίους «ψήφον ιεροναμομικήν» στις Αμφικτυονίες. Η παροχή ασυλίας των Αιτωλών προς τους Χίους εξασφάλιζε τα εμπορικά πλοία των Χίων από τις πειρατικές επιδρομές των Αιτωλών. Οι Γαλάτες έφθασαν λεηλατώντας μέχρι τα παράλια της Ιωνίας πλήττοντας τα εμπορικά συμφέροντα της Χίου.

Στο β' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ. ο Άτταλος ο Α' βασιλιάς της Περγάμου αναδείχθηκε σε μεγάλη δύναμη στη Μ. Ασία, νικώντας τους Γαλάτες και τον Σελευκίδη Αντίοχο Ιέρακα (230-228 π.Χ.). Όμως η άνοδος στο θρόνο των Σελευκιδών του Αντιόχου Γ' του Μεγάλου μετέβαλε την κατάσταση στην Μ. Ασία και έστρεψε το ενδιαφέρον του Αττάλου προς το Αιγαίο και την ηπειρωτική Ελλάδα. Στην προσπάθεια του να κερδίσει τη συμπάθεια των ελληνικών πόλεων διέθεσε μεγάλα ποσά σε ιερά και πόλεις. Στην πόλη της Χίου βρέθηκε επιγραφή στην οποία αναφέρονται τα κτήματα τα οποία υπόκεινται σε «δασμόν αείδασμον» των χρημάτων που έδωσε ο Άτταλος για την «των τειχών οικοδομίαν» και «την του πυρός καύσιν την εν τω γυμνασίω».

¹ Διοδ. Σικ. 18, 11, 1-2. Πaus. 1,25,4

Από τα προξενικά ψηφίσματα και τους προξενικούς καταλόγους αντλούνται πληροφορίες για τις εμπορικές σχέσεις της Χίου κατά τον 3^ο αι. π.Χ. με τις ακόλουθες πόλεις: Ερυθραί, Φώκαια, Αλικαρνασός, Ελαία, Σάρδεις, Θυάτειρα, Σύνναδα, Αλάβανδα, Λάμψακο, Κύζικο, Βυζάντιο, Σινώπη, Παντικάπαιο, Μυτιλήνη, Σαμοθράκη, Κάρυστο, Πεπάρηθο, Κέα, Άνδρο, Νάξο, Αστυπάλαια, Ρόδο, Αμφίπολη, Αθήνα, Πάρος, Γόρτυνα, Πολυρρηγία, Ολούς, Ερεσσός, Ανάφη και Ρόδος¹.

β. Κατάληψη του χώρου

Κατά τη διάρκεια της ελληνιστικής εποχής στην οικ. περ. 1 αυξάνεται ακόμα περισσότερο ο αριθμός των θέσεων σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο. Φυσικά συνεχίζεται η κατοίκηση στην πόλη της Χίου και στη Σιταρού (1.11) χρησιμοποιείται το νεκροταφείο. Συνεχίζεται η λειτουργία των εγκαταστάσεων στον Καρφά (1.16), στην Αγ. Ερμιόνη (1.17) και της αγροικίας στη Νέα Μονή (1.13). Επιπλέον υπάρχουν ενδείξεις οικιστικής δραστηριότητας κοντά στο άστρ όπως στις Καρυές (1.12) και στις Κόρης το Γεφύρι (1.14), περιοχές με άφθονα νερά. Ν της πόλης στο παράκτιο τμήμα του Κάμπου ιδρύεται ο πιθανός οικισμός στο Κοντάρι (1.15) και πιο εσωτερικά στο Ν τμήμα του Κάμπου, στο Νεοχώρι (1.19), υπάρχουν ενδείξεις εγκατάστασης. Στο Δ τμήμα των Καμποχώρων, στην περιοχή του Δαφνώνα, στο Βεστερχάτο (1.21) υπάρχουν ενδείξεις για τη λειτουργία ενός πιθανού ιερού. Στο Β ημιορεινό τμήμα της οικ. περ. 1, επεκτείνεται η κατάληψη του χώρου πάνω στο οροπέδιο του Αίπους. Συνεχίζεται η λειτουργία του οχυρού στο Καστέλλι (1.6). Στη Φουντάνα (1.2) γύρω από μια ευμεγέθη υδατοδεξαμενή αναπτύσσεται ένας πιθανός οικισμός. Στις Κυμιές (1.3) κτίζεται μια αγροικία και ίσως ένα οχυρό, όπως και στον Τρούλλο (1.4). Στον Κέναγρο (1.5) μιας αβέβαιης χρήσης εγκατάσταση, οικισμός ή οχυρό, χρονολογείται με επιφυλάξεις στην ελληνιστική εποχή.

Στην οικ. περ. 2 επίσης σημειώνεται αύξηση των οικιστικών μονάδων. Συνεχίζεται η λειτουργία του ιερού στο λιμάνι του Εμπορείου (2.1), της αγροικίας στον Πίντακα (2.2), του οικισμού στην Έρινα (2.8), του πιθανού οικισμού στα Αρμόλια (2.10), της αγροικίας στον Αγ. Γεώργιο Συκούση (2.13) και της πιθανής αγροικίας στο Θολοποτάμι (2.14). Επιπλέον στο ΝΑ τμήμα της οικ. περ. 2 κτίζονται αγροικίες στη Σκάφη (2.4), στο Κεραθίμι (2.5) και στα Δώτια (2.6). Στην κοιλάδα των Δωτίων ιδρύεται οικισμός στην περιοχή που κατέλαβε μεταγενέστερα ο μεσαιωνικός πύργος. Στο εσωτερικό ΒΔ από τα Αρμόλια, στο δρόμο προς τη Βέσσα, στο Πετρίτσι (2.11) αναφέρονται ενδείξεις για μια πιθανή αγροικία. Στο Μυρμήγκι (2.15) μαρτυρούνται τυχαία ευρήματα που προέρχονται μάλλον από τάφους και κάτω από το χωριό, στην πηγή Βατεμένη, σώζονται κατάλοιπα πιθανού οικισμού. Στα Πατρικά (2.17) περιγράφονται κατάλοιπα που μπορεί να ανήκουν σε ναό αλλά χρονολογούνται με αβεβαιότητα σε αυτή την εποχή.

Στην οικ. περ. 3 διπλασιάζονται οι θέσεις σε σχέση με την κλασική εποχή. Συνεχίζεται η δραστηριότητα στους οικισμούς στο Καστρί του Ψελλού (3.1) και στο Μάναγρο (3.2). Είναι αβέβαιη η λειτουργία του ιερού στα Κάτω Φανά (3.5) λόγω των

¹ Σαρκάκης 1998, 181-209 : Αναλυτική παρουσίαση της ιστορίας της Χίου κατά τους Ελληνιστικούς Χρόνους.

περιορισμένων ευρημάτων που χρονολογούνται σε αυτή την εποχή. Συνεχίζεται η κατοίκηση των οχυρωμένων οικισμών στον Πέτρανο (3.6) και στον Τρύπανο (3.7), όπως και του πιθανού οικισμού στην Πηγή (3.9). Επιπλέον υπάρχουν ενδείξεις για μια αγροικία κοντά στην Αγ. Ερμιόνη (Αγ. Μαρίνα) (3.3) και επιφανειακά ευρήματα κοντά στον Αγ. Ιωάννη Θεολόγο στο Κέρος (3.4) εγκατάστασης αβέβαιης λειτουργίας. Στα Μεστά (3.12) ιδρύεται πιθανός οικισμός. Κοντά στην Πηγή, στο Στάσιμο (3.10) υπάρχουν ενδείξεις νεκροταφείου που χρονολογείται με επιφύλαξη αυτή την εποχή. Στη Μερικούντα (3.11) κτίζεται ένας πιθανός οικισμός. Στο φυσικό και καλά προστατευμένο Πασά-Λιμάνι (3.13) σώζονται ενδείξεις μιας εγκατάστασης με αβέβαιη χρήση. Στο Λιθί (3.15) αναφέρονται στην πλαγιά ΒΑ της παραλίας κατάλοιπα οικισμού.

Στην οικ. περ. 4 παρατηρείται μικρή αύξηση των θέσεων. Συνεχίζεται η κατοίκηση στους οικισμούς στην Ελίντα (4.1), στα Αυγώνυμα (4.2) και στο Φαρδύ Πηγάδι (4.3). Στα Άρια (4.5) και στην Εγγίσα (4.6) είναι βέβαιη η δραστηριότητα των οικισμών σε αυτή την εποχή. Ενώ στου Κορμολιού (4.4) τα καλύβια παραμένει αβέβαιη τόσο η χρήση της εγκατάστασης, όσο και η χρονολόγηση. Επιπλέον, στον Ανδρώνακτο (4.7) κτίζεται μια αγροικία και στις Μπαμπακιές (4.8) ιδρύεται οικισμός αλλά και ένα οχυρό αβέβαιης χρονολόγησης.

Στην οικ. περ. 5 διαπιστώνεται μια ελάχιστη αύξηση των θέσεων. Στα Λιμνιά (5.3), στο σημερινό λιμάνι της Βολισσού, ιδρύεται οικισμός. ΒΔ της Βολισσού, στο χωριό Πισπιλούντα (5.9), αναφέρονται τάφοι που μάλλον υποδηλώνουν εγκατάσταση. Η δραστηριότητα συνεχίζεται στους οικισμούς στο Μετόχι (5.10), στον Ανεμόμυλο (5.2), στα Λευκάθια (5.4), στη Βολισσό (5.5) και στο Μελανιός (5.7), ενώ στα Φυτά (5.10) είναι αβέβαιη η χρονολόγηση του πιθανού οικισμού.

Στην οικ. περ. 6 δεν σημειώνεται καμιά αλλαγή στην οικιστική δραστηριότητα. Συνεχίζεται η πιθανή χρήση του σπηλαιίου στο Αγ. Γάλας (6.1) και της εγκατάστασης στην κοιλάδα. Παραμένει σε χρήση το δίκτυο των οχυρών στον Παλαιόπυργο (6.7), στην Αζοπηγή (6.8), στου Πατριάρχη (6.9), στην Αγ.Ειρήνη (6.10) και στο Αγρελωπό (6.11). Επίσης στα Αγιάσματα (6.12) συνεχίζεται η λειτουργία του πιθανού οικισμού και ιερού.

Στην οικ. περ. 7 διπλασιάζονται οι θέσεις κατάληψης του χώρου σε σύγκριση με την κλασική εποχή. Συνεχίζεται η κατοίκηση στους οικισμούς στο Βίκι (7.1), στις Αμάδες (7.2) και στο Ναγό (7.4). Επιπλέον κτίζεται μια αγροικία στον Κουλαλά (7.7) κοντά στη Μεγάλη Πηγάδα και μια πιθανή αγροικία στα Βρουλίδια (7.6). Στην περιοχή του Πιτυούς υπάρχουν ενδείξεις ίδρυσης οικισμού στην περιοχή Εκκλησίδα (7.9) και μια μάλλον οχυρωμένη αγροικία κτίζεται στο ύψωμα της Παναγίας Θεοτοκίας (7.10).

Επίσης στην οικ. περ. 8 σχεδόν διπλασιάζονται οι θέσεις κατοίκησης σε σχέση με την προηγούμενη εποχή. Συνεχίζεται η λειτουργία του οχυρωμένου οικισμού στο λόφο στο Δελφίνι (8.1) και επιπλέον κτίζεται μια αγροικία στην απέναντι πλαγιά. Συνεχίζεται η κατοίκηση στον πιθανό οικισμό στα Κοίλα (8.2), στον οικισμό στο Μακρύ Κατάλυμμα (8.9), στην πιθανή οχυρή αγροικία στο Παρά(γ)κλι (8.6) και στις αγροικίες στο Μελιγκά (8.8), στην Εβριακή (8.11), στο Γύρισμα Καμπούρη (8.12) και στο Ρημόκαστρο (8.13). Επιπλέον ιδρύονται οικισμοί στη Μεσοράχη (8.4) και στο Φλώρι (8.15) και ένας πιθανός οικισμός στα Σπάρτινα (8.14) κοντά στην υδατοδεξαμενή. Κτίζονται αγροικίες στο Σεραπειό (8.3) και στο Χοροστάσι. Στο όριο με την οικ. περ. 4, στου Κρητικού (8.16) κτίζεται μια οχυρή εγκατάσταση.

Στην ελληνιστική εποχή χρονολογούνται οι περισσότερες θέσεις από αυτές που έχουν εντοπιστεί στο νησί. Η κατάληψη του χώρου έχει επεκταθεί σε όλη την έκταση του νησιού, το οποίο φαίνεται πλέον ότι πυκνοκατοικείται.

V. Ρωμαϊκή εποχή

α. Ιστορικό περίγραμμα

Στο τέλος του 3^{ου} αι. π.Χ. συνεχίστηκαν οι συγκρούσεις ανάμεσα στα ισχυρά ελληνιστικά βασίλεια και στους μικρότερους πολιτικούς σχηματισμούς, διευκολύνοντας την Ρώμη να επέμβει και τελικά να επικρατήσει στον ελλαδικό χώρο.

Κατά τη διάρκεια του Α΄ μακεδονικού πολέμου (216-205π.Χ.) οι Χίοι με συμμάχους τη Ρόδο, το Βυζάντιο, τη Μυτιλήνη και τον βασιλιά Πτολεμαίο Δ΄ τον Φιλοπάτορα προέβησαν σε διαβήματα συμφιλίωσης προς τον Φίλιππο Ε΄ και τους Αιτωλούς¹. Ωστόσο οι κατακτητικές βλέψεις του Φιλίππου Ε΄ οδήγησαν, το 202 π.Χ., σε συμμαχία τη Ρόδο, το Βυζάντιο και την Πέργαμο στην οποία προσχώρησε η Χίος και πολλές παράλιες μικρασιατικές πόλεις και νησιά. Ο Φίλιππος Ε΄ επιτέθηκε και πολιορκήσε ανεπιτυχώς τη Χίο². Στη ναυμαχία που δόθηκε στο στενό της Χίου, ο συμμαχικός στόλος νίκησε τον μακεδονικό. Μετά τη ναυμαχία στο λιμάνι της Χίου αποσύρθηκε ο ροδιακός στόλος³.

Κατά τον Αντιοχικό πόλεμο (192-188 π.Χ.) η Χίος χρησίμευσε ως ναυτική βάση του ρωμαϊκού στόλου που εμφανίσθηκε στο ανατολικό Αιγαίο. Σύμφωνα με τον Λίβιο ο ρωμαϊκός στόλος πέρασε από το λιμάνι των Φανών και κατέληξε στο λιμάνι της πόλης όπου και ανεφοδιάσθηκε⁴. Κατά τη διάρκεια του πολέμου η Χίος ήταν η βάση ανεφοδιασμού του ρωμαϊκού στόλου⁵. Μετά τις ναυμαχίες του Κωρυκίου και της Μυοννήσου τα νεώρεια της Χίου χρησιμοποιήθηκαν για τις επισκευές του ρωμαϊκού στόλου. Εξαιτίας της προσχώρησης της Χίου στους Ρωμαίους, ο Αντίοχος έστειλε εναντίον της δεκαπέντε πειρατικά πλοία που προέβησαν σε ληστρικές επιδρομές των παραλίων του νησιού⁶.

Με τη συνθήκη της Απάμειας (188 π.Χ.) η Χίος ανακηρύχθηκε αυτόνομη και αφορολόγητη⁷. Τις πρώιμες καλές σχέσεις της Χίου με τη Ρώμη τεκμηριώνει επιγραφή, χρονολογούμενη πιθανότατα μετά τη συνθήκη της Απάμειας. Πρόκειται για χιακό τιμητικό ψήφισμα προς άνδρα – δεν σώζεται το όνομα του – ο οποίος άσκησε την αγωνοθεσία της εορτής προς τιμή της θεάς Ρώμης, την οποία καθιέρωσε ο δήμος των Χίων για να ευχαριστήσει τη στάση των Ρωμαίων προς την πόλη τους. Ο τιμώμενος αφιέρωσε ανάθημα στη θεά Ρώμη, στο οποίο απεικόνιζε την ιστορία της γέννησης του ιδρυτή της Ρώμης Ρωμύλου και του αδελφού του Ρέμου, φρόντισε για την κατασκευή

¹ Αππια. Μακεδ. 3, 1.

² Σαδικάκης 1998, 213, σημ. 7. Στην πολιορκία αναφέρεται ο Πλούταρχος στο έργο του «Αρεταί Γυνακών», 3, 245. Ο Αππιανός στα Μακεδονικά (4,1) μαρτυρεί ότι ο Φίλιππος κυριεύσε τη Χίο και τη Σάμο.

³ Πολυβ. 16, 6, 13.

⁴ Liv. 36, 42, 8. 43, 11.

⁵ ό.π. 37, 27, 1-2.

⁶ Σαδικάκης 1998, 214.

⁷ Πολυβ. 46, 2-6.

όπλων ως έπαθλα αγώνων με διακόσμηση ρωμαϊκών μύθων και πρόσφερε χρήματα για την κατασκευή βωμού των Μουσών¹.

Κατά τον Γ΄ μακεδονικό πόλεμο (171-168 π.Χ.) η Χίος μάλλον τάχθηκε πάλι στο πλευρό της Ρώμης αν και δεν υπάρχουν ρητές μαρτυρίες, όπως δεν σώζονται ιστορικές πληροφορίες για τη Χίο για τα επόμενα ογδόντα χρόνια².

Κατά τον Μιθριδατικό πόλεμο (88-86 π.Χ.) η Χίος υπέστη φοβερή καταστροφή. Η δυναστεία του Πόντου διατηρούσε φιλικές σχέσεις με τη Χίο, όπως μαρτυρεί η συμμετοχή του Μιθριδάτη Ε΄ του Ευεργέτη σε ιππικούς αγώνες στη Χίο και ο γάμος του γιου του Μιθριδάτη ΣΤ΄ του Ευπάτορος με τη Βερενίκη τη Χία. Στην επίθεση κατά της Ρόδου από τον Μιθριδάτη ΣΤ΄ συμμετείχαν μεν χιακά πλοία, αλλά υπήρχαν και Χίοι που είχαν σπεύσει να καταταγούν στο ρωμαϊκό στρατό. Κατά την πολιορκία της Ρόδου χιακή τριήρης, ίσως από λανθασμένο χειρισμό, εμβόλισε την βασιλική ναυαρχίδα. Ο Μιθριδάτης θεώρησε σκόπιμη την ενέργεια και διέταξε να δημευθούν οι περιουσίες των Χίων που είχαν καταταγεί στο στρατό του Σύλλα και των ρωμαίων γαιοκτημόνων του νησιού. Διέταξε τον στρατηγό του Ζηνόβιο να καταλάβει την πόλη, να αφοπλίσει τους κατοίκους της και να συλλάβει ομήρους. Ο Ζηνόβιος συγκέντρωσε τους Χίους στο θέατρο και απαίτησε το υπέρογκο ποσό των 2000 ταλάντων εξαιτίας της απιστίας τους και της φιλορρωμαϊκής τους στάσης. Για τη συγκέντρωση του ποσού οι Χίοι απογύμνωσαν ως και τα ιερά από τα αφιερώματα τους. Αλλά ο Ζηνόβιος προφασιζόμενος έλλειμμα υποχρέωσε τους Χίους να επιβιβαστούν σε πλοία και τους έστειλε δούλους στον βασιλιά Μιθριδάτη στον Πόντο³. Στην έρημη πόλη της Χίου, που μετονομάστηκε σε Βερενίκη, εγκαταστάθηκαν άποικοι και στρατός από τον Πόντο⁴, τους οποίους έδωξε μετά από ένα χρόνο ο ταμίας του Σύλλα Λεύκολλος⁵.

¹ Σαδικάκης 1998, 215-216. Ματθαίου 2000, 206-207.

² Σαδικάκης 1998, 217.

³ Αππια., Μιθριδ. 180-187: *œcein t| cr»mata mÔna. C...oij d□ mhn...wn, TMx oá tij aÚtín naäj TMj t¼an basilik¼an TMn tí per` RÔdon naumac...v laqoása TMnšbale, pñta m□n TMd»meuse t| Ônta C...oij toç TMj SÚllan fugoásin, xÁj d' œpembe toÝj t| Rwma...wn TMreunhsomšnouj TMn C...J. ka` tr...ton ZhnÔbioj, stratiñ Ygwn æj TMj t¼an Ellða diabalín, t| te...ch tñ C...wn ka` Ôsa Ylla TMrumn| cwr...a, tÁj nuktÔj katšlabe ka` taç pÚlaij frourñ TMpist»saj TMk»russe toÝj m□n xšnouj étreme«n, C...ouj d□ TMj TMkklhs...an sunelqe«n, æj dialexÔmenoç aÚtoç ti par| toà basilšwj. TMpe` d□ sunÁlqon, œlexen Ôti "basileÝj Úpopton œcei t¼an pÔlin di| toÝj -wma□zontaj, paÚsetai dš, TMñ tē te Ôpla paradíte ka` Ômhra tñ pa...dwn toÝj ér...stouj." o%o m□n d¼ kateilhmmšnñn sfin t¼an pÔlin Ðrintej œdosan Ymfw, ka` ZhnÔbioj aÚt| TMj 'Eruqrj TMxšpemyen, æj aÚt...ka toç C...oij grfyontoj toà basilšwj. TMpistol¼ d□ Áke Miqidftou tēde lšgousa· "eánoi ka` nán TMste `Rwma...oij, ñn œti pollo` par' TMke...noij e,,s... , ka` t| TMgkt»mata `Rwma...wn karpòasqe, 'm«n oÚk œnafšrontej, œj te t¼an TMm¼an naàn TMn tí per` RÔdon naumac...v tri»rhj Ômetšra TMnšbalš te ka` katšseisen. Ô TMgē perišferon kēn TMj mÔnouj toÝj kubern»taj, e,, dÚnaisqe sēzesqai ka` œgap«n. lanqñnontej d□ ka` nán toÝj ér...stouj Ômín TMj SÚllan diepšmyate ka` oÚdšna aÚtín, æj oÚk œpÔ toà koinoà taàta prftnta, TMnede...xate oÚd' TMmhnÚsate, Ô tñ oÚ sumpracÔtwn œrgon Án. toÝj oàn TMpibouleÚontaj m□n tí TMmí œrcí, TMpibouleÚsantaj d□ ka` tū sēmati, of m□n TMmo` f...loi TMdika...oun œpoqane«n, TMgē d' Ôm«n timímai discil...wn talēntwn." tosaàta m□n TMpistol¼a perie«cen, o%o d' TMboÚlonto m□n TMj aÚtÔn presbeásai, Zhnob...ou d□ katakwlÚontoj Ôplwnte œfVrhmsnoì ka` pa...dwn sf...si tñ ér...stwn TMcomšnwn stratiçj te barbarikÁj tosaÚthj TMfestēshj o,,mēzontej œk te ferín kÔsmouj ka` t| tñ gunaikín pñnta TMj tÔ pl»rwma tñ discil...wn talēntwn sunšferon. æj d□ ka` taat' TMpepl»rwto, a,,tiasÉmenoç tÔn staqmÔn TMnde«n Ð ZhnÔbioj TMj tÔ qšatron aÚtoÝj sunekflei ka` t¼an stratiñ perist»saj met| gumnñn xifñn œmf... te tÔ qšatron aÚtÔ ka` tñ œp' aÚtoà mšcri tÁj qalēsshj ÐdoÝj Áge toÝj C...ouj, œnistj »kaston TMk toà qēftrou, ka` TMnet...qeto TMj tñ naäj, tšrwqi m□n toÝj Yndraj, tšrwqi d' aÚtín t| gÚnaia ka` t| paid...a, barbarikíj ÔpÔ tñ œgÔntwn ÔbrizÔmena. œnšpastoi d' TMnteáqen TMj Miqidftñn genÔmenoì diepšmfqhsan TMj tÔn EÚxeinon.*

⁴ Σαδικάκης 1998, 219 – 220, σημ. 35.

⁵ Πλουτ. Λευκολ. 3, 4.

Το 85 π.Χ. ο Κορνήλιος Σύλλας ανακήρυξε τη Χίο ελεύθερη και σύμμαχο των Ρωμαίων¹. Επιπλέον, το 80 π.Χ., συγκλητικό διάταγμα, που σώζεται σε χιακή επιγραφή², επικύρωσε τα προνόμια που είχαν χορηγηθεί στο νησί, κατοχυρώνοντας την αυτονομία και όριζε ότι οι Ρωμαίοι που διέμεναν στη Χίο όφειλαν να υπακούν στους χιακούς νόμους και οι υποθέσεις τους να εκδικάζονται στα χιακά δικαστήρια.

Στη Χίο υπήρχε πολυάριθμη ρωμαϊκή κοινότητα και η παρουσία της μαρτυρείται επιγραφικά από τις αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ. Κατά τους δύο τελευταίους αιώνες της ρωμαϊκής δημοκρατίας μετανάστευσαν πολλοί ρωμαίοι επιχειρηματίες (έμποροι και τραπεζίτες) και γαιοκτήμονες προς τη Χίο λόγω της θέσης και των προϊόντων της³.

Το 80 π.Χ. ο πρεσβευτής της Κιλικίας Γάιος Βέρρης επισκέφθηκε τη Χίο και απέσπασε έργα τέχνης από την πόλη και το ιερό του Φαναίου Απόλλωνα. Η πληροφορία αντλείται από τον Κικέρωνα που επισκέφθηκε τη Χίο λίγα χρόνια αργότερα⁴.

Κατά τους ρωμαϊκούς εμφυλίους πολέμους η Χίος, όπως και πολλά άλλα νησιά, υποστήριξαν τον Γναίο Πομπήιο επειδή τα απάλλαξε από τις πειρατικές επιδρομές. Παρόλα αυτά, ο νικητής Γάιος Ιούλιος Καίσαρας συγχώρεσε του Χίους και ίσως τους βοήθησε οικονομικά, όπως μαρτυρεί ενεπίγραφο βάθρο αδριάντα του 48 π.Χ., στο οποίο αποκαλείται *πάτρων και ευεργέτης*, αποτυπώνοντας την ευγνωμοσύνη των Χίων⁵.

Το 31 π.Χ. λήγουν οι εμφύλιοι ρωμαϊκοί πόλεμοι με τη νίκη του Οκταβιανού Αυγούστου στο Άκτιο. Ελληνικές πρεσβείες, μεταξύ των οποίων και χιακή, έφθασαν στη Ρώμη να συγχαρούν τον νέο αυτοκράτορα. Από χιακή επιγραφή των μέσων του 1^{ου} αι. μ.Χ., γνωρίζουμε ότι ο δήμος των Χίων τίμησε την Κλαυδία Μητροδώρα που ήταν ιέρεια της σεβαστής θεάς Αφροδίτης Λιβίας, συζύγου του Αυγούστου⁶. Άρα είναι πιθανό και στη Χίο να καθιερώθηκε αυτοκρατορική λατρεία του Αυγούστου. Κατά την όγδοη υπατεία του, το 26 π.Χ., απέστειλε προς τους Χίους επιστολή που ανανέωνε τα προνόμια της αυτονομίας και της ατέλειας, πιθανότατα για να βοηθήσει το νησί μετά από καταστρεπτικό σεισμό⁷.

Αν και ήταν η Χίος ελεύθερη και αφορολόγητη, το 14 ή 12 π.Χ., ο βασιλιάς της Ιουδαίας, Ηρώδης ο Μέγας, απάλλαξε τους Χίους από χρέος προς τους επιτρόπους του Καίσαρα⁸ και επιπλέον πρόσφερε χρήματα για την αναστήλωση μεγαλοπρεπούς στοάς που είχε καταστραφεί κατά τον μιθριδατικό πόλεμο⁹.

¹ Απτια. Μιθριδ. 250: aÚt%an d□ t%an 'As...an kaqistfmenoj 'Ilišaj m□n ka^ C...ouj ka^ Luk...ouj ka^ `Rod...ouj ka^ Magnhs...an ka... tinaj %llouj, À summac...aj žmeibÒmenoj À in di| proqum...an TMperÒnqesan oá »neka, TMleuqšrouj %f...ei ka^ `Rwma...wn žnšgrafe f...louj, TMj d□ t| loip| pftnta strati|n perišpembe.

² CIG, 2222. IGR IV, 943.

³ Σαδικάκης 1998, 221-223.

⁴ Cic. In Verrem II, I, 49, 52. II, V, 127. 185. Για την επίσκεψη του Κικέρωνα στη Χίο βλ. Σαδικάκης 1998, 224-225.

⁵ Σαδικάκης 1998, 225-228. IGR IV, 928. 929. Ματθαίου 2000, 207.

⁶ Ματθαίου 2000, 207. Σαδικάκης 1998, 245-6.

⁷ Για την Χίο την εποχή του Αυγούστου βλ. Σαδικάκης 1998, 229-234.

⁸ Ιώσηπ. Ιουδ. Αρχαι. 16, 26: dišlusen d□ C...oij t| prÒj toÝj Ka...saroj TMpitrÒpouj cr»mata ka^ tîn e,šforîn žp»llaxen, toj d□ %lloij kaqÒ dehqe«en »kastoi par...stato.

⁹ Ιώσηπ. Ιουδ. Αρχαι. 16, 18-19 : Ð d' TMpidištiben 'mšraj ple...ouj TMn tí C...J ka^ polloÝj m□n tîn prosioñtwn aÚtù dexioÚmenoj žnelfbanēn basilikaj dwreaj, aÚtÁj d□ tÁj pÒlewj „dēn reptwku«an stoñn, žn TMn tù Miquidatiku polšmJ kaqaireqe«san oÚc esper t| %lla di| mšgeqoj ka^ kflloj žnastÁnai ·@dion Án, cr»mata doÝj Ósa m¼ mÒnon TMparke«n, žll| ka^ peritteÚein TMdÚnato prÒj

Την παραγμένη και καταστροφική περίοδο του 1^{ου} αι. π.Χ. η Χίος μάλλον οδηγήθηκε σε οικονομική παρακμή, η θέση της δεν διέφερε από τη θέση των υποτελών πόλεων της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, ωστόσο διατήρησε την τοπική της αυτοδιοίκηση, τους νόμους και τους θεσμούς της και περιόρισε τη δραστηριότητα της συμμετέχοντας στο Ιωνικό κοινό¹.

Μεταξύ των ετών 2 π.Χ. και 1 μ.Χ. ο Τιβέριος βρέθηκε στη Χίο, συνάντησε τον διάδοχο του Αυγούστου Γάιο Καίσαρα για να συμφιλιωθούν και να διαλυθούν οι υποψίες σχετικά με το ζήτημα της αυτοκρατορικής διαδοχής². Από τιμητικές επιγραφές μαρτυρείται ότι η Χίος τίμησε τους αυτοκράτορες Καλιγούλα και Νέρωνα³. Επίσης από χιακές επιγραφές αναφέρεται ότι η Χίος τίμησε με στεφανηφορία, το αξίωμα του επωνύμου άρχοντα, τον βασιλιά της Θράκης, Ροιμητάλκη Γ' (37-46 μ.Χ.), και τον βασιλιά της Κομμαγηνής, Αντίοχο Δ' τον Επιφανή (38-72 μ.Χ.). Με την οικονομική βοήθεια του Αντιόχου η Χίος έκοψε τις τελευταίες αργυρές δραχμές της, στον οπισθότυπο των οποίων αναγράφει *βασιλέως Αντιόχου δώρον*⁴.

Το 67 μ.Χ. ο Βεσπασιανός για οικονομικούς λόγους ανακαλεί την αυτονομία και ατέλεια της επαρχίας της Αχαΐας, της Ρόδου, του Βυζαντίου, της Σάμου και της Λυκίας. Επειδή η Χίος δεν αναφέρεται, ενώ μαρτυρείται ως ελεύθερη από τον Πλίνιο, και επειδή κόβει νομίσματα, υπάρχει αμφιβολία στη νεώτερη έρευνα, αν τότε η Χίος προσαρτήθηκε στην επαρχία της Ασίας⁵. Ο Δομητιανός (81-96 μ.Χ.) είναι ο μόνος αυτοκράτορας της δυναστείας των Φλαβίων που συναντάται σε χιακές επιγραφές⁶. Σε επιγραφές αναφέρονται τουλάχιστον πέντε πολίτες της Χίου που φέρουν το όνομα Φλαουΐος (=Φλάβιος)⁷. Από επιγραφή του 83 μ.Χ. σώζεται η μοναδική μαρτυρία για παρουσία Χίου πολίτη ως εκατόνταρχου στον ρωμαϊκό στρατό⁸.

Με τον Μάρκο Ούλπιο Τραϊανό (98-117) ξεκινά η δυναστεία των Αντωνίνων. Ο έμπειρος στρατηγός αποκατέστησε την ασφάλεια στα ανατολικά σύνορα του κράτους. Σώζονται δύο τιμητικές επιγραφές που απονέμει η γερουσία της Χίου. Στη μία αποκαλεί τον Τραϊανό [*μέγι*]σ[τον] θ[εόν] και σωτ[ήρα] της οι[κ]ουμένης και στην άλλη του ανεγείρει αδριάντα⁹. Ο διάδοχος του Πόπλιος Αίλιος Αδριανός (117-138) φρόντισε για την οχύρωση των συνόρων και ενδιαφέρθηκε για τις επαρχίες. Σε χιακή τιμητική επιγραφή ο δήμος των Χίων αποκαλεί τον Αδριανό *νέον Διόνυσο, Ολύμπιον, Πανελλήγιον*¹⁰. Από την εποχή του Αδριανού προέρχεται μοναδική μαρτυρία για

tʰ4n suntʃleian toà kataskewʃmatoj, tʰmetʃlletto mʰ/4 perior©n, ʃll| q©tton tʰmge...rein ʃpokaqistʃntaj tʰ p0lei t0n ʃdion k0smon.

Για την ιουδαϊκή κοινότητα στη Χίο βλ. Σαδικάκης 1998, 234-238.

¹ Σαδικάκης 1998, 238-239.

² Δίων Κάσσιος 55, 10, 19 : kaˆ Ð m□n ʃfwrm©qh tʰmt...mwj par| pʃntwn 0podec0menoj oEa toà aUtokrʃtoroj aeggonoj À kaˆ pa©j nomiz0menoʃ, kaˆ Ð Tibʃrioʃ tʰmj C...on tʰmqēn aUt0n tʰmgerʃpeuse, tʰj 0poy...aj ʃpotrib0menoʃ. tʰmtape...nou te gʃr ʃaut0n kaˆ 0pʃripten oŪc 0ti tù Ga□J, ʃll| <kaˆ> to©j meʃˆ aŪtoà oàsi- ʃpelqēn d□ e,j tʰ4n Sur...an (kaˆ mhd□n mʃga katwrqwkēj tʰmtrēqh).

³ Σαδικάκης 1998, 240-2.

⁴ Σαδικάκης 1998, 242-3.

⁵ Σαδικάκης 1998, 247-8, σημ. 7.

⁶ ό.π. 248.

⁷ ό.π. 251.

⁸ ό.π. 251-252, σημ. 29-30.

⁹ IGR IV, 932. 933. Σαδικάκης 1998, 252-3.

¹⁰ SEG 15, 1958, 530.

απόδοση τιμών ήρωα στον Όμηρο¹. Την εποχή του Αντωνίνου του Ευσεβή (138-161) κατά την 233^η Ολυμπιάδα αναδείχθηκε ολυμπιονίκης στο στάδιον ο Χίος Δημήτριος². Τον διάδοχο του Μάρκο Αυρήλιο (161-180) τίμησε ο δήμος των Χίων με αδριάντα και τιμητική επιγραφή πριν ακόμα ανακηρυχθεί αυτοκράτορας³. Την εποχή του Μάρκου Αυρηλίου η Χίος ανέδειξε τον δρομέα ολυμπιονίκη Μάρκο Αυρήλιο Ηρά⁴. Πληροφορίες για τη Χίο αντλούνται από συγγραφείς του 2^{ου} αι. μ.Χ. όπως ο σοφιστής Αίλιος Αριστείδης, ο περιηγητής Πausανίας, ο γεωγράφος Κλαύδιος Πτολεμαίος και ο ρήτορας Μάξιμος ο Τύριος⁵.

Το 212 μ.Χ. με το διάταγμα Καρακάλλα, την περίφημη *Constitutio Antoniniana*, χορηγείται η ρωμαϊκή πολιτεία σε όλους τους ελεύθερους κατοίκους της αυτοκρατορίας, καθιστώντας ένα ομοιόμορφο διοικητικό σύστημα για τις ελληνικές πόλεις. Από τότε η Χίος χάνει την αυτονομία της, αν και κόβει νομίσματα την εποχή του αυτοκράτορα Γαληνού (253-268)⁶.

β. Κατάληψη του χώρου

Στην οικ. περ. 1 παρατηρείται μια ελάχιστη μείωση στον αριθμό των θέσεων που χρησιμοποιούνται αυτή την εποχή σε σχέση με την ελληνιστική. Δεν υπάρχουν ενδείξεις χρήσης στη Σιταρού (1.11) και φαίνεται ότι σταματά η λειτουργία της αγροικίας στη Νέα Μονή (1.13) και της εγκατάστασης στην Αγ. Ερμιόνη (1.17). Συνεχίζεται η κατοίκηση στην πόλη της Χίου (1.1), στις εγκαταστάσεις στις Καρυές (1.12) και στις Κόρης το Γεφύρι (1.14), στην πιθανή εγκατάσταση στον Καρφά (1.16) και στο Νεοχώρι (1.19), στους πιθανούς οικισμούς στο Κοντάρι (1.15), στη Φουντάνα (1.20) και στον Κέναγρο (1.5). Συνεχίζεται η δραστηριότητα των οχυρών στο Καστέλλι (1.6) και στον Τρούλλο (1.4), της αγροικίας στις Κυμιές (1.3) και του πιθανού ιερού στο Βεστερχάτο (1.21). Επιπλέον υπάρχουν ενδείξεις λειτουργίας ενός πιθανού ιερού στην περιοχή της μεταγενέστερης βυζαντινής εκκλησίας της Παναγίας της Κρίνας στους Βαβύλους (1.20).

Στην οικ. περ. 2 σημειώνεται μια μικρή μείωση στον αριθμό των θέσεων σε σύγκριση με την προηγούμενη εποχή. Δεν υπάρχουν ενδείξεις χρήσης στο Μετόχι (2.3), στις αγροικίες στον Αγ. Γεώργιο Συκούση (2.13), στο Θολοποτάμι (2.14) και στον πιθανό οικισμό στο Μυρμήγκι (2.15). Είναι αβέβαιη η λειτουργία της αγροικίας στο Κεραθίμι (2.5). Συνεχίζεται η δραστηριότητα στην περιοχή του λιμανιού στον Εμπορειό (2.1), στις αγροικίες στον Πίντακα (2.2) και στη Σκάφη (2.4), στην πιθανή αγροικία στο Πετρίτσι (2.11), στους οικισμούς στην Έρινα (2.8), στα Αρμόλια (2.10) και στα Δώτια (2.6). Στην παραλία των Δωτίων, στα Βρουλίδια (2.7), ένας τάφος ίσως υποδηλώνει μικρή εγκατάσταση. Στην Κώμη (2.9) υπάρχουν ενδείξεις παραθαλάσσιου οικισμού. Επίσης στον παραλιακό Καταρράκτη (2.16) αναφέρονται τυχαία ευρήματα που πιθανά υποδεικνύουν χρήση της θέσης.

¹ Σαδικάκης 1998, 254-6.

² ό.π., 256.

³ SEG 15, 1958, 531. Σαδικάκης 1998, 256-7.

⁴ ό.π. 258, σημ. 61.

⁵ ό.π., 259-262.

⁶ ό.π., 267-8.

Στην οικ. περ. 3 δεν υπάρχει αλλαγή στον αριθμό των θέσεων σε σχέση με την ελληνιστική εποχή. Ο οχυρωμένος οικισμός στο Καστρί του Ψελλού (3.1) παύει να χρησιμοποιείται, αλλά κτίζεται μια παραθαλάσσια μάλλον αγροικία στην παραλία της Ελάτας στην Αγ. Ειρήνη (3.14). Συνεχίζεται η κατοίκηση στον πιθανό οικισμό στο Μάναγρο (3.2), στην αγροικία στην Αγ. Ερμιόνη (3.3), στο λιμάνι των Κάτω Φανών (3.5), στους οχυρωμένους οικισμούς στον Πέτρανο (3.6) και στον Τρύπανο (3.7), στους πιθανούς οικισμούς στην Πηγή (3.9), στα Μεστά (3.12), στην Μερικούντα (3.11), στην εγκατάσταση στο Πασά-Λιμάνι και στον παραθαλάσσιο οικισμό στο Λιθί (3.15).

Στην οικ. περ. 4 φαίνεται μια μικρή μείωση στον αριθμό των θέσεων. Συνεχίζεται η δραστηριότητα στους οικισμούς στην Ελίντα (4.1), στα Αυγώνυμα (4.2), στα Άρια (4.5), στις Μπαμπακιές (4.8) και της αγροικίας στον Ανδρώνακτο (4.7). Δεν υπάρχουν ενδείξεις χρήσης των οικισμών στο Φαρδύ Πηγάδι (4.3), στην Εγγίσα (4.6) ούτε της θέσης του Κορμολιού (4.4).

Στην οικ. περ. 5 διαπιστώνεται μια πτώση της τάξης του 50% στον αριθμό των θέσεων σε σύγκριση με την ελληνιστική εποχή. Συνεχίζεται η κατοίκηση στους οικισμούς στο Μετόχι (5.1) και στα Λιμνιά (5.3), όπου επιπλέον κτίζεται μια αγροικία. Είναι αβέβαιη η χρήση του οικισμού στον Ανεμόμυλο (5.2) και υπάρχουν ενδείξεις για ένα ιερό στην περιοχή της Βολισσού (5.5).

Στην οικ. περ. 6 σημειώνεται σημαντική μείωση του αριθμού των θέσεων σε σχέση με την ελληνιστική εποχή. Φαίνεται ότι σταματά η λειτουργία του δικτύου των οχυρών από τον Παλαιόπυργο ως το Αγρελωπό (6.7 – 6.11). Ωστόσο υπάρχουν ενδείξεις ενός οικισμού στα Νενητούρια (6.5) και ενός παραθαλάσσιου οικισμού στον Αγ. Γεώργιο στην παραλία των Καμπιών (6.14). Στο Αγ. Γάλας (6.1) συνεχίζεται μάλλον η χρήση του σπηλαιού ως χώρου λατρείας και της εγκατάστασης στην κοιλάδα κάτω από το σπήλαιο. Στα Αγιάσματα (6.12) υπάρχουν ενδείξεις δραστηριότητας στη θέση αλλά είναι αβέβαιο ο χαρακτήρας της εγκατάστασης.

Στην οικ. περ. 7 παρατηρείται μικρή μείωση του αριθμού των θέσεων σε σύγκριση με την προηγούμενη εποχή. Φαίνεται ότι δεν συνεχίζεται η κατοίκηση των οικισμών στο Βίκι (7.1) και στις Αμάδες (7.2) και της αγροικίας στον Κουλαλά (7.7). Η λατρεία στο ναό στον Ναγό (7.4) φαίνεται να διακόπτεται αλλά η εύρεση στο κοντινό Μάρμαρο (7.5), στα Κάτω Καρδάμυλα, ενός ενεπίγραφο βωμιδίου υποδηλώνει ιερό του Διονύσου στην περιοχή. Συνεχίζεται η δραστηριότητα στον οικισμό ΝΑ του Ναγού, στην πιθανή αγροικία στα Βρουλίδια (7.6), στον οικισμό στα Εκκλησίδα (7.9) και της αγροικίας στην Παναγία Θεοτοκίνα (7.10).

Στην οικ. περ. 8 λίγες θέσεις φαίνεται ότι παύουν να χρησιμοποιούνται σε σχέση με την ελληνιστική εποχή, όπως ο οικισμός στο Φλώρι (8.15), τα οχυρά στον Παλαιόπυργο (8.5) και του Κρητικού (8.16), η αγροικία στο Σεραπειό (8.3). Δεν είναι βέβαιη η δραστηριότητα στις αγροικίες στο Δελφίνο (8.1) και στο Ρημόκαστρο (8.13). Συνεχίζεται η κατοίκηση στους οικισμούς στη Μεσοράχη (8.4) και στο Μακρύ Κατάλυμμα (8.9), στους πιθανούς οικισμούς στα Κοίλα (8.2) και στα Σπάρτινα (8.14) και στις αγροικίες στο Παρά(γ)κλι (8.6), στο Μελιγκά (8.8), στο Χοροστάσι (8.10), στην Εβριακή (8.11) και στο Γύρισμα Καμπούρη (8.12).

Στην ρωμαϊκή εποχή διαπιστώνεται μια μικρή μείωση του αριθμού των θέσεων αλλά δεν φαίνεται να αλλάζει η εικόνα της εντατικής κατάληψης του χώρου σε όλη την

έκταση του νησιού που έχει ξεκινήσει από την κλασική εποχή για να κορυφωθεί την ελληνιστική εποχή. Το νησί φαίνεται σχεδόν το ίδιο πυκνοκατοικημένο όπως στην προηγούμενη εποχή.

Γενικά συμπεράσματα

Στα παραπάνω κεφάλαια παρουσιάστηκε γεωγραφικά ο χώρος δράσης των ανθρώπων, δόθηκαν ιστορικά στοιχεία και συγκεντρώθηκαν τα αρχαιολογικά δεδομένα των οικιστικών καταλοίπων για το νησί της Χίου. Συντάχθηκε κατάλογος 112 θέσεων χωρίς να λείπουν τα προβλήματα είτε χρονολόγησης είτε λειτουργίας των εγκαταστάσεων.

Στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους υπάρχει τεκμηρίωση κατάληψης του χώρου μόνο σε τρεις θέσεις, στην πόλη της Χίου, στον Εμπορειό και στα Φανά. Αυτές βέβαια οι θέσεις έχουν διερευνηθεί ανασκαφικά περισσότερο από κάθε άλλη θέση στο νησί, άρα δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να αυξηθεί ο αριθμός των θέσεων από τη μελλοντική έρευνα. Οι θέσεις είναι κοντά στη θάλασσα και έχουν πρόσβαση σε ομαλά καλλιεργήσιμα εδάφη.

Στην αρχαϊκή εποχή διαπιστώνεται μια αύξηση του αριθμού των θέσεων σε 18 που κατανέμονται τόσο στο βόρειο όσο και στο νότιο τμήμα του νησιού. Η κατάληψη του χώρου του νησιού επεκτείνεται στις 6 από τις 8 οικιστικές περιοχές και συνάδει με την οικονομική ανάπτυξη και ευημερία της αμπελοκαλλιέργειας και του εμπορίου. Οι περισσότερες θέσεις είναι παράκτιες ή σε πεδινά εδάφη πάνω σε χαμηλούς λόφους. Στην ημιορεινή ενδοχώρα υπάρχουν ενδείξεις για μία μόνο θέση στα Φυτά.

Στην κλασική εποχή αυξάνεται κατακόρυφα ο αριθμός των θέσεων σε όλο το νησί καθώς σημειώνονται 51 θέσεις. Η κατοίκηση πυκνώνει αισθητά σε όλες τις οικιστικές περιοχές. Η εδραίωση της Χίου ως σημαντικής και ισχυρής συμμάχου των Αθηναίων τον 5^ο αι. π.Χ. αντικατοπτρίζεται στο επίπεδο της κατοίκησης. Πρωτοεμφανίζεται ένα νέος τύπος οικιστικής μονάδας, η αγροικία. Η εξάπλωση του πληθυσμού σε όλο το νησί θα πρέπει να έχει σχέση με την ασφάλεια που χαρακτηρίζει αυτή την εποχή. Τα διαστήματα αναταραχών στο τέλος του 5^{ου} π.Χ. μπορεί να οδήγησαν στην κατασκευή οχυρωμένων εγκαταστάσεων. Για την επιλογή της θέσης των οικισμών δεν παρατηρείται ουσιαστική μεταβολή, αν και εντοπίζονται θέσεις σε ημιορεινά εδάφη που απαιτούσαν εκχερσώσεις για να καλλιεργηθούν.

Στην ελληνιστική εποχή οι θέσεις αυξάνονται σε 83. Είναι η εποχή στην οποία χρονολογούνται οι περισσότερες από τις θέσεις που έχουν εντοπιστεί στο νησί. Ο άνθρωπος έχει καταλάβει το νησί σχεδόν σε όλη του την έκταση. Δεν παρουσιάζονται μεταβολές στην επιλογή των θέσεων των οικισμών. Η μικρή μείωση του αριθμού των θέσεων σε 64 κατά την ρωμαϊκή εποχή δεν αλλάζει την εικόνα του πυκνοκατοικημένου νησιού.

Η παρούσα εργασία που στηρίχθηκε σε επί χάρτου γεωγραφική περιγραφή και στη συλλογή της βιβλιογραφίας ευελπιστώ να αποτελέσει μια αρχική βάση δεδομένων για μια πιο ενδελεχή και ολοκληρωμένη έρευνα της οικιστικής ιστορίας της Χίου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Anderson, 1954..... Anderson, J.K., «Excavations on the Kofina Ridge», *BSA* 49 (1954) 128-182
- Αρχοντίδου, 1986..... Αρχοντίδου, Α., «Κ'Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: Νομός Χίου» *ΑΔ* 41 (1986)
- Αρχοντίδου, 1987..... Αρχοντίδου, Α., «Αρχαιολογικά Χρονικά της Χίου 1986» *ΧΧ* 18 (1987), 61-70
- Αρχοντίδου, 1988..... Αρχοντίδου, Α., « Κ'Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: Νομός Χίου» *ΑΔ* 43 (1988)
- Αρχοντίδου, 1989..... Αρχοντίδου, Α., « Κ'Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: Νομός Χίου» *ΑΔ* 44 (1989)
- Αρχοντίδου, 1991^α..... Αρχοντίδου, Α., « Αρχαιολογικά χρονικά της Χίου 1987-1988» *ΧΧ* 21 (1991) 72-4.
- Αρχοντίδου, 1991β..... Αρχοντίδου, Α., « Κ'Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: Νομός Χίου» *ΑΔ* 46 (1991) 360-362
- Αρχοντίδου, 1992..... Αρχοντίδου, Α., « Κ'Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: Νομός Χίου» *ΑΔ* 47 (1992) 525-6
- Αρχοντίδου, 1993..... Αρχοντίδου, Α., « Κ'Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: Νομός Χίου» *ΑΔ* 48 (1993) 408
- Αρχοντίδου, 1994..... Αρχοντίδου, Α., « Κ'Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: Νομός Χίου» *ΑΔ* 49 (1994) 641-2
- Αρχοντίδου, 2000..... Αρχοντίδου, Α.(επιμ.), *Χίος τ' έναλος πόλις Οινοπίωνος*. Χίος, 2000
- Αχειλαρά, 1985 Αχειλαρά, Λ., Τσαραβόπουλος, Α., «Αρχαιολογικά χρονικά της Χίου 1985» *ΧΧ* 17 (1985) 69-80
- Αχειλαρά, 1987 Αχειλαρά, Λ., « Κ'Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: Νομός Χίου» *ΑΔ* 42 (1987)
- Ballance, κ.ά., 1989 Ballance, M., Boardman, J., Corbett, S., Hood, S., "Excavations in Chios, 1952-1955. Byzantine Emporio." *BSA, suppl.* 20, 1989.

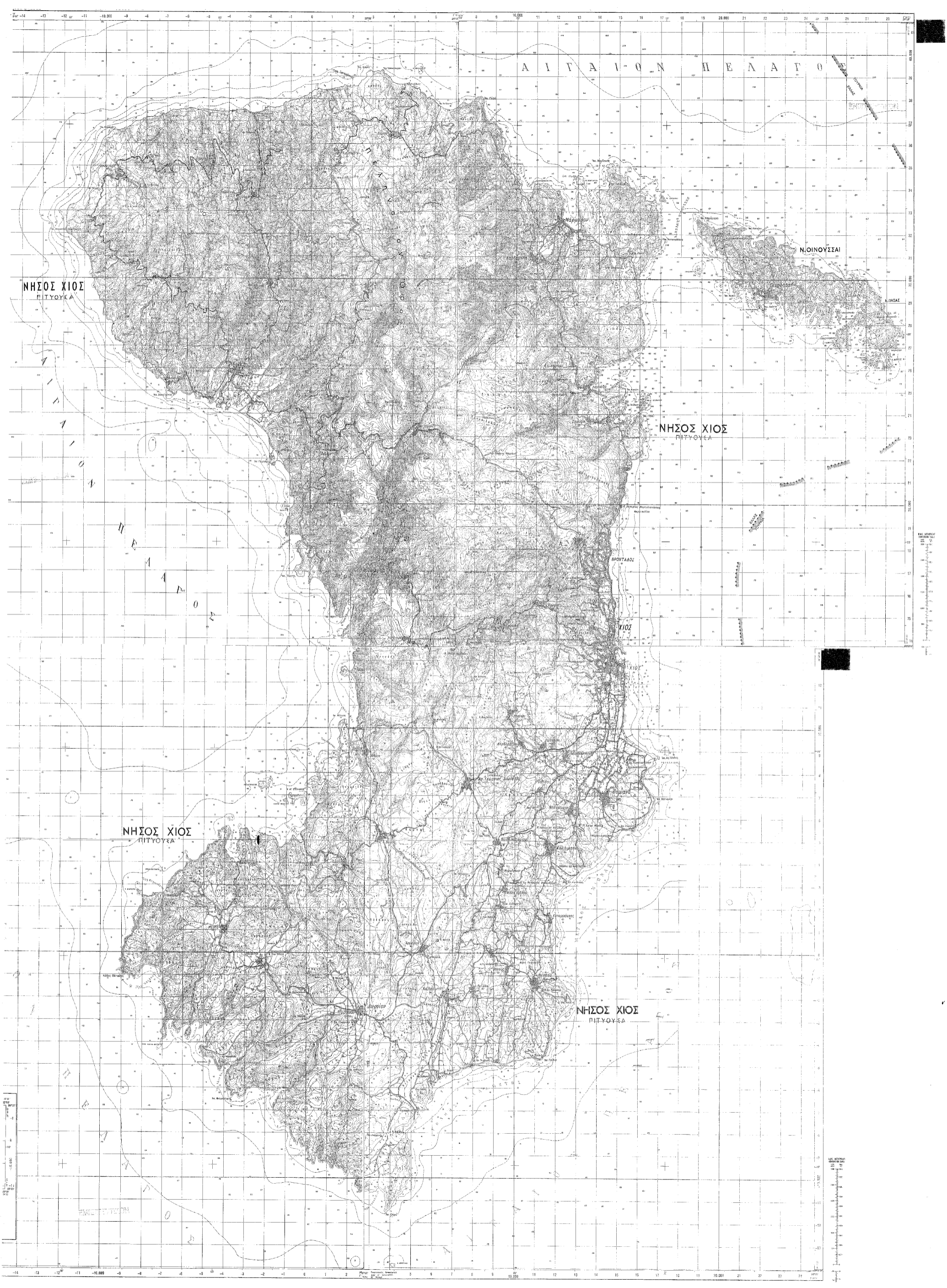
- Beaumont-Archontidou, 1999 Beaumont, L., Archontidou, A., “New work at Kato Phana: the Kato Phana archaeological project” *BSA* 94 (1999) 265-287.
- Boardman, 1954 Boardman, J., “The ancient city of Chios” *BSA* 49 (1954) 123-8.
- Boardman, 1956 Boardman, J., “Delphinion in Chios” *BSA* 51 (1956) 41-54
- Boardman, 1958-9 Boardman, J., “Excavations at Pindakas in Chios” *BSA* 53-54 (1958-9) 295-309.
- Boardman, 1959 Boardman, J., “Chian and early Ionic architecture” *AntJ* 39 (1959) 170-218.
- Boardman, 1967 Boardman, J., “Excavations in Chios, 1952-1955. Greek Emporio” *BSA, suppl.* 6, 1967.
- Boardman, 1986 Boardman, J., Vaphopoulou – Richardson, C.E., (επιμ.) *Chios. A conference at the Homereion in Chios 1984.* Oxford, 1986.
- Γιούργαλις, 1974 Γιούργαλις, Ι., «Τοπωνύμια και μαρτυρίες περί της αρχαιότητας της Πισπιλούντος» *ΧΕ* 12, 1974, 36-47.
- Conze, 1859 Conze, A., “Scalopetra und Phanai auf Chios” *Philologus* 14, 1859, 155-7
- Cook, 1952 Cook, R., Woodhead, A., “Painted inscriptions on chiot pottery” *BSA* 47 (1952) 159-170.
- Ευαγγελίδης, 1921 Ευαγγελίδης, Δ., «Ανασκαφή Ναγού Χίου» *ΑΕ* 1921, 45-52.
- Forrest, 1963 Forrest, W.G., “The inscriptions of south east Chios, I” *BSA* 58 (1963) 53-76.
- Forrest, 1966 Forrest, W.G., “Some inscriptions of Chios” *BSA* 61 (1966) 197-206.
- Forrest, 1985 Forrest, W.G., “Some inscriptions of Chios” *HOROC* 3 (1985) 95-104.
- Fustel de Coulange, 1977 Fustel de Coulange, *Η Νήσος Χίος*, μτφρ. Κ. Χωρεάνθη, Αθήνα, 1977.
- Garnett, Boardman, 1961 Garnett, R., Boardman, J., “Underwater reconnaissance of the island of Chios” *BSA* 56 (1961) 102-113

- Hallof, 1993 Hallof, K., *Inscriptliche Gesetztexte der frühen griechischen Polis*. Wien, 1993.
- Hardwick, 1991 Hardwick, N., *The Coinage of Chios from the sixth to the fourth century B.C.*. Oxford, 1991.
- Hood, Boardman, 1955 Hood, S., Boardman, J., "Chios excavations, 1954" *Antiquity* 29 (1955) 32-3.
- Hood, 1981 Hood, S., "Excavations in Chios, 1938-1955, Prehistoric Emporio and Ayio Gala, I" *BSA suppl.* 15, 1981.
- Hood, 1982 Hood, S., "Excavations in Chios, 1938-1955, Prehistoric Emporio and Ayio Gala, II" *BSA suppl.* 16, 1982.
- Hood, 1986 Hood, S., "Myceneans in Chios" στο Boardman, J., Vaphopoulou-Richardson, C.E., 1986, 169-180.
- Hunt, 1940-5 Hunt, D.W., "An archaeological survey of the classical antiquities of the island of Chios" *BSA* 41 (1940-5) 29-52.
- Jeffery, 1956 Jeffery, L., "The courts of justice in archaic Chios" *BSA* 51 (1956) 157-167
- Κοντολέων, 1939-41 Κοντολέων, N.M., «Ευρήματα εκ Τήνου και Χίου» *AE* 1939-41, 24-6.
- Κοντολέων, 1952 Κοντολέων, N.M., «Ανασκαφαί εν Χίω» *ΠΑΕ* 1952, 520-8
- Κοντολέων, 1953 Κοντολέων, N.M., «Ανασκαφή εν Χίω» *ΠΑΕ* 1953, 268-274.
- Κοντολέων, 1954 Κοντολέων, N.M., «Ανασκαφή εν Χίω» *ΠΑΕ* 1954, 339.
- Κοραής, 1830 Κοραής, Α., « Χιακής αρχαιολογίας ύλη» *ΑΤΑΚΤΑ*, τομ. 3, Παρίσι, 1830.
- Κουρουνιώτης, 1915 Κουρουνιώτης, Κ., «Ανασκαφαί και έρευναι εν Χίω» *ΑΔ* 1 (1915) 64-93.
- Κουρουνιώτης, 1916 Κουρουνιώτης, Κ., «Ανασκαφαί και έρευναι εν Χίω 2» *ΑΔ* 2 (1916) 190-215.
- Lamb, 1934-5 Lamb, W., "Excavations at Kato Phana in Chios" *BSA* 35 (1934-5) 138-164.
- Λαμπρινουδάκης, 1979 Λαμπρινουδάκης, Β., «Αρχαίες εγκαταστάσεις στο Αίπος» *ΧΧ* 11 (1979) 5-20.

- Lambrinouidakis, 1986 Lambrinouidakis, V., "Ancient farmhouses on Mount Aipos" στο Boardman, J., Vaphoroulou-Richardson, C.E., 1986, 295-304.
- Lemos, 1997 Lemos, A., "Rizari. A cemetery in Chios town" στο Palagia O. (επιμ.) *Greek Offerings. Essays on Greek Art in honour of J. Boardman*. Oxford, 1997.
- Ματθαίου, 2000 Ματθαίου, Α., «Οι επιγραφές της Χίου» στο Αρχοντίδου (επιμ.) 2000, 195-215.
- Μαστορόπουλος-Τσαραβόπουλος 1982 Μαστορόπουλος, Γ., Τσαραβόπουλος, Α., «Ψηφιδωτό δάπεδο στη Χίο» *ΧΧ* 14 (1982) 4-8
- Μερούσης, 2002 Μερούσης, Ν., *Χίος: Φυσικό περιβάλλον και κατοίκηση από τη νεολιθική εποχή μέχρι το τέλος της αρχαιότητας*. Χίος, 2002.
- Mitsos, 1947 Mitsos, M., "Dedicatory Inscriptions from" *Hesperia* 16 (1947) 87-8.
- Μιτσός, 1964 Μιτσός, Μ., «Αρχαιότητες Βορείου Χίου» *ΧΕ* 2 (1964) 21-5.
- Ντούμας, 2000 Ντούμας, Χ., «Η Χίος των προϊστορικών χρόνων» στο Αρχοντίδου (επιμ.) 2000, 27-45.
- Πασπάτης, 1888 Πασπάτης, *Το Χιακόν Γλωσσάριον*, Αθήνα, 1888.
- Πιταούλης, 1969 Πιταούλης, Γ., «Περί ταφής παρ' Ἑλλησι και περί αρχαίων εν Χίω» *ΧΕ* 7 (1969) 105-112.
- Rubensohn –Watzinger, 1928 Rubensohn, O., - Watzinger, C., "Die Dascalopetra auf Chios" *ΑΜ* 53 (1928) 109-116.
- Σαλιάρης, 1975 Σαλιάρης, Α., «Τα Πελασγικά τείχη ή Θεόκτιστα του Θολοποταμιού» *ΧΕ* 13 (1975) 185-197.
- Σαρικήκης, 1989 Σαρικήκης, Θ., *Χιακή Προσωπογραφία*, Αθήνα, 1989
- Σαρικήκης, 1998 Σαρικήκης, Θ., *Η Χίος στην αρχαιότητα*, Αθήνα, 1998.
- Σίμωση, 1992 Σίμωση, Α., «Λιμάνι Χίου» *ΑΔ* 47 (1992) 702-3.
- Smith, 1962 Smith, A., *The Architecture of Chios*, London, 1962.
- Στεφάνου, 1958 Στεφάνου, Α., «Ο αποθέτης της Δήμητρος» *Χιακά Μελετήματα* 1958, 63-89.
- Στεφάνου, 1963 Στεφάνου, Α., «Η λατρεία της Αρτέμιδος εις την Χίον»

- Ζήνων* 2 (1963) 145-159.
- Στεφάνου, 1965 Στεφάνου, Α., «Νήσοι Αιγαίου: Χίος» *ΑΔ* 20 (1965) 499
- Στεφάνου, 1968 Στεφάνου, Α., «Αρχαιότητες και Μνημεία νήσων Αιγαίου: Χίος» *ΑΔ* 23 (1968) 374
- Studniczka, 1888 Studniczka, F., “Aus Chios” *ΑΜ* 13 (1888) 160-201.
- Τσαραβόπουλος, 1986 Τσαραβόπουλος, Α., «Η αρχαία πόλη της Χίου» *ΗΟΡΟC* 4 (1986) 124-144.
- Tsaravopoulos, 1986 Tsaravopoulos, A., “A mosaic floor in Chios” στο Boardman, J., Vaphoroulou – Richardson, C.E., (επιμ.), 1986, 305-316.
- Wade-Gery, 1952 Wade-Gery, H., *The poet of the Iliad*, Cambridge, 1952.
- Χατζή, 1972 Χατζή, Δ., «Αρχαιότητες και μνημεία νήσων Αιγαίου: Χίος» *ΑΔ* 27 (1972) 599
- Χαριτωνίδης, 1961-2 Χαριτωνίδης, Σ., «Νήσοι Αιγαίου : Χίος» *ΑΔ* 17 (1961-2) 267
- Χαριτωνίδης, 1964 Χαριτωνίδης, Σ., «Νήσοι Αιγαίου: Χίος» *ΑΔ* 19 (1964) 400
- Yalouris, 1976 Yalouris, E., *The Archaeology and Early History of Chios*, Oxford, 1976. (diss.)
- Yalouris, 1986 Yalouris, E., “Notes on the topography of Chios” στο Boardman, J., Vaphoroulou – Richardson, C.E., (επιμ.), 1986, 141-168.
- Ζαχαρού-Λουτράρη, κ.ά., 1983 Ζαχαρού-Λουτράρη, Α., Μαστορόπουλος, Γ., Τσαραβόπουλος, Α., «Αρχαιολογικά χρονικά της Χίου 1977-1983» *ΧΧ* 15 (1983) 93-106.
- Ζαχαρού-Λουτράρη, κ.ά., 1984 Ζαχαρού-Λουτράρη, Α., Τσαραβόπουλος, Α., «Αρχαιολογικά χρονικά της Χίου 1984» *ΧΧ* 16 (1984) 107-118.
- Ζαχαρού-Λουτράρη, 1998 Ζαχαρού-Λουτράρη, Α., *Χιακή Σφίγγα. Η διαχρονική πορεία ενός τοπικού συμβόλου*. Χίος, 1998.
- Ζερβούδης, 1990 Ζερβούδης, Γ., *Τοπογραφική έρευνα της βόρειας Χίου*, Αθήνα, 1990. (διδ.δια.)
- Ζερβούδης, 1994 Ζερβούδης, Γ., *Η αρχαία πόλις Χίος*, Αθήνα, 1994.

- Ζολώτας, 1893 Ζολώτας, Γ., «Επιγραφαί Χίου ανέκδοτοι» *Αθηνά* 5(1893) 1-33.
- Ζολώτας, 1908 Ζολώτας, Γ., «Χιακών και Ερυθραϊκών επιγραφών συναγωγή» *Αθηνά* 20 (1908) 113-381, 509-526.
- Ζολώτας, 1921 Ζολώτας, Γ., *Ιστορία της Χίου*, τομ. Α1, Αθήνα, 1921.
- Ζολώτας, 1923 Ζολώτας, Γ., *Ιστορία της Χίου*, τομ. Α2, Αθήνα, 1923.
- Ζολώτας, 1924 Ζολώτας, Γ., *Ιστορία της Χίου*, τομ. Β, Αθήνα, 1924.

Α Ι Γ Α Ι Ο Ν Π Ε Λ Α Γ Ο Σ

ΝΗΣΟΣ ΧΙΟΣ
ΠΙΤΥΟΥΣΑ

Ν. ΟΙΝΟΥΣΣΑΙ

ΝΗΣΟΣ ΧΙΟΣ
ΠΙΤΥΟΥΣΑ

ΝΗΣΟΣ ΧΙΟΣ
ΠΙΤΥΟΥΣΑ

ΝΗΣΟΣ ΧΙΟΣ
ΠΙΤΥΟΥΣΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΡΧΗ ΜΕΤΡΗΣΕΩΝ
ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ
ΑΘΗΝΑΙ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΡΧΗ ΜΕΤΡΗΣΕΩΝ
ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ
ΑΘΗΝΑΙ